

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

GEORG HANSEN

Sædelighedsforhold

blandt landbefolkningen i Danmark
i det 18. århundrede

En kulturhistorisk undersøgelse

DET DANSKE FORLAG

Sædelighedsforhold

blandt landbefolkningen i Danmark
i det 18. århundrede

Af samme forfatter udkom tidligere:

DEGNEN 1944

PRÆSTEN 1947

Omslagsbilledet gengiver Dalsgårds: »En kones højtidelige kirkegang efter barselfærd, en endnu på landet almindelig skik.« 1860 (org. Randers museum).
Se teksten s. 9 ff.

GEORG HANSEN

Sædelighedsforhold

blandt landbefolkningen i Danmark
i det 18. århundrede

En kulturhistorisk undersøgelse

DET DANSKE FORLAG
København

For den mig tildelte understøttelse fra Den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Carlsen-Langes Legatstiftelse og Undervisningsministeriet bringer jeg hermed min ærbødige tak.

Georg Hansen.

1957

Printed in Denmark
PEDERSEN & LEFEVRE KØBENHAVN V

Indhold.

<i>Forord</i>	7
<i>Ægte og uægte</i>	9
Trolovelsen ægteskabsstiftende s. 9, vielsens betydning s. 15, forskellige samfundslags syn på besvangrelse før vielsen s. 23, ægteskabsalder s. 27, historisk baggrund s. 28.	
<i>Tidens opfattelse</i>	33
Den officielle morals grundsyn s. 34, lægevidenskabens opfattelse af kønslivets betydning s. 37, moralisternes forklaring s. 38, realistiske synspunkter s. 43, det 19. årh.' seksualhåndbøger s. 46, god tone i det 19. årh. s. 52, romanernes fremstilling af elskovsspørgsmål s. 57, overblik over udviklingen s. 79.	
<i>Hypigheden</i>	83
Procenttallet på uægte i landets forskellige dele s. 84, procenttallets udvikling c. 1650-1900 s. 85, præventive midler s. 86, referat af undersøgelser over årsager til variationer i hypigheden s. 88.	
<i>Parterne</i>	92
Falsk forklaring s. 93, de udlagte forældre s. 101, de erotiske forholds art s. 106, børnenes skæbne s. 111.	
<i>Ægteskabsgrader og skilsmisse</i>	113
Indledning af forbindelser - trolovelsen s. 113, tilladelige forbindelser s. 115, trolovelsens forpligtende virkning s. 119, trolovelsens ophævelse s. 121, ægteskabers opløsning s. 122, nye ægteskabers indgåelse s. 126.	
<i>Straffene</i>	131
Straffeprincipper s. 131, gejstlige straffe s. 135, verdslige straffe s. 138, lejemålsbøder s. 139, straffe for grovere sædelighedsforseelser s. 143, kagstrygning s. 146, dødsstraf s. 154, fosterfordrivelse og opprimering s. 156, bigami og perversitet s. 157, straffes humanisering s. 160, børnebidrag s. 161, fritagelse for straf s. 163.	

<i>Noter</i>	169
<i>Kirkebøgernes kildeværdi</i>	179
<i>Kirkebøgernes bearbejdelse</i>	182
<i>Statistisk tilstrækkelighed</i>	183
<i>Bilag A</i>	187
<i>Bilag C</i>	198
<i>Bilag D</i>	220
<i>Bilag E</i>	222
<i>Bilag F</i>	223
<i>Medicinske og moralske skrifter</i>	231
<i>Danske romaner fra det 18. århundrede – anvendt som kilder</i>	236

Forord.

Den her foreliggende bog er en stærkt forkortet udgave af et oprindelig udarbejdet manuskript – som dette delt i to afdelinger – tekst og bilag. De sidste udgjorde noget mere end tre hundrede sider. Teksten lidt mindre. Da det viste sig økonomisk uoverkommeligt at få værket frem, måtte det reduceres. Stillet over for to muligheder, den almindelige akademiske afhandlings form og den foreliggende, valgtes den sidste af hensyn til bogens plads i det værk, den er et bind af (jfr. efterskrift i »Degnen«).

Den voldsomme beskæring af bilagene har medført, at det foreliggende kun omfatter de for bevisførelse af bogens hovedresultater absolut nødvendige, et betydeligt antal undersøgelser, herunder en del over tilgrænsende emner er udeladt (jfr. de i kap. »Hyppigheden« af enkelte givne referater). Mange bilag er sammendraget, f. eks. er lokale variationer fjernet, hvor det ikke skadede bevisførelsen for hovedresultatet. Drøftelser af anvendte metoder, statistisk tilstrækkelighed, kildegrupperes kildeværdi, der fandtes ved alle vigtigere bilag, er udeladt, jfr. afsnittene om statistik og kirkebøger (begge referater af egentlige undersøgelser). En nærmere redegørelse for denne nedskæring er umulig. Det skal nævnes, at hele materialet for det 19. årh., oversigten over kildematerialet, litteraturfortegnelse og mere indgående videnskabelig diskussion er fjernet.

Af den sidste fremgik begrundelsen for emnets begrænsning. To muligheder eksisterede – en lokal afgrænsning, f. eks. for Sjælland, med anvendelse af alt foreliggende materiale, eller en undersøgelse for hele landet, med fastlæggelse af hovedudviklingslinier. Den sidste mulighed er valgt p. g. a. kildematerialets mangler, der ikke lod den snævrere lokalundersøgelse give væsentlige resultater af interesse ud over dem, den anden afgrænsning gav, hvorimod denne løste en række problemer af værdi.

Ved begrebet sædelighedsforhold forstås den ydre form, en tidsalders mennesker gav deres erotiske liv, stillet over for den måde, denne optræden vurderedes på, dels af autoriteterne, dels af forskellige dele af befolkningen. Dermed er afhandlingens indholdsmæssige begrænsning givet.

Ved det 18. årh. forstås perioden ca. 1725–1813 – adskillige undersøgelser omfatter dog et større tidsrum.

Ved landbefolkningen forstås alle sociale grupper i landbosamfundet. Disse har dog ikke i kap. »Tidens opfattelse« kunnet skilles fra samfundets øvrige grupper, da der ikke til disse undersøgelser findes kildemateriale med sociale skillelinier.

Rækkefølgen af sognene i bi. C I skyldes, at de var placeret, så de svarede til visse af de i bilagene anvendte undersøgelser.

I de enkelte kap. er redegørelsen for de historiske forudsætninger anbragt sidst i kap., hvilket skyldes, at den hertil anvendte litteratur bygger på et ret snævert kildemateriale, sammenlignet med de her forelagte undersøgelser over det 18. årh.

De genealoger, der har bistået mig ved kirkebøgernes bearbejdelse, og som har stillet talrige stamtavler til min rådighed, bringer jeg min bedste tak.

Ægte eller uægte.

Når man i det 20. århundrede taler om uægte børn, er det klart for alle, at man derved forstår børn, hvis forældre ikke er lovformelig viet. Så simpelt stillede forholdet sig imidlertid ikke i det 18. århundrede; thi da var det lov, at folk, som agtede at ægte hinanden, og som ikke hørte til rangklasserne, først skulle troloves af præsten for så nogen tid senere at fuldbyrde den påbegyndte forbindelse med den kirkelige vielse.¹

Det kunne da ikke undgå, at det tilfælde indtraf, at et barn blev født i tiden mellem trolovelsen og vielsen, og at det spørgsmål opstod, om det skulle kaldes ægte eller uægte.

I arveretslig henseende fastslog Danske lov, at såfremt forældrene til et barn, der var født uden for ægteskab, senere blev viet, regnedes barnet for ægte, og at fæstefolk, der havde været trolovet, og for hvem vielsen havde været berammet, ansås for ægtefolk så vidt, at et barn kaldtes ægte, selv om vielsen ikke blev fuldbyrdet på grund af »ægtemandens« død – når det da kunne bevises, at barnet var avlet, siden forældrene var trolovet af præsten.²

En bestemmelse som den sidste kunne ikke undgå at få følger for den almindelige vurdering af begrebet uægte børn; thi når et barn juridisk havde rettigheder som ægte, måtte det også i det almindelige omdømme anses for ægte, selv om det var synligt for alle, at det var undfanget, før forældrene var retmæssigt gift. Dette måtte atter virke ind på opfattelsen af det anstændige i, at trolovede folk stod i forhold til hinanden, før vielsen fandt sted, og gøre den slags forbindelser tilladelige i mange menneskers øjne, hvor meget Danske lov så slog fast, at det var forbudt »trolovede at søge seng med hverandre, førend de er viede sammen i kirken«.

Hele det 18. århundrede igennem holdt man formelt fast ved dette lovens synspunkt og understregede det endnu 1783 ved en forord-

ning om, at trolovede ikke måtte bo under samme tag. Men den faktiske juridiske praksis i forbindelse med århundredgamle opfattelser af trolovelsen som ægteskabets begyndelse (se senere) formede befolkningens anskuelser på disse områder, og det blev den almindelige mening i det 18. århundrede, at trolovelsen gav et par samme rettigheder som vielsen.³

Gang på gang kommer denne opfattelse til udtryk i bispernes og præsternes skrivelser til hinanden – ganske tydeligt f. eks. i et brev, Viborgbispen 1742 sendte en af sine undergivne præster, der ønskede vejledning i sådanne spørgsmål. »Man ved,« skrev han, »at de fleste desværre holder det for ingen synd at bruge samme familiære omgang efter trolovelsen som ægtefolk, skønt både guds og hs. majestæts lov det alvorligen forbyder (derfor) finder jeg, at gud anser en kvinde, som er trolovet med en mand, ligeså fuldt som hans hustru, skønt han ej må røre hende.«⁴

Hans kollega i Odense regnede også trolovelsen som ægteskabets begyndelse, idet han 1740 skrev om en trolovet kvinde, der havde ladet sig besvangre af en anden, at hun havde »bedrevet horeri i hendes ægteskab,«⁵ og en præst fra Salling herred på Fyn, hr. Thorsager udtalte 1782, at »trolovelsen i sig selv ikke (var) andet end en bekendtgørelse og bekræftelse på det forestående ægteskab.«⁶

Ganske utvetydigt kommer denne anskuelse til udtryk i Lejerskov kirkebog, der fra 1781 til 1805 indeholder en række forloverattester, hvis begyndelse er ganske ens, når man ser bort fra de indføjede data – »for dette ægteskab, som i dag d. 29. januar 1782 begyndes og stiftes« – lyder en af dem, og så oplyses det senere, at parret blev viet i Bramdrup kirke d. 14. maj 1782.⁷ Der kan ikke være tvivl om, at præsten, og hvem der nu ellers har udformet attesterne, har ment, at når trolovelsen var sket, var ægteskabet begyndt.

At man andre steder hyldede samme anskuelse, viser en bemærkning, som sognepræsten ved Frue kirke i Svendborg 1745 tilføjede ved en indført trolovelse – »dette nedenfor anførte ægteskab er ved skilsmisdom af 15/12 1745 ophævet«⁸ – skrives der, uden at der er oplyst noget om, at parret er blevet gift.

I en udateret skrivelse fra Danske kancelli til Det teologiske Fakultet c. 1736 stikker samme synspunkt hovedet frem og begrundes

endda med bibelens ord – »i guds allerhelligste ord anses trolovede folk som ægtefolk, Deut. 22-23-24, Matth. 1-20-24, og sættes den selvsamme straf for dem, som bryder trolovelsens bånd, som på dem. der bryder ægteskabets bånd« – der kunne ikke være nogen tvivl om, at trolovelsen regnedes for ægteskabets begyndelse.⁹

Den kendsgerning, at en trolovelse i det 18. århundrede ikke kunne ophæves uden en tamperretsdom på samme måde, som tilfældet var det med virkelige ægteskaber (se kap. ægteskabsgraderne), slår yderligere dette fast.¹⁰

Man fandt derfor også, at børn, som fødtes af trolovede mødre, skulle døbes som ægte, og moderen behandles som en ægteviet hustru, uden at man tog hensyn til, om besvangrelsen var sket før eller efter trolovelsen. Da et ungt par i Fjeldsted på Fyn 1770 måtte ud-sætte deres bryllup på grund af vejret i så lang tid, at bruden gjorde barsel, fastslog biskoppen, at »siden bemeldte folk virkelig er tro-lovet sammen, og ægteskabet således er begyndt mellem dem.« burde barnet døbes som ægte.¹¹

Sagen var dog ikke blot et spørgsmål om barnets rettigheder som ægte eller uægte, men lige så meget om moderens borgerlige an-sæelse; thi hvis barnet døbttes som ægte, blev moderen ved sin første kirkegang efter fødselen ført ind i guds hus af præsten som andre virkelige ægtehustruer, mens hun, hvis barnet døbttes som uægte, måtte gøre offentlig skrifte i kirken i hele menighedens påhør. Blev moderen introduceret, var det følgelig et kendetegn på, at barnet ansås for ægte, og fra hele landet kan der findes eksempler på, at kvinder, der fødte børn mellem trolovelsen og vielsen, introducere-des i kirken, før ægteskabet var fuldbyrdet¹² og det uden hensyn til, om besvangrelsen var sket før eller efter trolovelsen. Tilfældene er så mange, at denne opfattelse må anses for at have været den gængse.

Trolovelsen betragtedes da af flertallet som den officielle god-kendelse af, at parret stod i kønsligt forhold til hinanden, og når præsterne kom i tvivl, om de kunne introducere trolovede kvinder og forespurgte bisperne, var det almindeligt, at disse tog kvindernes parti. Det skete f. eks., da en sjællandsk pige, Ellen Jensdatter, 1770 under ægteskabsløfte var besvangret af kobbersmedesvend Carl Mag-nus Carlstrøm fra Lyngby ved København, men senere blev svigtet

af ham. Sognepræsten blev da i vildrede med sig selv, om det barn, hun kort efter fødte, skulle regnes for ægte eller ej, og han henvendte sig derfor til bispem – svaret blev, at barnet kunne døbes som ægte.¹³ En lignende afgørelse traf biskoppen i Ribe 1805, da en pige i Husby sogn, hvis trolovede kæreste var udkommanderet rytter, fødte et barn, idet han skrev, at eftersom der var lyst for parret tre gange, så han ingen grund til, at det ikke skulle døbes som ægte,¹⁴ og tilsvarende synsmåder møder man jævnlig.¹⁵

Der fandtes ganske vist dem, der havde en anden mening og efterlevede lovens ord nøjagtigt, så kvinder, der var besvangrede før trolovelsen, nægtedes introduktion. Biskop Anchersen i Ribe afslog således 1731 at give Marie Pedersdatter fra Lintrup tilladelse til at blive indledet som ægtekone, da det var givet, at hendes kæreste, Gert Nielsen, havde besvangret hende, før de blev trolovet af præsten – han henviste hende til at søge kongelig dispensation, om den var at få.¹⁶ I Bloustrød på Sjælland fik »Ole Mortensen og fæstemø« 1789 et barn døbt – men »konen blev ikke introduceret, da barnet blev født førend brylluppet. Men da der dog var sket trolovelse, og brylluppet var bestilt til samme dag, som barnet fødtes, blev det ikke anmeldt som uægte,« tilføjede præsten i kirkebogen.¹⁷ En tilsvarende afvisende indstilling, så man hos biskoppen i Ribe, da han i 1756 hindrede, at en kvinde fra Bredsten sogn ved Vejle indledtes som ægtehustru. Han citerede direkte Danske lov og skrev – »at endog trolovede folk skal holde sig fra hinanden, indtil de er ægteviede – – og at et forinden født barn, i fald faderen inden brylluppet bortdør ej bør anses som ægtebarn, med mindre det bevises, at samme er avlet efter trolovelsen – – så ses ikke, at den ommeldte kvinde, så længe hun ikke er kopuleret til ægtemanden, kan anses som ægtekone.«¹⁸

Det er imidlertid sjældent at træffe den slags tilfælde, og forespørgsler til samme biskop var ikke så hyppige, at det ud fra det gennemgåede materiale har været muligt at konstatere, om samme biskop traf samme afgørelse i sådanne tilfælde hele sin embedsperiode igennem, eller om det var isolerede begivenheder i hans administrative dispositioner. De her anførte eksempler er, hvad der er antruffet af den slags, og en kvantitativ behandling af spørgsmålet

er følgelig overflødig. Bilag A I og ff. viser, at den sidstbehandlede kategori af eksempler roligt kan betragtes som undtagelser, og at den almindeligste handlemåde var at introducere trolovede mødre, selv om de var besvangrede før trolovelsen.

Skete det, at man ikke med bestemthed kunne sige, om barnet var ægte eller uægte, synes man tilbøjelig til at placere det blandt de ægte – som det var at vente efter det nys fremstillede; thi, som biskoppen over Sjælland skrev til hr. Plenge i Tersløse 1766, det kunne blive en farlig sag for barnet, om det døbttes som uægte.¹⁹

Da biskop Ramus i Odense 1747 præsenteredes for et tilfælde, hvor det var sandsynligt, at besvangersen var sket ti uger før trolovelsen, udtalte han da også, at det var umuligt at afgøre, om barnet var avlet eller født for tidligt og, at man burde »gå den mildeste vej« og lade det døbe som ægte,²⁰ og ved en eskadronfeltskærs forestående giftermål 1769 mente biskoppen over Sjælland, at »det forstår sig selv,« at hvis hans trolovede inden da skulle gøre barsel, barnet da døbttes som et ægtebarn.²¹

At man ved Ribe bispesæde 1732 blev enige om, at et barn, der var født tre uger før, de sædvanlige fyrrer uger var gået efter vielsen, nødvendigvis måtte døbes som ægte, da det kunne henregnes under for tidlige fødsler, kan da ikke undre. Overraskende virker det derimod, når biskoppen i Ålborg 1761 hævdede, at et barn, som fødtes af madam True i Sindal et år efter hendes mands død, ikke burde regnes blandt uægte, før lægen havde udtalt sig om sagen – og da det ville tage tid, beordrede han barnet døbt som ægte og moderen indledet i kirken som ægtekonen.²²

Den hensynsfulde indstilling, det 18. århundredes samfund her lagde for dagen, måtte end mere fæstne den forestilling hos folk, at trolovelsen var samfundets anerkendelse af, at ægteskabeligt samliv eksisterede mellem et par – og Danske lovs bestemmelser om, at børn af trolovede, hvor manden døde før vielsen, ansås for ægte, fik gyldighed – ikke blot når manden døde, men også hvis han undveg før vielsen – »thi at manden er bortrømt, er ikke hendes skyld og kan ikke anses anderledes end om fæstemanden var død,« fastslog biskoppen i Odense 1743.²³

Adskillige tilfælde viser, at denne opfattelse var almindelig over

hele landet. I Borup på Sjælland fik pigen Ane Kristine Mikkelsdatter således 1747 sit barn døbt som ægte, skønt hun ikke var gift; men da hun havde været trolovet med faderen, der rømte, nød hun en ægtekonens rettigheder.²⁴ Tilsvarende fordele fik Kirstine Nielsdatter fra Kerte på Fyn 1787, da hendes trolovede, en skærslipper, forsvandt, Kirsten Larsdatter fra Vejle købstad, da hendes kæreste, Lars Fusager, 1794 rejste bort og lod hende i stikken,²⁵ Inger Kirstine Nielsdatter fra Tikøb sogn i Nordsjælland, hvis tilkomne mand en gårdfæster, 1778, pludselig stak af fra både fæstemø og gård,²⁶ og adskilligt flere.²⁷

Lidt usædvanligt synes det dog at have været, når en pige i Svendborg, hvis tilkomne mand, en skipper, var på rejse, 1787 fik sit barn døbt som ægte, skønt fødselen indtraf både før trolovelsen og vielsen; men da man garanterede, at der ville blive løst kongebrev – formodentlig for at vielsen kunne fuldbyrdes ved hans hjemkomst uden forudgående trolovelse – anførtes barnet i rubrikken for ægte.²⁸

Selv om trolovelsen regnedes for ægteskabsstiftende, lagde man alligevel vægt på at få vielsen fuldbyrdet, og det hændte, at man lod denne foregå i hjemmet, hvis fødselen indtraf umiddelbart før det fastsatte bryllup. Her kunne vel også spille det motiv ind, at når bekostningen ved forberedelserne til bryllup var gjort, måtte det lagte program føres til ende. Præsten hr. Bachmann i Ø. Hæsingepå Fyn fortæller 1783 herom – at det har været »brugeligt ved slige tilfælde, at karlen er blevet viet til hende på sengen, hvorpå han straks med følgeskabet er rejst til kirken, og de øvrige ceremonier er forrettet, da en kone har gået til offers i brudens sted« – og han tilføjer – »således har jeg hørt, det andre steder i herredet er passeret.« »Det kunne og nu synes mere nødvendigt end tilforn, da svaghed i slige tilfælde let kunne forhindre hende, at brylluppet inden den anbefalede tid efter trolovelsen ikke kunne fuldbyrdes.«²⁹

I det tilfælde, der var årsag til Ø. Hæsingeprestens henvendelse, fandt biskop Ramus imidlertid, at vielsen burde opsættes, indtil konen havde holdt sin kirkegang, »da hun kan og bør introduceres som en ægtekone, og deres vielse da straks derefter ske i kirken.«³⁰

For præsten i Ø. Starup i Ribe stift, hr. Bytzow var denne udgang af sagen imidlertid ikke mulig, da han i sommeren 1781 stille-

des over for en sådan hændelse; thi bruden, Dorthea Clausdatter i Ø. Starup, gjorde barsel på selve bryllupsdagen i alle gæsternes påsyn, hvorfor præsten så sig tvunget til at forrette vielsen i hjemmet. Efter at det var gjort, drog hele følget til kirke »og fuldførte det øvrige af vielsen.«³¹

Medførte fødselen fare for brudens liv, fandt man det naturligt at foretage vielsen på sengen. Biskop Bloch i Odense gav i en af den slags begivenheder, der indtraf i Åsum herred 1788, ordre til, at vielsen skulle ske omgående, medens kvinden endnu lå i barselseng,³² og da man nogle år før forespurgte biskoppen i Ribe, om man kunne foretage en vielse på sengen, svarede han, at hvis pigens helbred var svagt, måtte ægteskabet fuldbyrdes, i modsat fald burde der ventes, til hendes kirkegang var overstået.³³ Det er ikke få vielser i hjemmet, man træffer århundredet igennem.³⁴

Når det hændte, at børn født af forældrene inden disses lovformelige forbindelse skulle legitimeres, var det i almindelighed vielsen, der var det afgørende kriterium for, at barnet havde ægtebørns retigheder. Ved enkelte lejligheder synes man dog at have ladet sig nøje med trolovelsen. Et tilfælde herpå indtraf 1740 i Ribe stift, hvor en mand i sit enkesæde besvangrede sin tjenestepige. Da de tidligere havde søgt om ægteskab, fandt myndighederne, at de kunne fritages for åbenbart skrifte, såfremt de trolovedes inden en nærmere fastsat tid.³⁵

Sådanne administrative afgørelser, måtte bidrage til at fremhæve trolovelsen på ægteskabets bekostning, selv om det normalt var vielsen, man lagde til grund, når uægte børn skulle ophøjes til ægte. Af væsentlig betydning for forældrene og som en inspiration for dem til at ægte hinanden var det, at ugifte forældre, som giftede sig hurtigt efter barnets fødsel, fik deres lejemålsstraf formindsket, idet bøderne nedsattes og det offentlige skriftemål på kirkegulvet blev strøget (om straffen henvises til kap. straffene).³⁶ Denne begunstigeelse var som nævnt blevet den ovennævnte enkemand og hans kæreste til del ved deres trolovelse, og netop den omstændighed måtte i menighedens øjne stille trolovelsen op som det tilladelige samlivs begyndelse. I sådanne tilfælde var det dog en undtagelse, at folk nød lovens fordele, før vielsen var sket. Men ønskede de at ægte

hinanden, kunne de til gengæld regne med bispens støtte, hvis en nidkær sognepræst krævede den almindelige kirkelige straf udstået før ægteskabets indgåelse.

Den erfaring gjorde sognepræsten hr. Seerup i Horne på Fyn, da han 1748 vægrede sig ved at trolove og vi sit sognebarn Peder Hansen til en kvinde, han havde besvangret, før de begge havde bekendt deres synd for menigheden i kirken. Bispens tog nemlig parrets parti og erklærede, at såfremt de ønskede at blive viet, var det præstens pligt at trolove og vi dem uden videre indvendinger samt derefter at anføre deres barn som ægte.³⁷

Prokurator Høyer i Vejle, som 1771 havde besvangret sin husholderske, regnede ganske simpelt med, at hans barn kunne fremstilles som ægte i kirken, når han giftede sig med moderen, hvad biskoppen da også svarede ja til,³⁸ og Sjællands biskop lod 1735 en af sine præster forstå, at et barn, hvis forældre var trolovede og forlangte at blive viede, kun kunne døbes som ægte, selv om fødselen var indtruffet, før den lovformelige ægtepagt var fuldbyrdet.³⁹

Også efter at trolovelsen 1799 var ophævet, gjaldt bestemmelsen om, at forældrenes vielse gjorde et barn fra uægte til ægte – en kendsgerning præsten i Vammen ved Viborg 1825 lod komme til udtryk i følgende bemærkning, som han dette år indføjede i kirkebogen ved en barnefødsel – »da faderen har ægtet dette fruentimmer, er barnet ikke længere et uægte barn.«⁴⁰

En særstilling indtog uægte børn, der fødtes af gifte mødre, idet de fritoges for den vanære, samfundet pålagde dem, hvis mødre var ugifte – såfremt da ægtemanden ville påtage sig paterniteten.

1781 erfarede degnen i Bedsted i Ålborg stift Conrad Hillebrandt, at hans hustru ventede et barn. Han hævdede imidlertid, at han ikke var dets fader, og hans kone indrømmede, at barnefaderen var en løjtnant Friis. Det var følgelig hævet over al tvivl, at barnet var uægte; men ægtemanden undlod at søge skilsmisse og tilgav i stedet sin hustru det begåede fejltrin, hvorefter bispens blev forespurgt, om degnekonen kunne holde sin kirkegang som andre ægtekoner og barnet dermed regnes for ægte, eller det burde noteres som uægte. Biskoppen svarede, at degnemadammen burde indledes i kirken som

en ægtehustru, dog at hun først bekendte sin synd for provsten og præsten.⁴¹

Her er det klart fastslået, at ægteskabet beskyttede kvinden mod følgerne af vitterlig hor, når blot hendes mand ville fortsætte samlivet med hende. Begunstigelsen gik endda så vidt, at såfremt ægtemanden undlod at klage, havde ingen ret til at udfritte kvinden om, hvem hendes barnefader var, om og sagen var åben for alle – med mindre da manden havde været bortrejst så længe, at det var umuligt, at han kunne være faderen.

I Skydebjerg på Fyn nægtede en mand, Hans Andersen, endog i vidners nærværelse at være fader til et af hustruen født barn, og da dette kom præsten for øre, skrev han til sine foresatte og spurgte, hvordan han skulle optræde i denne sag, idet han mente, at det var hans pligt at gribe ind. Han fik imidlertid den besked, at en præst ikke havde ret til at udspørge en ægtekone om, hvem der var fader til hendes barn eller blot »modtage fornærmelige angivelser herom.« Han skulle endvidere tilbagegive Hans Andersen en af ham fremsendt klage og henvise sagen til tamperretten, derefter skulle han døbe barnet og »til sin tid introducere« moderen, som det var hendes gode ret.⁴²

Fire år senere understregedes det i samme stift, at det var normen for slige sagers behandling, idet et nyt tilfælde fik samme udgang. Her toges ganske vist et lille forbehold, idet der tilføjedes, at dette »forbud« mod at udfritte moderen om hendes private liv kun gjaldt – »når det ikke f. eks. ved mandens fraværelse over år på lange rejser notorisk syntes impossible, at han er barnets fader.«⁴³

Tilsvarende synsmåder kom til udtryk hos øvrigheden i Ribe stift, der 1809 sendte en skrivelse til nogle gejstlige i stiftet om, at en præst ikke kunne tilspørge en gift kvinde, der var mistænkt for hor, så længe hun ikke var dømt herfor, eller det kunne bevises, at manden ikke havde haft samleje med hende i avlingstiden,⁴⁴ og 1725 beordrede biskoppen i Ålborg ud fra denne grundregel en kvinde, hvis mand havde været bortrejst i lange tidsrum, og som fødte et barn, til at udstå kirkens straf for lejemål, siden alle vidste, og retten beviste, at manden havde været bortrejst i den tid, hun blev

gravid. Ville hun undgå denne skæbne, havde hun den udvej at søge kongen om fritagelse for straf.⁴⁵

Det skete nemlig, at kongen fritog den skyldige for den straf, han egentlig var idømt, og i sager om lejerstraf for en ugift moders vedkommende, fulgte deraf også, at barnet døbt som ægte. Således tillod kongen 1729, at en pige i Odense, Elisabeth Clausdatter, fik sit uægte barn døbt som ægte og selv indledtes i kirken som en ægtekone,⁴⁶ og i Randers henregnede man 1786 et barn blandt de ægte, skønt dets moder, som iøvrigt døde, var ugift; men kongen havde bestemt, at denne begunstiggelse måtte blive det til del.⁴⁷

Det hørte dog til undtagelserne, at børn af ugifte regnedes lige med de giftes. Var det en ung pige, der fik børn med en tilfældig mand, som hun ellers ikke agtede at gøre lykkelig livet igennem, var der ingen tvivl om, at barnet var uægte.⁴⁸ Det døbt i kirken på en anden tid end ægtebørn, og moderen stod åbenbar skrifte, før hun atter blev indskrevet som et værdigt medlem af den kristne menighed.⁴⁹

Forholdene stillede sig i almindelighed ikke anderledes, fordi forældrene hævdede at være tilsinds at gifte sig med hinanden, hvis trolovelsen da ikke var fuldbyrdet eller der på anden måde var sikre tegn til ægteskab – f. eks. fik Michael Danielsen og Karen Pedersdatter i Ribe et barn i januar 1726, mens de først blev trolovede det følgende år i februar og viet efteråret efter – barnet døbt som uægte.⁵⁰ Samme skæbne overgik det barn, som husmanden Lars Espensen og pigen Ellen Jensdatter fra Snoldelev sogn på Sjælland fik i februar 1779, før de endnu blev trolovet, selv om dette skete en god måned senere, og vielsen allerede fuldbyrdede forbindelsen halvanden måned efter trolovelsen. At barnet senere regnedes med blandt de ægte kunne vanskeligt udviske den hån, som »uægte dåb« og åbenbar skrifte havde været for forældrene.⁵¹

Som uægte døbt man også et barn, som 1745 fødtes i Solbjerg på Mors af et par unge mennesker, som tre uger senere havde trolovelse i kirken – og det skønt grunden til den sene legitimering var, at han som soldat endnu ikke havde fået de nødvendige attester til giftermål, og i den slags tilfælde tog man dog ellers gerne særlige hensyn.⁵² Noget pedantisk turde det kaldes, når præsten i Fraugde

på Fyn 1749 døbte et barn som uægte samme dag som forældrene blev trolovede, fordi det var født en uge før, når vielsen tilmed blev holdt knap en måned senere, og barnet dermed var ægte; men efter loven var det ret, og sognepræsten i Allerslev på Sjælland havde da også 1729 brugt samme praksis i en lignende sag.⁵³

Børn født af forældre, der ikke mindst var trolovede, var derfor i det 18. århundrede sikre på at blive anført blandt de uægte i kirkebogen, og når det skete, at et par, der var trolovede, men som ikke inden for en rimelig tid ville lade sig vi, fik børn, faldt disse ind under samme rubrik. Oplysende i så henseende er en begivenhed, som 1766 indtraf i Tostrup sogn i Midtsjælland. Her fødte Jens Smeds trolovede nævnte år sit andet barn, og stedets præst hr. Bruun gik derfor til sin foresatte provst for at få at vide, hvordan barnet skulle døbes. Det første var døbt som ægte, og det andet var hjemmedøbt kort efter fødselen og skulle følgelig fremstilles i kirken – spørgsmålet var blot, om det skulle være som ægte eller uægte. Provsten bad biskoppen afgøre sagen, og han bestemte, at barnet burde fremstilles som uægte og forældrene følgelig stå åbenbar skrifte.

De afslog imidlertid at rette sig efter denne afgørelse, og trods gentagne henstillinger og kongelige befalinger om trolovelsens ophævelse fortsatte de det forargelige samliv.⁵⁴

I Fyns stift havde biskoppen 1748 en lignende oplevelse med et trolovet par, som ikke ville lade sig vi, skønt de jævnlig var anmodet derom. Da kvinden omsider blev gravid, forlangte biskoppen da også, at barnet skulle døbes som uægte.⁵⁵

Det var imidlertid ikke blot forældrenes modvillie mod ægteskabets fuldbyrdelse, der medførte uægte dåb. Kom der andre hindringer, af hvad art de så end var, der gjorde vielsen usikker eller usandsynlig, blev forældrene – bortset fra ovennævnte tilfælde – oftest behandlet som ugifte folk og barnet kaldt uægte – også selv om forældrene var ganske uskyldige i den indtrufne hindring.

Da Maren Nielsdatter i Rakkeby i Vendsyssel 1764 fik sit barn døbt som uægte, skønt barnefaderen tilbød at gifte sig med hende og ønskede hende befriet for kirkens disciplin, skyldtes det således, at herskabet stillede sig i vejen for et lovformeligt ægteskab, og så måtte pigen trods godt skudsmål slæbe rundt med skammen. En

ansøgning om at slippe fri bar ikke frugt, idet man mente, at det ville få enhver bondepige til at fremsende lignende bønner.⁵⁶

Ophævedes trolovelsen ved skilsmisse, før vielsen var sket, var det – set ud fra det foregående – ret selvfølgeligt, at barnet blev uægte. En kvinde fra Østbirk i Midtjylland, der var besvangret af sin trolovede, men skilt fra ham, måtte da også se sit barn døbt som uægte, til trods for, at hun i mellemtiden havde indgået trolovelse med en anden.⁵⁷

I Tyrstinge et par mil derfra var pigen Anne Thomasdatter trolovet med enkemanden Anders Andersen fra Vingum. Efter at der var lyst for dem fra prædikestolen ophævedes trolovelsen imidlertid, og da hun nogen tid senere fødte et barn, blev det regnet for at være avlet i hor,⁵⁸ og på den måde behandlede man også Sidsel Hansdatter i Stenløse på Fyn. Hun havde været trolovet, men var blevet skilt fra sin kæreste, og da hun et halvt år senere bragte et barn til verden, taltes det med blandt de uægte.⁵⁹

I de mange tilfælde, hvor moderen hævdede, at hun var voldtaget, døbttes barnet også som uægte – at Johanne Christensdatter fra Krogstrup i Hornsherred på Sjælland påstod sig voldtaget af en slagtersvend Christian, fritog hende således ikke for at stå åbenbar skrifte for hor og barnet for skammen som uægte,⁶⁰ lige så lidt som Mette Johansdatter fra Kirke Hyllinge i samme herred slap fri, fordi hun fortalte, at en person løb hende op og øvede vold imod hende, da hun rejste fra Roskilde – uden al nåde indførtes hendes barn i kirkebogen som uægte og hun selv som en løsgtig person.⁶¹ Undtagelser fra denne regel synes sjældne – man gik øjensynlig ud fra, at den slags påstande altid var løgn.

Bedre blev det ikke, fordi man hævdede, at man ikke kendte barnefaderen, da man derved rent ud indrømmede barnets illegitimitet og sin egen løsgtighed, og det var næppe overraskende for nogen, at en pige som Bodil Knudsdatter fra Tjustrup 1746 måtte se sit barn døbt efter gudstjenesten, da hun fortalte, at faderen var en fremmed, som hun mødte mellem Sigersted og Flinterup.⁶² Hun delte kun skæbne med mange andre f. eks. Maren Frederiksdatter fra Fuglslev, hvis barnefader skulle være en hende ubekendt Jens Jocusen,⁶³ eller Mette Christensdatter fra skovhusene ved Krogs-

bølge, der som forfører opgav en fremmed rejsende Christen Henrichsen, hvis eksistens man ikke kunne fastslå.⁶⁴

Når landevejens omvandrende proletariat kom til kirke med et barn, var det givet, at det døbttes som uægte, med mindre de havde papirer, der garanterede, at barnet var avlet af sammenviede forældre. I Vejerslev sogn i Houlbjerg herred døbttes 1745 et barn, hvis moder var Kirsten Clemmendsdatter der fra sognet – »formedelst samme kvinde blev for nogle år siden fra disse sogne med pas og skudsmål afskediget, men indsneg sig igen i sin fødeby Feilberg ungefær otte dage efter sidste påske uden pas, skudsmål og nogen slags bevis og der fødte barnet, blev det af mangel på bevis, at det var ægtefødt, døbt som en horeunge« – hun påstod ganske vist, at hun var gift med Henrik Nicolajsen fra Helsingør, og at han var barnets fader. Da hun ikke kunne bevise det, ansås hendes ord for opspind og hun selv for en løbsagtig person, hvis barn fik rang blandt uægte.⁶⁵

I Vedslet sogn i Vor herred kom 1766 en omløbende betler med en kvinde, som han hævdede var hans hustru – ind til skoleholderen i Assendrup. Her fik parret hjemmedøbt et barn, og manden krævede det nu fremstillet i kirken som ægte. Før dette kunne ske, forlangte man dog hans skudsmål og henstillede til den mand, han logerede hos, ikke at lade ham rejse, før alt var i orden. Den følgende nat forsvandt han imidlertid med kvinde og barn, uden at man kunne følge hans spor – og barnet noteredes som uægte.⁶⁶ Det var den slags tilfælde, der gjorde alle disse mennesker til fordægtige personer i ægteskabelig henseende, for hvad mandens motiv til bortrejse nu end kan have været, måtte det for præsten stå som løgnagtig påstand med hensyn til de ægteskabelige forhold – og tilfælde af mere tilforladelig karakter blev derfor let slået i hartkorn med disse fordægtige, såfremt de pågældende ikke med attester kunne bevise deres stilling til hinanden. Der dukkede mellem år og dag en lang række tilfælde op, hvor der ingen tvivl kunne være, og at de avlede børn her startede tilværelsen som uægte, er en selvfølge.⁶⁷

Uægte blev også de børn, som fødtes af gifte kvinder, hvis mænd havde været bortrejst så længe, at de givetvis ikke kunne være børnenes fædre; thi når der ikke kunne være en rimelig mulighed

for, at barnet kunne være født som ægte, måtte velviljen træde til side for en utilsløret erkendelse af de virkelige forhold og en derefter følgende straf.

Af den grund blev et barn i Egebjerg i Odsherred 1729 døbt som uægte. Dets moder var en gift kvinde, hvis mand havde været bortrejst i flere år,⁶⁸ og i Viskum fik en husmandskone 1811 et barn døbt som uægte, selv om hun var gift; men da hendes mand havde været borte i otte år – dømt til slaveri på livstid – og hun ingen forbindelse kunne have haft med ham, regnedes barnet trods anden påstand fra hendes side for avlet i hor.⁶⁹

I det foregående er der kastet lys over, hvordan man fra autoriteternes side vurderede begrebet uægte børn. Spørgsmålet bliver nu, hvilken indflydelse denne vurdering havde på befolkningens opfattelse af, hvad der var tilladeligt, og hvad der ikke var tilladeligt, når talen var om erotiske forhold – d.v.s. i hvilket omfang kønslige forbindelser, dels før troløvelsen og dels før ægteskabet var almindelige. Undersøgelser af, hvor lang tid der henrandt mellem troløvelse, vielse og første barnefødsel belyser disse spørgsmål, og foretaget i tilstrækkeligt omfang giver de de bedste oplysninger, der kan fås.

I Jylland faldt perioden igennem tredive til fem og tredive procent af et par tusinde fødsler så tidligt efter troløvelsens indgåelse, at besvangrelsen måtte være sket før denne, for Sjællands med omliggende øers vedkommende udgjorde tallet omkring tredive procent af et lignende antal barnefødsler, og der var ikke store udsving i århundredets forskellige afsnit for nogen af landsdelenes vedkommende.⁷⁰

Ser man spørgsmålet i forhold til vielserne, lå cirka fem og fyrre til halvtreds procent af barnefødslerne så tidligt, at besvangrelsen var sket, før vielsen fandt sted – ens i begge landsdele, og på Fyn lå tallene for begge slags tilfælde på omtrent samme niveau.⁷¹

Der kan ikke være tvivl om, at i en stor del af befolkningens øjne var troløvelsen samfundets godkendelse af, at to personer stod i kønsligt forhold til hinanden, og om, at troløvelsen legitimerede en tidligere indledet forbindelse.

Det er da også et synspunkt, som flere steder kommer til udtryk

i skrivelser om sædelighedsspørgsmål fra det 18. århundrede – »på landet findes det ganske almindeligt blandt bønderne, at de søger seng sammen før brylluppet straks efter trolovelsen, hvilke børn døbes i almindelighed som ægte,« skrev præsten i Soderup på Sjælland 1754 i en skrivelse angående en lejermålssag,⁷² og biskop Hersleb talte om – »den vederstyggelige sædvane, som herskede blandt bønderne, at de tværtimod loven og forordningen søgte seng førend brylluppet.«⁷³ I sin bog om den nordsjællandske landalmue fortæller præsten Joacim Junge også, at bønderne opfattede trolovelsen som offentlig anerkendelse af, at ugifte personer indledte erotisk samliv.⁷⁴

Det vil være rimeligt at spørge, om alle dele af bondesamfundet havde samme opfattelse og samme vaner. En undersøgelse af, om der kan påvises karakteristiske forskelle i antallet af besvangrelser før og efter vielsen hos gårdmandsstanden sammenlignet med husmandsstanden på den ene side og med degne- og præstestanden på den anden, viser, at det synes, som om den procent af husmænd, der fik børn tidligere end ni måneder efter vielsen, var så meget større end den tilsvarende procent af gårdmænd, at man tør opstille en hypotese om, at det udtrykker en forskel i deres erotiske vaner, og mellem gårdmandsstanden og husmandsstanden på den ene side og degne- og præstestanden på den anden er der så stor en forskel, at her tydeligt er tale om to forskellige opfattelser af, hvad man fandt passende som tidspunkt for indledning af kønslig omgang.⁷⁵

Til gejstlighedens opfattelse af, at erotiske forhold før vielsen ikke burde finde sted, svarede en lignende opfattelse hos myndighederne, der gav sig udtryk i, at gejstlige, der »fik deres hustruer for tidligt i barselseng,« straffedes med afsked fra embedet og udelukkelse fra mulighed for at få stilling de to følgende år.⁷⁶ Det er muligt, at den truende straf gjorde sit til, at kun få gejstlige fulgte den folkelige vane, at søge omgang med deres tilkomne, så snart trolovelsen var sket.

Vigtigere i denne sammenhæng er det dog at understrege, at der blandt almuen eksisterede en anden opfattelse af, hvad der var passende i erotisk henseende end i de højere kredse. For gejstlighedens vedkommende understregedes denne forskel af de særlige straffebestemmelse, der gjaldt for den og adskilte den ikke blot fra almuen,

men også fra andre samfundslag. Forskellen bliver endnu større derved, at almuen i almindelighed fritoges for den straf, den burde ifalde for kønslig omgang før vielsen – iflg. Danske lov, mens gejstligheden sjældent slap for deres. Det ændrede naturligvis intet i, at de børn, der fødtes i begge tilfælde, regnedes for ægte.⁷⁷

At man selv var klar over denne forskel, kom til udtryk i en skrivelse, skoleholderen i Skullelev på Sjælland – en student – 1773 sendte til biskoppen som følge af, at hans kone var kommet for tidligt i barselseng – »enhver bondepige, der hidtil har indtrådt i ægteskabet, har næsten alle været frugtsommelige, ja, dagen efter brylluppet og endog samme dag gjort barsel,« skrev han, »det er sandt, at det ej sømmer sig smukt for mig, en student, med slige laster at beblande mig, men gud bedre det, vi er skrøbelige af natur.«⁷⁸

Netop det, at han var student, gjorde sagen pinlig, idet han dermed regnedes som hørende til de studerte klasser. I en skrivelse, som Odensebiskoppen 1790 sendte til provst Winther i Ørbæk, understregede han, at forseelsen var mindre grov, når det var en ustudert degn, der begik den, end når det var en student. Spørgsmålet drejede sig om, at degnen i Ullerslev havde haft for tidligt samleje med sin hustru, og der gjordes da opmærksom på, at »da loven ikke udtrykkelig dikterer nogen straf for ustuderte degnes for tidlige samleje,« burde straffen i dette tilfælde ikke overstige lejemålsbøder.⁷⁹

Dette forhold ramte også studenter og kandidater, der var ansat i andre gejstlige embeder end skoleholder-, degne- og præsteembeder f. eks. i stillinger som hørere ved latinskolerne. Studiosus Hans Lindberg, hører ved Roskilde latinskole, fik 1733 sin hustru for tidligt i barselseng, og den almindelige gejstlige straf, embedsfortabelse, var ham dermed vis. En ansøgning om oprejsning til biskoppen blev afslået, og han valgte derfor selv at søge sin afsked i stedet for at blive suspenderet.⁸⁰ Randershøreren hr. Berg havde derimod heldet med sig, da han 1773 befandt sig i en lignende situation, idet hans bøn om tilgivelse og oprejsning blev opfyldt og han selv dermed forskånet for at miste sin stilling.⁸¹

Hvad der er tale om her, er jo ikke forbindelser uden for ægteskab – det vil sige forbindelser, der medførte, at barnet brænde-

mærkedes som uægte. Af alle de foran omtalte tilfælde, der danner grundlaget for de i bilagene angående disse spørgsmål beregnede tabeller, var der ikke et eneste, i hvilket barnet døbttes som uægte.⁸² Her er formålet at blive klar over, hvad man betragtede som passende for »den pæne mand« inden for de forskellige samfundslag at gøre på det erotiske felt, og det viser sig altså at være noget temmelig forskelligt for almuens vedkommende og for den gejstlige embedsmands – den sidste skulde efterleve lovens bestemmelser til fuldkommenhed, hvad den første ikke behøvede og heller ikke gjorde.

For at belyse sagen nærmere bliver spørgsmålet, hvordan man vurderede spørgsmålet i de højerestående samfundslag, som ikke var gejstlige embedsmænd af en eller anden art.

De borgerlige slægter, hvis navn havde klang, holdt sig loven mere efterrettelig.⁸³ Rigtignok var det ingen undtagelse, at besvangrelse indtraf, før parret havde bryllup. Men mod graviditet i en fyrre til halvtreds procent af alle forefaldende vielser, som man var vant til det blandt bønderne på landet, virkede borgerskabets tyve til fem og tyve procent gravide brude anstændigt, og mens bønderfolk var velkendt med barnefødsler, før vielsen blev fuldført, var det næsten uhørt blandt de bedre familier i byerne.⁸⁴

Man er tilbøjelig til at mene, at det var ære og sociale ambitioner, der her tonede frem, for gik man atter et trin til vejrs og kom inden for adelens rækker, var tilfældene sjældnere endnu – eller havde i alt fald været det engang i forrige og i begyndelsen af det behandlede århundrede. Der var imidlertid sket en ændring i adelens væremåde på disse felter i de generationer, der levede umiddelbart efter 1700. Thi mens kun en tolvtedel af de adelige brude var gravide omkring 1670, var tallet vokset til en femtedel, da Den store nordiske Krig var forbi. Det er et ejendommeligt træk for adelen sammenlignet med de øvrige stænder, hvor tallet på frugtsomme brude var nogenlunde ens fra midten af det 17. århundrede til midten af det 19. århundrede. Hos adelen skete der atter en kursændring ved overgangen til det 19. århundrede, da tallet ændredes fra en femtedel til en tiendedel, og efter midten af århundredet var det atter faldet til en tyvendedel.⁸⁵

Man kunne være tilbøjelig til at sætte denne udvikling i forbindelse med den omtalte krig. Af mangel på mulighed for en saglig diskussion – det kan ikke konstateres, hvilke adelige der har deltaget, eller hvilke omgangskredse de har haft – forbliver det en simpel hypotese. Der er heller ikke mulighed for at sætte denne udvikling i forbindelse med den almindelige økonomiske udvikling, og en undersøgelse af ægteskabsalderen viser, at der ikke er nogen ændringer i dette forhold, der kan tages som en sandsynlig årsag.

En rimelig forklaring får man ved at gå ud fra, at det er den ny adel, der har fremkaldt forandringen. Den bestod dels af indvandrede tyskere og dels af tidligere borgerlige fra Danmark, og det er tænkeligt, at disse nye elementer havde andre manerer, som efterhånden vandt indpas i adelige kredse – går man ud fra den nys påpegede forskel i tallet på for tidlige besvangrelser i adelige og borgerlige kredse, bliver hypotesen plausibel. Den kan imidlertid ikke bevises eksakt, idet en undersøgelse viser, at den gamle og den nye adel tog del i det ny med lige iver.⁸⁶

Den omstændighed, at antallet faldt efter et århundredes forløb, kan tages som et udtryk for teoriens rigtighed, idet den da skulle udtrykke, at assimilationen af de nye slægter var afsluttet på det tidspunkt, og at de gamle adelsvaner atter havde vundet almindelig anerkendelse – at de nye slægter nu var sig deres pligter og ansvar som adel bevidst. Der kan også peges på, at den borgerlige moral, som kom til udtryk i romanerne i slutningen af det 18. århundrede, (se kap. Tidens opfattelse), har haft sin betydning.

Mod disse vigtige ændringer i forholdet, som indtraf blandt adelen, var de småforskydninger, der dukkede op fra generation til generation i de øvrige samfundslag, næppe omtale værd, hvis det ikke samtidig viste sig, at trolovelsestiden på landet blev kortere, efterhånden som man kom frem i århundredet, og det kunne formodes, at det sidste forhold gav anledning til det første, eftersom en mindre procentdel af ægteskaberne medførte fødsler før ni måneder efter vielsen, når talen er om bondesamfundet.⁸⁷

Det foran fremstillede synes at berettige til en teori om, at jo højere socialt man stod, jo mere bestræbte man sig for at beherske sine naturlige tilbøjeligheder og se ud, som man skulle, idet der,

hvis man starter med husmandsstanden og følger samfundets forskellige lag over gårdmandsstanden, degne-, præste- og borgerstanden frem til adelen, viser sig en stigende tendens til at lade lovens bestemmelser om vielsen som den nødvendige forudsætning for ægteskabeligt samliv ske fyldest. For overklassen synes udseendet at have spillet en betydelig rolle for den erotiske praksis kærestefolk og vorde ægtefæller imellem, mens mange i folkets rækker gav pokker i skinnet og gjorde, hvad de ville, og i den sidste henseende stak bysamfundet endda landbosamfundet ud, idet de brede lag i købstæderne var tilbøjelige til at tage glæden på forskud, så flertallet af pigerne gik besvangrede til brudeskammelen.⁸⁸

Ikke engang trolovelsen afventede alle, før lidenskaben tog magten, og svangerskab blev følgen. Paa landet var en trediedel af forbindelserne begyndt på den måde, og i byerne cirka halvdelen.⁸⁹ Da som senere var det jævnlige erotikken, der bestemte, hvem der skulle have hinanden – og den praksis havde loven ikke kunnet tøjle – tværtimod, den lov, man virkelig fulgte, var den uskrevne sædvaneret, skabt af forholdene, som de var. Den skrevne lov var et smukt ideal, den uskrevne den leveregel, man fulgte. I praksis betyder det, at der herskede forskellig opfattelse af begrebet uægte børn i de forskellige samfundslag, selv om det var normen, at trolovedes børn døbttes som ægte, hvad forældrene så end mente om sagen.

Hvad enten man var lidt ældre eller yngre, når man trådte ind i den hellige ægtestand, havde man samme maner. Flertallet af mændene giftede sig i alderen mellem tyve og tredive, og det var ens blandt bønder, borgere og adelsmænd, hen mod en trediedel havde passeret pebersvendestadiet, før de prøvede livtag med lykken, og denne fordeling gjaldt både blandt dem, som fik børn, inden den lovbefalede tid efter ægteskabet var svundet, og de mere anstændige, der opfyldte loven og tog sig ud som fornemme folk.

En lille part af kvinderne var koner, før de passerede tyve; men de fem sjettedele opnåede først denne værdighed i det næste tiår af deres tilværelse. Heller ikke for kvindernes vedkommende var der nogen påviselig sammenhæng mellem den alder, i hvilken de smededes i hymens lænker, og tidspunktet for deres første barns

fødsel. M. h. t. alderen for de før ægteskabet besvangrede og de anstændige madammer synes der heller ikke at være tale om bemærkelsesværdige forskelle – og disse forhold var ret ens, hvad enten man var bondepige, borgerdatter eller adelsfrøken.⁹⁰

Disse vaner syntes i den grad groet sammen med menneskene i disse århundreder, at kun sociale modsætninger skabte afgørende ændringer heri. Selv de økonomiske svingninger århundrederne igennem satte sig kun svage spor, idet de alene synes påviselige igennem antallet af dem, der indgik tidlige ægteskaber (jfr. kap. Hyppigheden). Ellers var de ens såvel under den økonomiske nedgang først i århundredet som under prisstigningen efter 1750, ens i krigstid og fredstid og ens under så forskellige åndsretningers herredømme som ortodoksien og rationalismen, heller ikke pietismen formåede at ændre skikken.⁹¹

Endnu langt ind i det 19. århundrede levede man videre, som man havde gjort det i generationer forud – både den lærde præst, den borgerlige købmand og den jævne almuesmand såvel i by som på land, kun blandt adelen viste der sig skiftende vaner. Fænomenet var stort set tidløst. Så langt tilbage det kan følges, har det artet sig ens, når talen er om retten til samleje.⁹²

Når et par i middelalderen var blevet enige om at ægte hinanden, sammenkaldte man venner og frænder, og i deres nærværelse lovede de trofasthed mod hinanden, og så var de gift og deres børn for ægte at regne. Da kristendommen trængte frem, vandt den skik indpas, at denne private ægtehandel efterfulgtes af en kirkelig velsignelse, og alt som tiden gik, blev denne fra en frivillig til en tvungen sag. Kirken fandt her et glimrende felt i sine bestræbelser for at underkue mennesket. Sine synspunkter gennemførte den med magt, og efterhånden krævede den de gammeltestamentlige ægteskabsregler, særlig m. h. t. de grader af beslægtede, der kunne tillades ægteskab, gennemført, og efterhånden forbødtes giftermål mellem beslægtede til fjerde led – overtrædere straffedes med bøder, trodsige med band, og så bøjede folk sig lidt efter lidt.

Den almægtige Innocens den tredie (1198–1216) ophøjede ægteskabet blandt de hellige sakramenter, og nu kunne man hverken blive skilt – eller gift igen, hvis ens ægtefælle døde eller forsvandt.

Men dermed flød bægeret over. Af to onder valgte man det mindste, og hellere holdt man en bandsat ægtefælle ud end udvisning af kirken – men spæge sit kød og afstå fra elskov, når det skete i et virkeligt ægteskab, det var værre end tanken om skærsild og helvede, og man trodsede den pavelige bulle og alle straffe, så kirken måtte give efter og indvillige i enkers og enkemænds giftermål.

Anderledes gik det ikke med dens bestræbelser for at gøre ægteskabets retsgyldighed betinget af kirkelig vielse. Efter folkelig opfattelse var den private ægtehandel hjemmel for samliv mellem parterne, og sådan blev det, hvad kirken så end gjorde for at ændre skikken. Den prøvede ellers at lade sine tjenere udføre den private ægtehandels ceremonier og at gennemtvinge en anmeldelse til præsten, nogle uger før ægtevielsen fandt sted, for at hindre forbindelser i de forbudte led. Det lykkedes vel også i det ydre. Men retslig set var det stadig den private ægtehandel, der var gyldig m. h. t. ægteskabeligt samliv, og i mange tilfælde blev den foretaget hjemme af brudens fader og først senere stadfæstet gennem den kirkelige vielse, og sådan forblev det den katolske tid ud.

Ved reformationens fremtrængen vanskeliggjordes sagen; thi oprindeligt ville Luther og hans kirke intet have med ægteskabet at skaffe, men henviste bestemmelser herom til de enkelte landsfyrsters forgodtbefindende – verdslig handling som det var. Det var dog for skarpt et brud med den gamle tradition og gjorde den lutherske læres fremtrængen vanskelig. Følgelig skiftede Luther stilling og overtog den gamle kirkes funktioner, og dermed også dens problem – den kirkelige vielses betydning over for den verdslige. Sagen voldte stort besvær, da reformatorerne egentlig anerkendte den folkelige opfattelse. Men at fortsætte den skinhandling, som romerkirken havde praktiseret, var at miskende kirkens betydning, og derfor genoptog han kravet om, at ægteskabets retsgyldighed var betinget af gejstlig vielse, og deraf fulgte fornyelse af romerkirkens kamp og underkendelse af den folkelige sædvane.

Udgangen af sagen blev derfor et kompromis. Man delte indgåelsen af ægteskab i to dele – den første kaldet trolovelsen, den anden vielsen. Trolovelsen var egentlig den gamle private ægtehandel, mens den anden var den kirkelige vielse. Forskellen fra før lå

fortrinsvis deri, at det nu ved verdslig lov forordnedes, at alene vielsen gav afkommet rettigheder som ægtefødte børn, mens trolovedes børn var uægte og forældrene syndere, som skulle straffes. Ved Frederik den Andens ægteskabsordinans af 1582 fandt denne ordning sin endelige form. Fra nu af skulle alle, som ville giftes, først troloves og senere vies af præsten. Dermed var sagen juridisk i orden, hvilket imidlertid ikke betød, at folket skiftede tankegang. For det var trolovelsen stadig ægteskabets begyndelse, og den opfattelse nødtes autoriteterne efterhånden til at godkende.

Det er i følge Troels-Lund baggrunden for stillingen, som den var ved det 17. århundredes begyndelse.⁹³ Fra midten af dette århundrede bliver kildematerialet som følge af bevarede kirkebøger så fyldigt, at mere indgående undersøgelser end dem, Troels-Lund lægger til grund, kan foretages.

Sådanne undersøgelser er foretaget af den danske historiker Gustav Bang, der i bogen – Kirkebogsstudier – behandler spørgsmålet for det 17. årh.⁹⁴ Han fastslår heri, at børnefødsler mellem trolovelse og vielse »har udgjort en betydelig brøkdel af de illegitime fødslers samlede tal,« og at »det almindelig anvendte kriterium er ligesom i vore dage, om forældrene var viede i fødselsøjeblikket eller ikke,« så tilføjer han ganske vist, at der fra denne regel fandtes mange undtagelser, og at trolovede i den »almindelige bevidsthed blev opfattet som nogenlunde ensstillet med et ægtepar,« men at de fra autoriteternes side betragtedes som ugifte og deres børn som uægte.«

Hans betragtninger her må betegnes som mindre korrekte. Det kan vel tænkes, at forordningen af 1582 kan have gjort sin indflydelse gældende. Da han ikke anfører tal for det ene synspunkts hyppighed i forhold til det andet, tør man imidlertid ikke bygge meget på hans udtalelser, der synes at have skønnets præg. Givet er det i alt fald, at for de her afgrænsede tidsrums vedkommende var trolovelsen den almindelige forudsætning for, at moder og barn nød ægtefolks rettigheder, og stikprøver i det 17. årh. viser, at samme betragtning gjorde sig gældende dengang. Danske lovs bestemmelser om, at trolovedes børn i visse tilfælde skulle betragtes

som ægte, peger også i retning af, at da den udarbejdedes, d. v. s. siden c. 1660, har forholdene været, som de viser sig i det 18. århundrede. I hvor høj grad, forordningen af 1582 er blevet efterlevet på de her behandlede felter, kan ganske vist ikke konstateres; men når man ser, hvordan Danske lovs bestemmelser om, at trolovede ikke måtte søge seng sammen m. v. efterlevedes, er der ikke grund til at tro, at nævnte forordning har fået de tiders gejstlige til at ændre meget i gældende praksis. Da kirkebøgerne først er anvendelige i et nogenlunde rimeligt tal efter 1650 (jfr. Gustav Bang nvt. st. s. 2), er det lidet sandsynligt, at Gustav Bangs opfattelse kan stå til troende. Underligt også, om en forordning for en tid skulle ændre en århundredgammel praksis, hvorefter den så atter skulle vende tilbage til sin oprindelige tilstand og derefter forblive upåvirket af, at bestemmelserne gentages i Danske lov. Der er næppe tvivl om, at også det 17. århundrede har ladet trolovelsen have ægteskabs værdi, hvad enten det var bonden eller præsten, der skulle vurdere spørgsmålet.

Lovgivningsmagtens forsøg på at føre sine synsmåder igennem må da betragtes som forgæves, idet både den folkelige levemåde og embedsmændenes administration af loven hindrede det. 1799 valgte myndighederne derfor at bøje sig, idet man nu fandt, at trolovelsen kun var en besværlig og for befolkningen skadelig institution, der gav anledning til dyre gilder og unødigt besvær, og derfor afskaffede man den helt som offentlig institution.⁹⁵ Dermed var den aarhundredgamle kamp forbi. Kirken havde vundet så vidt, at vielsen fra nu af uomtvistelig betragtedes som den handling, der gjorde samliv mellem kønnene juridisk gyldigt. Men den daglige levemåde fulgte kun langsomt efter. Her og der blev man ved at trolove folk en tid endnu, og stadig gik der forespørgsler til bisperne, om trolovedes børn skulle regnes for ægte – og svarene var positive – den gamle mening havde stadig hævd.⁹⁶

Efterhånden faldt trolovelsen dog bort i alle sogne. Gældende praksis for kønsligt samliv blev dog næsten uændret, hvorfor resultatet blev, at tallet på uægte voksede stærkt (se kap. Hyppigheden), eftersom trolovedes børn, der før var ægte, nu taltes med blandt de

uægte. Helt hen i det 19. århundredes slutning var den part af brudene, der var svangre før vielsen, omtrent den samme som i det 18., såvel blandt borgere som bønder, hvorimod adelen igen fik nette manerer og skilte sig ud fra jævnerne. Hver stand havde altså stadig sin opfattelse af, hvad der var passende for den pæne mand inden for dens rækker at gøre i erotisk henseende.

Tidens opfattelse.

Kildematerialet til efterfølgende kapitel er dels tidens litteratur om seksualspørgsmål, dels det 18. århundredes romaner. Formålet er at belyse, hvordan man vurderede problemerne kønsliv og erotik. For at belyse udviklingen er spørgsmålet undersøgt frem til c. 1900. Nødvendigheden af at have et ensartet kildemateriale af samme kildeværdi til rådighed, har ladet valget falde på romanen som en anvendelig kilde til at udtrykke det skiftende syn, man i visse kredse havde på problemet udenægteskabelig erotik.

Hvor store og hvilke kredse det drejer sig om kan ikke nøjagtig angives da viden om, hvilke kredse der læste romaner, og hvad man læste i forskellige kredse, er meget ringe. Men forudsættes det, at væsentlige dele af de mennesker, der læste bøgerne, i det store og hele delte opfattelse med forfatteren, er det en del. Spørgsmålet om forbindelse mellem den på grundlag af dette materiale gennemførte idehistoriske undersøgelse og de i første kap. om de forskellige samfundsklassers opfattelse nåede resultaterne kan kun delvis belyses.

Mangel på breve og andet materiale, der kunne belyse det stillede problem, har nødvendiggjort den valgte løsning. (Adskillige tusinde breve fra adelige og gejstlige er gennemgået uden at oplysninger af den ønskede art er fundet. Fra andre samfundsklasser er brev materialet meget sparsomt.) Andre litteraturformer end romanen er skudt til side, da de fandtes mindre egnede.

I forhold til brev materiale, hvis evt. bemærkninger om de ønskede spørgsmål nødvendigvis ville være præget af en række misvisende faktorer, f. eks. ægteskabelig stilling, forholdet mellem afsender og modtager, den forhåndenværende situation og andre forhold, der kan få afsenderen til at udtrykke andet end sin virkelige mening, udtaler romanen sig mere objektivt om spørgsmålet, idet den giver sine erotiske situationer det præg, man anså for naturligt og anstændigt på affattelsestidspunktet. Der findes imidlertid romaner fra samme tidspunkt med forskellig fremstilling af erotiske spørgsmål, sandsynligvis afspejlende forskellige opfattelser i forskellige kredse. Her er samtlige danske romanforfatters betydligere arbejder (dem, der af litteraturhistorikere betegnes som sådanne) i det 18. og 19. årh. gennemgået. Ændringer i fremstillingsformen

af erotiske situationer tør da opfattes som afspejlende ændringer i, hvad der ansås for passende i visse toneangivende kredse. Et vidnesbyrd herom er nedennævnte omslag i romanforfatteren Thielos fremstilling af erotiske situationer.

Efter at det i forrige kapitel er undersøgt, hvordan man fra autoriteternes side vurderede begrebet uægte – og hvilket tidspunkt man i forskellige samfundslag anså for det rigtige til at lade kærlighedslivets krav ske fyldest, skal det nu belyses, hvordan man opfattede kønslivets betydning for det almindelige menneskelige og borgerlige liv, og hvad man mente om andre erotiske forbindelser end de ægteskabelige.

Grundsynspunktet i den officielle moral var dengang – som det havde været det i århundreder før og blev det i årtierne derefter – det sjette bud. Det behøver man ingen omfattende undersøgelser for at fastslå. De i forrige kapitel (s. 9f.) anførte steder af Danske lov viser det tydeligt, og de straffe, der pålagdes folk, som forså sig mod det sjette bud, understreger, at det ikke var mundsvejr (se kap. Straffene s. 134f).

Det må være overflødigt at citere katekismer og teologiske lærebøger; thi at de på dette område stod urokkelig på den kristelige etiks standpunkt er indlysende, selv om begrundelser og synspunkter veksler med forfatterens forskellige religiøse standpunkt. Derimod har det interesse at se, hvad man skrev om disse spørgsmål i bøger, der havde til opgave at belære folk om, hvad der var god tone i tiden.

Før oplysningstidens borgerlige nyttemoral for alvor slog rod, er det vanskeligt at sætte et skarpt skel mellem sådanne bøger og egentlig opbyggelseslitteratur. Til den første gruppe må dog utvivlsomt henregnes skrifter som Joh. Haller – Dyderne og lasternes kendetegn – fra 1738, Joh. F. Buddei – Collegium theologica morale eller gudelig lærdom om gode gerninger og sæder – der tryktes 1740, P. la Placettes – Den kristelige moral (1748), – Et hundrede christelige og opbyggelige levnets regler (1749) og Chr. Wolfsens – Fornuftige tanker om det, som mennesket har at gøre og lade til dets lykosaligheds befordring (1739).

De har blot alle en for denne undersøgelse højst beklagelig mangel – at foreteelsen erotik er så godt som tabu. Rene ord om spørgsmålet finder man i alt fald sjældent – dulgte vendinger som »de grove synder,« »synder og laster« er blandt de mest vovede ord, der anvendes. En af de mere direkte hentydninger forekommer i Wolfsens rationalistisk betonedede – Fornuftige tanker.

Mens forfatteren er midt i at forklare drikfældigheds farlige følger for mennesket, rinder dens indflydelse på kønslivet ham i hu, og det foranlediger følgende ytring – »ligeledes når et gejlt menneske forelsker sig i et fruentimmer og lægger over hos sig selv, hvorledes han ville fange det an, om han kunne blive delagtig i hende, så falder ham dette ind, når han ser hende i selskabet. Da han nu i drukkenskab gør det, som hans affekt skynder ham til, så gør han det med den person, som ikke sømmer sig og åbner hende sine liderlige tanker i utide.«¹

Der er ingen tvivl om, hvad han mente. Blufærdighed forbød ham blot at fremsætte mere direkte udtalelser. Først da oplysningstidens indstilling efter midten af århundredet gjorde det praktiske liv og dets problemer til vigtige spørgsmål for skribenterne, tog de moraliserende skrifter kærlighedsspørgsmålet op til nærmere behandling. En af de betydeligste vejledere i takt og tone i denne periode var Søren Hempels Håndbog i moralen for ungdommen – der udkom i København 1796.

Denne bogs opfattelse af, hvad der var tilladeligt, afveg vel ikke fra de førnævnte skrifter; men dens behandling af emnet var langt fyldigere og mere direkte, og dens begrundelser rent verdslige – hvad der gavnede eller skadede mennesket – ikke hvad der var gud velbehageligt eller anstødeligt.

Blandt de anstillede betragtninger over elskov uden for ægteskab læser man – »ukyskhed såvel i tanker, ord som gerning strider også aldeles mod hjertets renhed. Så ofte I læser denne linie, ser I en klippe – en græsselig klippe, hvorpå mangan yngling mest i vore dage er strandet. Det kommer alt an på, at vi har den rette ærbødighed for pligt og moralitet, at vi kunne beherske vore egne lyster og modstå andres forførelse. Vi bør følge naturens love i alle ting og ikke ødelægge os selv ved at opvække en drift for tidlig, som

naturen vil skal slumre, indtil vort legems uddannelse er fuldbyrdet, og omstændighederne sætter os i stand til at bruge dem efter sit øjemed. Dersom vi er besjælede af moralitet, så vil den nok altid underholde os med gode og ædle tanker, nok vogte os fra at henfalde til liderlig og vellystig talen, nok give os så mange og vigtige kalds forretninger, at vi glemmer at smigre sammes tillokkelse.«²

For tidens moralister var det imidlertid ikke tilstrækkeligt at oplyse folk om, hvad der var rigtigt, og hvad der var forkert. De ønskede garanti for, at deres påbud overholdtes, og derfor tog folkeopdragerne skræmmebilledet til hjælp og fremmanede de rædsler, der ramte mennesker, som satte gud eros først på livsgodernes liste.

Søren Hempel var ingen undtagelse fra regelen. Lidt længere henne i sin bog betror han læseren, at – »den ukyske er fej, lastefuld og ulykkelig; thi i hjertet har han ikke mere plads for det gode, intet mod til at modstå alle tillokkende forførreres stemme. O, ve ham den ulykkelige, berøvet sin sjælero, sin legems sundhed, sin virksomhedskraft segner han under sin elendighed, begræder, for sildig, sin dårlighed og ræddes for sin egen tanke. Tænker han sig det forbigangne, da ser han et uhyre, hvis græselige skikkelse forfølger den ynkværdige og er ham stedse i hælene. Det tilkomne er for ham et rædselsfuldt rovdyr, som hvert øjeblik venter på at opsluge ham, og disse bedrøvelige syner gør, at han hvert nærværende øjeblik oprøres i sit inderste af en rasende furie.«³

Tilsvarende betragtninger gik igen i det meste af den righoldige moraliserende litteratur, der så dagens lys i årtierne mellem 1770 og c. 1820.⁴ Mange forfattere tog med iver fat på drøftelsen af problemet elskov, og hvilket navn man end gav sit indlæg, var det nogenlunde samme synspunkter, man forfægtede – løbsagtighed var utilstedelig såvel inden for som uden for ægteskabet, og begrundelsen var, at sådanne handlemåder hindrede, at oplysningstidens mål med livet blev nået – at skabe dydige og for samfundet nyttige mennesker.

Mens såvel ortodoksien som pietismen begrundede deres lære om kyskhed ud fra et metafysisk standpunkt – den straf, mennesket pådrog sig efter døden, og formålet følgelig var af metafysisk art, at frelse mennesket fra evig fortabelse, var oplysningstidens hensigt

timelig og praktisk – at give staten sunde og gode borgere og give disse, først timelig og så evig lykke.

En titel som – Patriotens billige klagemål over utæmmede horeris farlige virkninger i en stat – fortæller en del om, hvad adskillige af skrifterne bød på, og de grundpiller for lykke, der 1770 anføres i en bog om årsagerne til ægteskabsforlis, turde også kaldes betegnende for tiden – »en sand, usminket gudsfrygt, en grundfæstet tro, et fast håb, en fornuftig føjelighed samlet med en ret brugt fornuft er de bedste ja, usvigelige midler til at gøre enhver stand, men især ægtestanden lykkelig.«⁵

En stor del af de skribenter, der drøftede seksuallivets problemer, underbyggede deres synspunkter med tidens medicinske viden på disse områder, idet adskillige var læger. Gennem deres skrifter får man indblik i, hvad den tid mente, kønslivet betød for det almenmenneskelige vel.

Lægevidenskabens forklaring af sexuallivets indflydelse på den menneskelige organisme som helhed byggede på læren om, at sygdom forårsagedes af manglende ligevægt i legemets vædsker. Blandt vædskerne anså man sæden for en af de vigtigste, og hyppig sædafgang bragte følgelig uligevægt med sig, hvoraf atter fulgte afkræftelse og sygdom – »alle udtømmelser svækker legemet og er kun anvendelige, når legemet skal befris for overflødighed, eller der skal ske en revolution i samme,« skriver en af tidens forfattere,⁶ og en anden giver en nærmere redgørelse for den betydning, man tillagde sæden – »iblandt alle de vædsker, som afsættes i det menneskelige legem, er sædens afsættelse en af de sparsomste. Legemet kan heller ikke miste meget, og det behøves ikke, at den ofte skal afsættes af legemet, da man dog umuligen kan hver dag avle børn uden at være en Salomon eller den tyrkiske kejser. Den mandlige sæd er den fineste vædske og den ædleste saft i legemet, som står i den nøjeste forbindelse med livet og livskraften, det er en dunstende æter fuld af ånd og liv. Til at frembringe denne sæd afsættes af legemet kun de ædleste, mest levende og spirituøse dele.«⁷

»Så længe legemet endnu vokser og ikke er ganske uddannet, bliver sæden nødvendig udfordret til legemets fuldkommelse. Bliver sæden alligevel, før legemet er uddannet, ved irritation aftvunget

legemet før det tyvende år, så bliver mennesket aldrig så fuldkomment, som det efter naturen kunne være blevet, og ikke alene legemet, men også sjælen lider, og denne ufuldkommenhed er des større, jo tidligere man har begyndt med den legemlige forening eller med selvbesmittelse. Frembringer sligt ufuldkomment menneske, hvis legeme har endnu ingen mandlig fasthed, og der altså endnu ikke er mand, dog alligevel børn, så bliver de faderen lig og beholder deres hele liv igennem drengefigur og drengeforstand.«⁸

Denne teori forfægtet af autoriteter på medicinens område måtte vække eftertanke hos tidens mennesker, og efter bearbejdelse af moralisterne antog den en skikkelse, der forvandlede gud erosens kunst fra glæde til en modbydelighed, man kun turde give sig i lag med, når livet havde mistet al tillokkelse for en. Et moderat indtryk af, hvad elskov førte til, fandt man i den fra tysk oversatte – Sædelære for landsbyfolk – der udkom 1785. Med simple ord betroede forfatteren her læseren – »at ukyskhed vil for evigt forjage familiernes rolighed, disse milde huslige lyksaligheder. Den vil udsuge borgernes legemer, fordærve opdragelsen, der alene grunder sig på den forældrelige kærlighed, betage kærligheden alle sædelighedens og uskyldighedens yndigheder, og efter en generation af bastarder give en generation af røvere, som snart ville skæmme den mest blomstrende stat med alle laster, træde alle love under fødder og hjælpe til at bygge så mange mordergruber, som der er stæder og huse.«⁹

Hvis man gennemlæser en række af de iøvrigt talrige skrifter om kønslivets funktion, århundredet fremviste, finder man, at de næsten alle indeholder en stærkt detaljeret udmaling af de forfærdeligheder, løsagtighed medførte for de formastelige, der gav sig den i vold.¹⁰ Særlig gruopvækkende og rædselsfulde blev de, hvis talen var om unaturlig tilfredsstillelse af driftslivet, nærmere bestemt, hvis mennesket hengav sig til onani.

Hvor udbredt denne form for erotik var, skal det være vanskeligt at sige; men stod omfanget heraf i ligefremt forhold til mængden af de skrifter, der fremkom til skræk og advarsel for dens dyrkere, var det ikke ubetydeligt.¹¹ Det, man i disse skrifter fortalte læseren om onanitens skæbne, burde ellers kunne reducere tallet til nul, og

næsten alle forfattere brugte samme sprog. Et af de bedste eksempler på den gængse mening findes i en tysk afhandling, der 1792 udkom på dansk under titlen – Undervisning for forældre, opdragere og børneværtere om, hvorledes den utrolig almindelige forstyrrende selvbesmittelses last sikkert kan opdages, undgås og læges.

»Der lader sig knap tænke nogen sygdom i legemet eller nogen del deraf såvelsom i sjælen, der jo kan have sit udspring fra utugt og selvbesmittelse,« siges der, »den tilintetgør frem for nogen anden årsag al yndighed ved den menneskelige skikkelse og dannelse. Den udsletter al behagelighed, grace og skønhed af ethvert mands- og fruentimmersansigt, udslukker øjnenes ild og liv« – og derpå tager forfatteren fat på ret at tydeliggøre for læseren, hvad der skjuler sig bag disse dulgte vendinger, og han skåner ham visselig ikke. Side op og side ned ramser han navne på sygdomme op, og når det ikke synes ham tilstrækkeligt, føjer han til, at de kan forekomme i tusinde variationer. Et udvalg vil godtgøre, at ingen anstrengelse blev sparet for at bringe både skeptikere og vellystinge på knæ og lade dem fatte, at onani var den sikre vej til livets udslettelse.

Blandt de vigtigste og uundgåelige følger af denne last anføres – »mathed og magerhed, et gammelt, blegt, kakektisk, smudsigt ansigt, tæring med og uden feber, smerte i alle dele, sitren i lemmerne, epilepsi, konvullioner og alle slags krampe og af den forunderligste slags, svag fordøjelse, og tusinde slags mavebesværinger, sky, svage, røde, mørke, indfaldne, smertende, matte og drivende øjne, opsvulmede øjelåg, total blindhed, en slags skørbug med blødende og ved tænderne løsnet tandkød, der ved et let tryk giver stinkende slim fra sig, en stinkende ånde og ildelugtende hvid tyk urin, lamhed i enkelte og flere dele, empfindelige smerter i hjertekuglen og under de korte ribben, beængstelse og hyppige opkastninger, smerte i midten af hjernen, stor svækkelse i lår og ben, bestandig kulde, besvimelser, bestandig træthed, hæshed, en svag og hul stemme, ja endog skade på mælet, en bestandig smerte omkring nyrerne, et tykt og udspændt liv, umulighed at holde vandet, svimmelhed, tunghørhed og døvhed, søvnløshed eller sovesyge og urolig søvn, hjerteklappen, uorden i uddunstningerne, benauelser, kort og tør hoste, stivhed og ubevægelighed i kroppen, alle den kraftløse alders skrøbeligheder og

svagheder allerede i de blomstrende år, legemets forknyttede vækst, mandlig uformuenhed eller elendige produkter, stivhed i den mandlige lem, hævelse og pinefuld trykken i pungen, koldpisse, hårdt liv eller durchløb, smertende hævelser i testiklerne, fornemmelig i fødselslemmerne, hæmmorrhoider, gruelige smerter i nakken og ryggen, mangel på appetit eller uordentlig spiselyst og ædesyge, stor ansats til sved, idelig sukken, stakåndethed ved den ringeste bevægelse, besynderlig empfindelighed mod alle forandringer i vejret især mod hede, fimer og blegner i ansigtet og på avlemmet, som undertiden klør stærkt, den mandlige lems sammenkrympen, så at den tillige med pungen nedhænger tør og slap, den engelske sygdom, gulsot, rygradens krumning, bespændelse og vattersot, alle slags sygdomme i blæren, blodets bortgang i stedet for sæden, forstoppelse i kirtlerne og indvoldene i underlivet, rygradstæring, blodspytten og lungesot, hede i fødderne, undertiden pludselige dødsfald eller oftere en langsom og elendig død« – og således fortsættes et stykke tid endnu. Sluttelig tilføjes der – »hvilken skrækkelig hær af legemlige sygdomme, hvoraf jeg dog ikke har nævnt alle. En frygtelig tilvækst erholder de desuden endnu ved de sjælens sygdomme, der er følgen af onani. De overgår til dels summen af alle legemlige smerter og lidelser, som tillige derved bliver uendelig forstørrede og forværrede.«

Det var særlig mændene, de givne oplysninger var møntet på, og derfor tilføjer forfatteren, at – »den største del af de hidindtil opregnede sygdomme og følger af selvbesmittelse er fruentimmerkønnet, som denne last er lige så almindelig hos, udsat for lige så meget, ja vel mere end mandkønnet« – og så ramses endnu en række lidelser op, som særlig var forbeholdt det smukke køn.¹²

Denne skribents skildring repræsenterer udmærket den opfattelse, datiden havde af unaturlig elskovs følger for dens dyrkere – en opfattelse, der har haft tilhængere langt ind i det 20. århundrede, omend det efterhånden blev få, der fremsatte den på tryk.¹³ Anderledes i det 18. årh. Da vandt den nogenlunde udelt tilslutning blandt de forskellige kategorier af mennesker, der i artikler i tidsskrifter eller i særlige bøger vil vejlede deres samtid i elskovslegens mysterier – alene titlerne peger i den retning. En kort historie om en onanit,

der har kureret sig selv, skrevet for forældre og opdragere, men især for hans lidende medbrødre (1794) – Vink for forældre og opdragere og ynglinge angående selvbesmittelse (1795) – En letfattelig lægemetode for dem af begge køn, der hemmelig lide af fødselslemmernes og nervernes svækkelse, samt de sørgelige følger, der har sin oprindelse af onani og andre årsager (1793) – Om ungdommens hemmelige synder (1786) – er et udvalg af de titler, man satte på sådanne bøger, af hvilke årtierne omkring 1800 præsenterede et betydeligt antal.¹⁴

Teorien om, at erotik medførte uligevægt i legemets vædsker, indebar imidlertid i sig ikke blot afstandtagen fra hor og anden uterlighed, men gjorde også selve det lovlige ægteskabelige samliv mistænkeligt – »det er nok at vide, at enhver utidig, unaturlig og overflødig udtømmelse af sæden eller fødselslemmernes fugtighed, den må ske vilkårligt eller uvilkårlig, drager hos begge køn de sørgeligste følger efter sig, for hvilke ofte endog de alleruskyldigste er udsatte, når de er umådelige i den ellers tilladte hosliggen«¹⁵ – »thi også en umådelig nyden af hosliggen har sine bedrøvelige følger. Dette kunne vi daglig se på så mange ægtefæller. Deres rosenkinder er afblomstrede, de henvisner, fortørres omsider«¹⁶ – »o, de fleste af disse ulykkelige ville ikke have blevet det, havde de til rette tid vidst, at de på denne vej skadede deres sundhed og tidligen måtte bøde med deres liv.«¹⁷

Det var imidlertid ikke blot det enkelte menneske, moralisten havde i tanker, når han skrev. Fuldt så alvorlige fandt han de skader, staten led, når uterlighed og skørlevned gik i svang. I overbevisende vendinger understøttet af farverige billeder lægges dette hen til eftertanke hos læsere af den lille pjece – Patriotens billige klage-mål over utæmnet horeris farlige virkninger i en stat – der så dagens lys 1771. Det forudsættes her, at ægtemænd jævnlige skejdede ud, og da blev det galt – thi »en hustru, hvis mand går på forbudne veje, græmmer sig naturligvis herover. Hun lægger i det samme sit barn ved brystet, barnet suger græmmelsen i sig, barnet får et slag eller sygdom og dør. Mon indbyggerne herved formeres? ingenlunde, men ved kristelige egenskaber, hvor tvende mager elsker hinanden indbyrdes, gives landet retskafne indbyggere, gode borgere, tapre strids-

mænd, fornuftige folk, lærde mænd, og atter i sin tid retskafne forældre.«¹⁸

Med det perspektiv er det ikke underligt, at man tog afstand fra utroskab. Til trøst for de besvegne hustruer, lovedes der da også i et andet skrift horagtige ægtemænd – »en indvortes brynde af det helvede de daglig bygger på, deres ånd skal langsomt fortæres i varmen af de flammer, der skal ile frem af hævnens hule over deres fordømmelige hoveder.«¹⁹

Lige så indtrængende talte en anden skribent til de fruer, hvis moralske vandel lod et og andet tilbage at ønske – »hvad vil en kone undskylde sig med? at hendes mand er af en kold og tør legemsbeskaffenhed; skal dette åbne hende en ny frihed til at forsøge, om der er hidsigere mænd til end hendes egen. Og har vore gifte koner tabt den ædle blufærdighed indtil den grad, at de tør lade sig mærke med, at de ikke gifter sig uden for at avle børn med deres mænd, og når deres mænd, der indser vore besværlige tider, er noget sparsomme i at befolke et land, der ikke kan føde sine indvånere og beboere, vil så konerne være så uartige at oprette denne mangel ved at låne sig til en og anden god ven, der ikke har hjerte til at gifte sig, så længe det sjette bud skal være til,« og der føjes til, »ville da vel nogen brav pige betro sig til så uægte en karl, der ikke ville elske sin hustru uden som en bolere – det er at sigte efter sin egen kone og skyde en anden? nej, aldeles ikke.«²⁰

I overensstemmelse med de plager, man hævdede, der ramte andre usædelige, forsikrede man da også ægtehustruers bolere, at det ville gå dem ilde. »En hustrus bolere er et halvt menneske og et halvt svin,« oplyste en forfatter i et indlæg i en diskussion om det delikate spørgsmål – kan en hustrus boler være hendes mands oprigtige ven? – »hans ansigt er blegt og fuldt af røde og blå mindesmærker af hans uterligheder, hans ben er halvrådne og vaklende, hans røst er hæs og uforståelig, han taler mere med øjnene end med munden, på hans tunge er forførelsens og smigerens olie, der neddrypper i hans let-sindige og frække bolerskes matte hjerte, hans gang er mat og altid nedhængende mod lastens mødding; thi fra den dag, han blev indskreven i ægtemænds fornærmeres klasse, var hans skridt tumlende,

slibrige og ilende, men da han kom inden mandens dørtærskel, svandt hans styrke bort, og hans kraft fortørredes.«²¹

De hidtil fremførte citater giver klart udtryk for den officielle etiks vurderingsmåde, og det er de synspunkter, man møder i så langt den overveejnde del af den bevarede litteratur. Der kan da ikke være tvivl om, at det var synspunkter og idealer, der spillede en ledende rolle i tiden, og som hyldedes af den nye verdsligt orienterede borgerkulturs bannerførere, blandt hvilke forfatterne til de omtalte skrifter må regnes.²²

Det hindrede imidlertid ikke, at andre strenge sloges an udtrykkende en mere realistisk vurdering af spørgsmålene. De skrifter, hvor sådanne tanker tolkedes, vejede ganske vist rent kvantitativt kun lidet i forhold til de fornævnte. Til gengæld er de i denne sammenhæng fuldt så interessante og en nærmere omtale værd.

I årene fra 1798–1802 udkom der på dansk et omfangsrigt værk i tretten bind under titlen – Gynæologi. Det giver en meget udtømmende behandling af kønslivet, såvel det masculine som det feminine og såvel fysiologisk, med billeder, som etisk. De bind, som særlig behandler erotiske spørgsmål, udsendtes samtidig som et særligt værk i tre bind, kaldet – Samlejet, fysiologisk, historisk og filosofisk skilderi. Heri finder man vel mange af de sædvanlige synspunkter om kønslige udskejslers katastrofale følger anført. Men ved siden heraf drøftes også den langt mere moderne betragtning, at utilfredsstillet kønsdrift nedbryder menneskets helbred, særlig manden er her i forfatterens tanker.²³ I Gynæologiens tredie bind – udsendt særskilt 1799 under titlen – Om konsten at opnå en høj alder – videreudvikles disse frie synspunkter endda derhen, at børn burde belæres om menneskets forplantning og de organer, som trådte i funktion, når et nyt individ gaves liv.

Værket gengiver altså nok tidens almindelige opfattelse af erotikkens skadelige følger for menneskets sundhed, men udtaler også, at kønslivet havde sin ret lige med andre livsfunktioner. En skarpere udformning af dette synspunkt møder man i bogen – Æskulap, eller lægen i Venus' tempel, en nød- og hjælpebog for glædespiger og deres kunder – og en dermed i flere kapitler omtrent ordret overens-

stemmende bog, der udkom 1802, kaldet – Den forsigtige fruentimmeren.

Forfatterens hensigt var at bekæmpe venerisk syge, som særlig trivedes formedelst løse forbindelsers overordentlige udbredelse. De sidste tog han vel afstand fra og stillede sig følgelig formelt på den autoriserede morals grund. Han anså imidlertid utugtens udryddelse som en umulighed og anerkendte derfor reelt løse forhold; særlig i prostitutionens skikkelse anså han dem for nødvendige, og han ønskede derfor ved sit arbejde at hindre, at de fik farlige følger for deltagerne.

Som hovedårsag til den megen løsagtighed regnede han opdragelsen. Følelsen udvikledes på forstandens bekostning, litteraturen virkede hidsende på bevægelige naturer, og pynt og luksus gjorde deres. Videre påstod han, at »vore koner har den største andel i kulturens skæve gang.« »Et smukt lille ansigt, lidt koketteri, det er alt, hvad et fruentimmer behøver for at herske over manden eller betage ham forstanden.« »I stedet for at indtage vore hjerter med ærbarhed og beskedenhed, bestræber de sig for ved fremstilling af deres ubedækkede eller halvbedækkede yndigheder, ved frie øjekast og dristig tiltale at oplive vor sandselighed.« »Eksemplet virker desto kraftigere, fordi det stammer fra de højere stænder.« Alt i alt et farverigt billede – næppe meget forskelligt fra det tyvende århundrede – skade blot, at det hverken kan bekræftes eller afkræftes.

Iøvrigt anså han den ugifte stand som særlig befordrende for løsagtighed, og utugt følgelig for en nødvendighed. »Thi de fleste unge mænd tør før deres tredivte år ikke vove at tage sig en kone, da de ikke kan ernære hende, og de fleste mandvoksne fruentimmer skrækker den giftelystne mand tilbage, efterdi de have en overdreven tilbøjelighed til koketteri og forfængelighed, til overdådighed og blødagtighed.«

Med den baggrund fandt han, at løsagtighed var uafvendelig, og tog sig derfor på at forklare, hvordan folk, der besøgte glædespigerne, skulle vogte sig for smitte. Sikrest var det, at »man ej befatter sig med en besmittet,« men altså nok befattede sig med nogen – »thi vi kunne ikke hindre kønsdriftens nydelse hos den ugifte mand – – vi må tåle den i vore store folkerige stæder som et nødvendigt onde

og har kun at påse, at de skadelige følger, som deraf har deres ud-spring, bliver så uskadelige som muligt.«

Der kan ikke være tvivl om, at forfatteren og formentlig oversætteren af denne bog har ment noget andet end den offentlige moral. Givet er det i alt fald, at bogens belæring kunne tages til indtægt af glædespigerne og deres kunder og dermed ikke blot tjene til at hindre smittens udbredelse, men til at lade dem, hvem frygten for sygdom holdt borte fra skøgens dør, lægge skrækken til side og slutte op i de løst sagtes rækker.²⁴

Lignende synspunkter finder man udtalt i skriftet – Opdaget hemmelighed, hvordan man fuldkommen kan sikre sig mod at blive smittet af venerisk sygdom. Også her anses utugt for nødvendig, skønt hele tidens almindelige begreber om følgerne af elskov også stikkes læseren i næsen. Lige så farlig for svage sjæle var den 1786 udkomne – Spøgefulde ægteskabspligter for unge koner – der vel kun talte fjorten små sider, men på hver indeholdt forførende ord, hvis art bedst karakteriseres ved følgende eksempel – »sæt dig aldrig den dumme grille i hovedet at spare din jomfruelige uskyldighed for din tilkommende ægtemand. Hvem ved, hvad det er for et menneske, der er beskikket at føre dig til alters.« »Forsmå altså ikke de forlibte mandspersoners ofringer, som i hobetal vil forsamle sig om dig, den rige vil tilbyde dig herlige vilkår, og de fattige vil kappes ved de tydeligste og ømmeste kærlighedsbevisninger at forsøde dig livet og give dig tusinde lejligheder til de mest morende fornøjelser.« Hvor spøgefulde de måske end skulle tages, undgik de næppe at pirre modtagelige sind.²⁵

Fortrolighed med tankegangen om, at løse forbindelser var uundgåelige, prægede også skriftet – Medicinsk-diætetisk brudegave for nygifte og ynglinge og piger (1797). Som flere af de nysnævnte bøger begyndte den med at fastslå, at utilfredsstillet kønsdrift skadede organismen, ja medførte sygdom, når mennesket da var modent, men den fortalte ganske vist også, at kønsdriftens mål fortrinsvis var at sætte nye individer i verden i et lovligt ægteskab. Denne opfattelse dækkede dog næppe helt, hvad forfatteren mente; thi den resterende del af sit skrift helliger han fortrinsvis skildringen af erotikkens hemmeligheder, og selv om det kunne komme ægtefolk

til gavn, fortæller titlen, at han intet havde imod, at ynglinge og piger drog nytte af den docerede visdom.²⁶

De behandlede problemer måtte fængsle læseren mere end de fleste øvrige af den tids seksualvejledere, idet de udmærkede sig ved detaljerede og pikante skildringer. En af disse havde til opgave at belære videlystne om, hvilke mennesketyper, der havde særlige anlæg for erotik. Som den mest elskovslystne nævnes blondiner. Her mødte man den stærkeste lidenskab og den mest æggende optræden. Mindre modtagelige regnede han brunetter for at være, når talen var om erotisk påvirkning. De var mere passive i deres holdning og langsomme i deres reaktioner, og heraf sluttede forfatteren, at en stærkt sanselig mand burde giftes med en brunette, mens en blonde skulle vælge en mand ude over den forelskede alder.

Et andet afsnit i bogen samlede sig om at skildre kønsorganernes bygning og funktion – herunder en omtale af deres form og størrelse med det formål at berede de elskende det gunstigste og mest lystbetonede samleje. Læseren blev derfor også orienteret om, i hvilke stillinger samlejet kunne foregå, og hvilke der i givne situationer måtte anses for de mest hensigtsmæssige. Hele denne nøgterne behandling af spørgsmålene hindrede dog ikke, at bogen gengav tidens almindelige opfattelse af overdreven kønsnydelses ødelæggende virkning på det menneskelige legem, og at onani forklaredes som den sikre vej til undergang.²⁷

Med det sidste skrift er man nået inden for feltet seksualhåndbøger, og de omtalte bøger med realistiske synspunkter tangerer i større eller mindre grad denne genre. I løbet af det 19. århundrede fremkom der adskillige andre bøger med tilsvarende indhold. De minder i mangt og meget om de nysnævnte fra det 18. århundredes slutning. I alle gives der f. eks. en fyldig beskrivelse af kønsorganernes bygning og deres funktion, og flertallet gengiver teorien om, at overdreven elskov afkræfter mennesket, og at onani betyder den fuldstændige tilintetgørelse, og de tager alle afstand fra løse forbindelser, hvilket dog ikke forhindrer, at flere i stærkt detaljerede beskrivelser skildrer læseren, hvordan det mest lystbetonede samleje opnås.

Fra årtierne forud for 1850 synes dog ingen bevaret; men 1852

udkom en oversættelse af G. W. Beckers bog – Anvisning til avle-kunsten – fra århundredets begyndelse. I den genfindes teorien om løbsagtigheds uheldige følger, og en vidtløftig skildring af samlejet – i mangt og meget svarende til, hvad førnævnte bog – Medicinsk-diætetisk brudegave – fremstillede – savnes heller ikke.

På linie med den lå den samme år udkomne – Kærlighedsfryd og Ægteskabsglæde, nøgle til elskovs- og ægteskabshemmeligheder, en rådgiver til elskende, forlovede og nygifte. Den pointerede blot stærkere, at utilfredsstillet kønsdrift svækkede legemet og sjælen, hvilket dog ikke var at opfatte som en opfordring til løbsagtighed, idet det klart siges, at erotisk tilfredsstillelse ingenlunde behøvedes tiere, end forplantningen krævede, og at overdreven kønsnydelse ældede mennesket før tiden.

Sammenlignet med både – Æskulap – og – Medicinsk-diætetisk brudegave – synes de at have et mere borgerligt tilsnit. De omtaler ganske vist nok frie erotiske forhold, men således, at de forudsættes som noget for læseren ukendt og uanvendt. Et pudsig udtryk for denne indstilling til fænomenet dukker frem i Fernaus – Kærlighedens og ægteskabets afslørede hemmeligheder, en velment rådgiver for unge ægtefolk og forlovede med hensyn til de egenskaber, som begrunder et lykkeligt og velsignet ægteskab, samt om kvindens kønsliv – der udkom 1857. Heri drøftes spørgsmålet om smitte og forskellige muligheder for at undgå samme. Men mens man i de nævnte skrifter fra 1790erne tænkte sig den slags ulykker foranlediget af løse forbindelser, forudsætter Fernau, at smitten indtraf i et ægteskab, hvor en af parterne på en uforklarlig måde havde pådraget sig sygdommen.²⁸ Han synes at vige tilbage for selve den tanke at lede læserens opmærksomhed hen på skørlevned. Så forsigtige var dog kun få forfattere. En række andre af det 19. århundredes seksualhåndbøger går mere direkte ind på spørgsmålene.

I J. F. Albrekts – Mennesket og dets køn – fra 1855 mener forfatteren således, at få ungarle afholdt sig fra sanselige nydelser og omtalte maitresser som en foreteelse, hvormed læseren forudsattes velbekendt. Men hverken her eller i Dr. Laves' – Kvinden og hendes yndigheder – fra 1874, i hvilken møen fremstilledes som skabningens mesterværk, og hvor det anbefaledes at tøjle lyster, der stred

imod samfundets love, men hvor bordeller, ganske vist i udlandet, også kom på tale, og hvor det påstodes, at mænd altid var deres koner utro, stilledes læseren dog over for den direkte fremstilling af, hvordan han skulle optræde i utugtshuse for at undgå den farlige smitte, som tilfældet var i flere af skrifterne fra 1790erne, tværtimod ansås mandens evne til at forsørge en familie som en nødvendig forudsætning for, at erotisk tilfredsstillelse burde finde sted.²⁹

For seksuallitteraturens vedkommende betød det 19. århundrede en udvikling, idet der udformedes en fast type af vejledere i erotik, der øjensynlig havde deres forbillede i de skrifter, 1790erne opviste på dette område, men som havde et mere ensartet præg end disse, idet deres afgrænsning af emner kun varierede lidt, ligesom de anførte synspunkter lå hinanden nær. Den realistiske tone, visse skrifter i det 18. århundrede havde anslået, når de talte om illegitime forbindelser, udvikledes imidlertid ikke videre. Man benægtede vel ikke deres eksistens og lod dem heller ikke ude af betragtning, men omtalte dem fortrinsvis med det antræk, at det var foreteelser, der gjaldt for andre personer end læseren. Selve de fysiologiske sider af spørgsmålet behandlede derimod nogenlunde ens fra Gynæologiens fremkomst til omkring 1900, og opfattelsen af de konsekvenser, hyppig elskov, hor og onani fik, var heller ikke meget forskellig, selv om mængden og arten af de rædsler, der nævnedes, reduceredes betydeligt.

Den 1900 udsendte bog, kaldet – Den fysiske kærlighed i og uden for ægteskab – afveg da heller ikke synderligt fra sine forgængere i nævnte henseender. Et særpræg havde den ved en række indgående drøftelser af midler til at undgå smitte. Her tog den afstand fra anvendelse af kodons (præservativ) og den såkaldte sikkerhedssvamp, som på det tidspunkt synes velkendt. Men i sin opfattelse af tilfældigheden af fri kærlighed stod den på det autoriserede standpunkt fra de foregående årtier.³⁰

Man er tilbøjelig til herudaf at læse en anden indstilling end den, der dannede baggrunden for visse af »lærebøgerne« i erotik fra årene før 1800 – utvivlsomt en mere anstændig, svarende til den borgerlige tankegang, man af andre kilder finder at være karakteristisk for visse samfundslag i det 19. århundrede. Lad det dog med

det samme være sagt, at det er umådelig vanskeligt at påpege en udvikling gennem disse skrifter, idet de på de fleste områder er ret overensstemmende, og de udtaler sig ikke alle så klart om problemet løse forbindelser, at forfatterens mening bliver uomtvistelig – de siger ganske vist, at løsagtighed er utilstedelig og opfatter ikke åbenlyst læseren som impliceret i galante eventyr – men hvad denne læste mellem linierne, og hvad forfatteren måske havde tænkt sig, der skulle kunne læses, glider uden for det, en undersøgelse kan behandle. Det glimt af lyst til at opfatte, anerkende og sige tingene, som de faktisk var, der viste sig i det 18. århundrede, forsvandt dog i det 19. og erstattedes af udtalelser, der stemte overens med den godkendte etik, selv om man ikke kunne nægte, at denne stod i et temmelig alvorligt misforhold til virkeligheden.

Denne udvikling er næppe uafhængig af de grænser, samfundet til forskellige tider satte for, hvad der måtte trykkes. Hovedparten af seksualvejlederne i det 18. århundrede udkom således i årene mellem 1771 og 1799, da der fandtes en ret udstrakt trykkefrihed. Perioden fra c. 1800 til 1851, da en ret skarp censur havde magten, udviser derimod næsten ikke sådanne bøger. At de første år efter 1800 bragte enkelte af 1790ernes bøger kan hænge sammen med mindre streng censur lige efter lovens fremkomst.

Trykkefrihedsordningen af 1799 (§ 9) bestemte imidlertid, at – »udgives noget trykt skrift, hvorved sædelighed og blufærdighed krænkes, straffes forfatteren med fængsel på vand og brød fra fire til fjorten dage,« og § 13 meddelte, at det gjaldt også, selv om sådanne udtalelser var allegoriske og ironiske, såfremt den onde hensigt var umiskendelig.

Disse bestemmelser kunne ikke undgå at ramme i alt fald den del af seksualhåndbøgerne, der godkendte eksistensen af frie forhold. Det viser sig da også, at denne litteraturgenre næsten forsvandt, og den opfattelse fandtes blandt tidens moralister, at trykkefriheden efter 1771 havde fremkaldt hele denne litteratur. »Den allernådigst tilladte skrivefrihed har frembragt os så mange pasquilmæssige og rå pjecer,« klagede forfatteren til – Kan en kones boler være hendes mands oprigtige ven og tro rådgiver (s. 5 f.).

Han og hans meningsfæller blev da også næsten enerådende på

dette område efter 1800, kun de allerførste år af det 19. århundrede lod endnu et par af disse »forargelige« bøger til syne, så forsvandt de helt. En enkelt – Nyeårgave 1816, eller besvarelse af det spørgsmål, hvorvidt bør naturens indbydelse i henseende til kønsdriften følges (1816) – gav nok en realistisk fysiologisk redegørelse for kønsorganerne, men tog skarpt afstand fra al frivolitet, idet det forklarede, at »den mening, gud har med menneskets avledrift, ikke må ændres af mennesket« (s. 30 f.), dermed faldt det inden for de til-ladte bøgers rækker.

Først efter at trykkefriheden med forordninger ³/₁ 1851 var genindført, tog produktionen af seksualhåndbøger atter fat, og på den tid var opfattelsen af, hvad der var anstændigt at fortælle om disse spørgsmål, ændret en del i forhold til det 18. århundrede (se senere), og det synes at have givet det 19. århundredes seksualhåndbøger det ovennævnte præg.

Mens de egentlige seksualvejledere ikke havde repræsentanter i den periode, censuren regerede, flød der uhindret af denne en jævn strøm af skrifter, der havde til formål at fortælle læseren, hvordan han skulle forholde sig for at gøre lykke hos det andet køn, og for at hans ægteskab skulle krones med held. En del af disse var direkte inspireret af Ovids ars amandi, mens andre kun gengav forfatterens eget af sin samtid stærkt afhængige syn på tingene.

Til den første gruppe hørte genrens tidligste produkt – Frederik Christian Eilschows – Filosofiske bemærkninger over forlippede dår-ligheder (1748) – der direkte angiver sig som et uddrag af Ovids ovennævnte bog og i fodnoter citerer denne, dog uden den gamle klassikers mere vovede betragtninger.

Derved kommer bogen til at indtage samme moralske standpunkt som gruppens øvrige skrifter, der i fællesskab kan karakteriseres som talsmænd for anstændighed såvel i tale som handlemåde, og hvis hovedformål var dydens bevarelse og videre udvikling samt bekæmpelse af løgsagtighed og uregelret elskov, idet afholdenhed i kønslig henseende betragtedes som nødvendig for opnåelse af en rimelig lykke i livet i almindelighed og i ægteskabet i særdeleshed. Dette standpunkt var ens, hvad enten det begrundedes ud fra en dogmatisk-kristelig livsopfattelse, eller det var oplysningstidens for-

nuftfilosofi, der lå bag, – og det er dette standpunkts eksistens, det har interesse at konstatere i denne undersøgelse. Nogle citater fra forskellige skrifter vil tydeliggøre dette for læseren.

I en 1760 fra engelsk oversat bog – Den galante ungdom blandt mandfolkene, afmalet med sine rette farver – drøftes begrebet artighed, og det fastslås, at det er ikke – »komplimenter, krumspring og snak,« men »dyd og gudsfrygt,« og hvad kønsliv angår hævdes det, at de unge – »må stride mod deres affekter, som i sær i ungdommen er meget stærke og hæftige, dæmpe de onde lyster og tilbøjeligheder og afholde sig fra kødelige begæringer, og for at de ej skal henrives af sanserne, må de sky al lejlighed og anledning til det onde, afdrage sig fra dem, som er fordærvede i sæder, gerne omgås vise folk og læse gode bøger.«³¹

En anden forfatter udtrykte sit synspunkt ved at sige – »den delicatesse, som jeg ønskede, ethvert kvindeligt hjerte måtte beholde til evig ejendom, er denne blide ufordærvede følelse, som uvilkårlig ytrer sig i alle fruentimmerets tale og handlinger, og som jeg gad sagt – instinktmæssig holder dem tilbage fra alt det, der overskrider anstændighedens fintrukne grænse.« »Jeg gentager det endnu engang – uskyldighed, blufærdighed og hjertets renhed har en langt større magt til at modstå al forførelse end den hele ræsonnerende fornuft.«³²

Modsat ham gik forfatteren til skriftet – Kritik over folkemoralen, for præster (1799) – ud fra fornuften og påstod, at moralen ikke kunne grundes på religiøse dogmer, men kun på den menneskelige erfaring og tanke. Hans store læremester var Kant, og hans mål var at overbevise sin læser om, at undervisningen i moral skulle ændres, så man appellerede til menneskets fornuft i stedet for til dets følelse. Derimod var det kun i ringe grad en klage over folks moralske vandel, som titlen kunne lade formode. Som andre af oplysningstidens skribenter anså han dyden og kønslig afholdenhed for selvfølgelige grundpiller i menneskets lykke.³³

En meningsfælle, som holdt forelæsninger over disse problemer i et adeligt pigeinstitut i Tyskland (1866), gav denne tankegang følgende ordlyd – »tør jeg nævne jer den dyds navn, der lærer denne store kunst, som består i den erhvervede åndens styrke, ved for-

nuftige grundsætninger at byde over hin naturdrift, for aldrig at bruge den anderledes end til befordring af den alkærlige skabers vise øjemed, som giver mennesket sit tilbørlige fortrin for jordens besjælede medboere, og jeg må føje til, især deres køn, dets hele elskværdighed? den hedder kyskhed.«

»En kysk unseeligheds, en streng kvindelig dyds uangribelige hel- ligdom, holder det hele mandkøn i ærbødig afstand. Viger du – end det mindste skridt der ud af, er al agtelse for dig sunken. Du håner dig og dit hele køn. Derfor bevar dig selv. Foragt den neder- drægtige kunst at behage og vække lyster. Søg ikke på enhver of- fentlig skueplads at glimre og gøre skammelige erobringer. Vær huslig, beskeden, vær mådelig og stedse sysselsat med huslige arbej- der. Vær for fornuftig til at være forfængelig. Vær from. Så vil du engang i dit ægteskabelige liv være lykkelig og gøre lykke.«³⁴

Ud fra de synspunkter var det at vente, at man også tog afstand fra kønsligt samkvem mellem trolovede – og altså arbejdede på at ændre bestående manerer. I – Fruentimmerregler til Pardera, den forlovede mø (1771) – pålægges det den unge pige, at – »din kære- stes friheder hos dig skal under forlovelses- og heltetiden have sine visse grænser, over hvilket det aldrig må tillades ham at gå, skønt han det med trusel eller bøn eftersøgte, langt mindre må du være skødesløs i den sag, eller gelassen imod en liden mine, eller selv give fordægtige anledninger,« og kammeratægteskaber burde selv- følgelig ikke findes – »det er vel næppe nødvendigt at gøre sæde- lige mennesker opmærksom på det hensigtsstridige og vanærende i en sådan letsindig efterbelse af ægteskabet. Det er et bedragsfor- bund og strider mod alle guddommelige rettigheder.«³⁵

Meningen med en forbindelse var at skabe lykkelige ægteskaber, og et i adskillige skrifter anført råd var at se sig godt for, før nogen nærmere forbindelse indleddes. Derfor anbefalede en skribent sam- vær mellem unge mænd og kvinder, når »hverken ondskab eller udyd smitter den.« Iøvrigt var de egenskaber, man anbefalede unge mennesker at besidde, når de agtede sig i hymens lænker, gode bor- gerlige dyder – sparsommelighed, gavmildhed, beskedenhed, flid – og for de kvindelige partners vedkommende, huslige færdigheder.

Dertil understregedes værdien af lighed i økonomiske og standsmæssige forudsætninger.

For denne undersøgelse har det særlig interesse at konstatere, at samtlige skrifter tog skarp afstand fra tanken om ikke-ægteskabelig kærlighed og synes i højere grad at have sat sig som mål at tale dydens sag end egentlig at klare problemer, som elskende og forlovede havde at tumle på deres vej, og netop det lader ane, at alt ikke var, som man ønskede.

Ind i det 19. århundrede skiftede denne genre tone, idet det moraliserende præg trådte i baggrunden, og vejledning i at gribe elskovsanliggender rigtigt an blev det væsentlige. Ovid blev nu i højere grad læremester, flere skrifter gengav direkte en del af hans metoder, og i andre sås hans synspunkter mellem forfatterens egne. Men ingen steder dukkede hans vovede situationer op. Den samme borgerlige og anstændige tone, som fra første færd havde præget disse skrifter, bevarede fortsat.

Det skinnede tydeligt frem gennem skrifter som – *Kunsten at vælge en kone og leve lykkeligt med hende* (1827) – og – *Elskovskunsten*, systematisk fremstillet med stadig hensyntagen til Ovids *ars amatoria* (1831). Den første gav en meget alsidig, omend kortfattet, fremstilling af, hvilke overvejelser man burde anstille, før man skred til denne vigtige handling, spændende fra betydningen af hensigtsmæssig fødsel og stand, udseende og tankegang, til råd om, hvordan kvinden skulle belæres om mandens interesser og derigenom opdrages til at gå ind som partner i et lykkeligt ægteskab.

Den sidste, med hvilken flere andre skrifter stemte ordret overens, selv om de havde andre titler, beskæftigede sig særlig med, hvordan en kvinde skulle erobres og fastholdes. Nogle af dens grundregler lød som følger – vil du elskes, så elsk, elsk i den faste tro at finde genkærlighed, udvis urokkelig standhaftighed i dit måls forfølgelse, forbind med urokkelig udholdenhed dristighed i angrebet, læg om muligt en dannet ånd for dagen, røb også en god karakter, hav tillid til din skønne og vær ikke skinsyg, vær tavs. Enkelte af disse visdomsord uddybes nærmere.

Når man skulle erobre en skønheds hjerte, burde man te sig som

en feltherre – »på lignende måde skal elskereren gå til værks på elskovens kampplads. Han begynde småt, søge først og fornemmelig at tildrage sig den skønnes opmærksomhed, betragte i begyndelsen sin elskov som en spøg, gøre lidt efter lidt alvor af spøgen, sætte derpå alle sine talenter, alle karakterens og hjertets gode egenskaber i bevægelse, og har han ved alt dette i en eller anden henseende tiltrukket sig den skønne, så vove han på det erobrede punkt et sidste afgørende hovedangreb, som for stedse skal sikre ham den overvundnes hjerte.«

Mange omstændigheder burde tages i betragtning, blandt dem legemets bevægelser og manøvrer; thi – »den slutning, som de skønne gør fra måden, hvorpå en mand fører sit legeme, til hans indvortes karakter, er meget undskyldelig. Det er den nærmeste og naturligste slutning og kan vel højlig skuffe, men er sædvanligvis træffende. Hvo, som f. eks., når han taler med en dame, ikke kan stå stille på benene, holder hænderne forlegne, snart på det ene, snart på det andet sted, drejer og vender hatten over hundrede gange, han må formedelst det ustadige i hans udvortes også holdes for at være indvortes ustadig og karakterløs. Hvo, som træder ind i et selskab og ikke ved, hvor han skal anbringe det første buk, men forlegen og med halv foroverbøjet krop kiger forlegen om til alle sider, ret som om han ville spørge enhver af de tilstedeværende om noget, han viser sig som en mand, der ikke har hovedet på rette sted, eller i det mindste let kan tabe det. Hvo, som i samtale med fornemme eller dannede folk stedse står med hånden i bukselommen eller stikker den ene fod uanstændig langt frem eller opslår en skingrende latter, røber råhed og mangel på dannelse.«³⁶

Med disse eksempler er bøgernes karakter angivet. Det er variationer over de samme temaer, man finder i alle det 19. århundredes vejledere på kærlighedens snoede stier. Det var ikke mere i første række moralprædikener, men kursus i borgerlige manerer og anstændig fremtræden. Dermed var kravet om en dydig optræden dog ingeniunde ændret, den opfattes blot som mere selvfølgelig end tidligere og omtaltes i de fleste skrifter ret kort – »afholdenhed er en meget nødvendig dyd for unge mennesker af begge køn, den fremmer appetiten, og når det omsider er tilladt at tage for sig af ret-

terne, giver den dem desto bedre smag,« skrives der i Mikkel Mikselsens – Lommebog for forlovede og nygifte (1875)²⁷ – og – Lykkens katekismus (1868) har mottoet – »skønt jeg er fattig født og båret, dog lykken mig udkåred. Jeg blev dens yndling, det er sandt, og alle jordens glæder vandt. Men strengt jeg fulgte pligtens bud, og aldrig glemte jeg min gud. Hver mand, jeg råder, følger denne lære, og lykken vil ham altid sikker være.«

Over for seksuel elskov før ægteskabet tog man selvfølgelig nu, da trolovelsen var ophævet, afstand. I – Kærlighedens bog (1856) – skrives der til kvinderne – »tillader jer intet, som I kun tør tillade brudgommen, sparer eders kys, dette kærlighedens symbol for ham.« »Den sande elsker tilbeder dyden hos sin elskede. Forføreren skjuler sin begærlighed under et sandseligt galanteris bedøvende blomster og søger at styrte dyden fra dens trone.«²⁸

En anden rådgiver i disse pikante spørgsmål – Kærlighedens glæder og ægteskabets hemmeligheder (1866) – udtrykker sig på følgende måde – »den unge mand må stedse betragte sin forlovede som en kær søster, og den unge pige sin forlovede som sin broder. Intet fortroligere forhold må eksistere imellem dem, end hvad hele verden må vide.« »Hverken hun eller han må kokettere med andre. Koketteri er sjældent uskyldigt og er altid farlig under en trolovelse.« »Vær trofast, lad aldrig den tanke få rum hos dig, at din forlovede ikke er ung, smuk eller rig nok. Tænk stedse på, at det hverken er med ungdommen eller skønheden, du skal leve hele dit fremtidige liv, thi begge dele visner snart – men at det er hjertet og kærligheden.«³⁰

Denne absolut moralske tankegang lagde dog ikke hindringer i vejen for, at samme skrifter gav en række råd, der i sig indebar koketteriet, når de skulle lære folk, hvordan de beherskede og fastholdt den elskede – kernepunktet i disse råd var nemlig, at vedkommende skulle stille sig kølig og afvisende og kun modtage så mange kærtegn, at modparten stadig var syg efter gunstbevisninger. Bogen – Tres kærlighedsparagraffer (1857) – fortalte læseren, at – »fruentimmer plejer kun at behandle den, de elsker, en canaille, da de vide, at deres affekterte kulde opildner hans kærlighedsflamme,« og videre oplyste den, at – »man må aldrig sige den tilbedte, at man

elsker hende, det må hun gætte af vore blikke. Iøvrigt tror hun langt bedre vore øjne end vor tunge.«⁴⁰

Klarere besked om, hvordan en kvinde skulle bære sig ad med at tumle sine tilbedere, giver – Nytårgave for tjenestepiger (1868) – idet man her finder en fuldstændig vejledning i, hvordan en kvinde skulle optræde på de forskellige stadier, udviklingen gennemløb – »når en pige vil vinde en mands hjerte, gælder det som første regel, at hun ikke alt for tydelig må give ham sin kærlighed at forstå, thi som bekendt smager en frugt, som man med lethed kan få, aldrig så godt som den, der med møje erhverves.«

»Indbyder manden dig til et bal eller en komedie, lader du første gang hans indbydelse ubesvaret og ser lidt stødt ud, når du næste gang kommer sammen med ham, men lader dig dog let forsone og søger ved skælske blikke at gøre ham endnu mere begærlig efter en anden gang at have dig med til en fornøjelse.«

Hun rådes derefter til at vise sig kostbar og først efter flere frierier fra hans side give efter – »når han endelig en smuk måneklar aften, hvori sjælen er oplagt til kærlighed, tilsværger dig sin evige troskab, skal du intet svare, men tilkaste ham et blidt talende øjekast. Slynger han nu armen om dit liv, da må du give tabt og tilhviske ham, »jeg elsker dig.«

Derefter skal hun i den første tid være meget lidenskabelig, senere mere kølig og spøge med andre mænd. Vil han da gå, skal hun lade ham gå, idet der siges, at han nok skal komme tilbage, og når han kommer, skal hun gøre sig kostbar.

At bogen befandt sig på den pæne borgerlige morals standpunkt fremgår tydeligt af, at den slutter med en moraliserende historie om – »Karen Maries ulykkelige forlovelse med en ung greve, som bedrog hende og rejste bort.«⁴¹

Fra fremkomsten af denne kategori af elskovslitteratur i det 18. århundrede til det 20. århundredes begyndelse var dens fremstillinger af antiseksuel karakter, og dens forfattere må forudsættes at have stået på et standpunkt, der tog afstand fra frie elskovsforhold. Det 18. århundredes forfattere synes blot at have lagt større vægt på den moraliserende side af sagen end det 19. århundredes – formodentligt fordi der på det første tidspunkt i visse kredse fandtes en anden

opfattelse end deres, mens en sådan afvigende opfattelse synes fortrængt i det 19. århundre, hvorfor denne periodes forfattere ikke gjorde moralen til det centrale i deres skrifter, men lagde hovedvægten på vejledningen i kærlighedsaffærer.

For at få belyst spørgsmålet om eventuelle ændringer i den vurdering af elskov uden for ægteskab, man lagde for dagen, er det nødvendigt at finde et materiale, hvor elskovsaffærer skildres med et så virkeligt antræk, at det afspejler den opfattelse, større kredse havde af spørgsmålet. Et sådant materiale er romanlitteraturen, idet ingen romaner i det 18. eller 19. århundrede er seksuallitteratur i det 20. århundredes forstand, men kærlighedsscenerne fremstilles som begivenheder på linie med andre af hverdagslivets begivenheder, og derved bliver de anvendelige som målestok for, hvordan man plejede at vurdere og omtale sådanne hændelser, samt for, om der foregår nogen ændring i opfattelsen af, hvad der ansås for passende på disse områder inden for den behandlede periode. En betingelse er det dog, at man tør forudsætte samme forhold mellem skildringen og læseren i det 18. som i det 20. århundrede.

På dansk var det 18. århundrede romanens fødsels- og barndoms-århundrede. Den første egentlige roman af en dansk forfatter var Margrethe Lassons – *Den beklædte sandhed* (1723). I de følgende årtier tog produktionen til, således at det 18. århundrede nåede at frembringe ialt c. tres originale danske romaner, og derved havde denne litteraturform erobret en plads på det danske parnas. Rent kvantitativt betød den dog kun lidt mod det store antal udenlandske romaner, der i samme århundrede oversattes fra fremmede sprog – c. to hundrede og tredive udgjorde de i tallet. Dertil kom så en del, som kun læstes på originalsproget.⁴²

Det er derfor ret selvfølgelig, at den udenlandske roman spillede en større litterær rolle end den danske, og stiller man denne ind i sin litteraturhistoriske sammenhæng, viser det sig, at den er en afspejling af den udenlandske, således at de romantyper, der til forskellig tid var toneangivende på den europæiske skueplads, også bemægtigede sig den danske litteratur. Det kom til udtryk ikke blot i romanernes emnevalg, men også i deres opbygning, menneskeskilddring og moral.

Også for det emne, der her har betydning – kærlighedsscenerne – gælder dette forhold i det store og hele. På et vist tidspunkt af det 18. århundrede indtrådte et omslag i det udstyr, man fandt det passende at ikklæde erotiske scener, og hvor afhængige danske forfattere kunne være af den europæiske mode, viser C. A. Thielo, der i flere romaner fulgte det skema, der gjaldt for fyrrernes europæiske moderoman, men som derefter pludselig skrev en roman, der både hvad opbygning, indhold og erotisk tone angår fulgte en nyopdukende romangenre, der her i landet blev dominerende i tresserne.⁴³

Dette peger i retning af, at den ændring i fremstillingen af erotiske scener, der træffes i danske romaner, skyldes fremtrængen af nye moralske idealer, såvel ude i Europa som hjemme i Danmark. Hvordan de nærmere forhold stillede sig i de europæiske lande, falder uden for denne undersøgelses rammer. Her skal det blot konstateres, at Danmark også på dette område, som på andre kulturelle områder, var en provins i det store europæiske samfund. Det hindrer ikke, at den danske romans skildringer kan tages som udtryk for dansk smag og skik, da det må forudsættes, at den danske forfatter i sin fremstilling anvender og udtrykker de synspunkter og den tone, der ansås for passende blandt det publikum, han skrev for, og derfor må han anses for at give et sikrere billede af vurderingsmåden i Danmark end de udenlandske forfattere, selv om arten af deres skildringer ikke er meget forskellige.

Nye moralidealers fremtrængen i romanerne betød selvfølgelig ikke, at de gamle idealer med et var borte – romaner fra de tidligere perioder fandt da også afsætning længe efter »systemskiftet« – men at nye synspunkter trængte frem i toneangivende kredse og efterhånden udtrykte god maner.

Mens den danske roman var ny i det 18. århundrede, havde man i Danmark læst udenlandske romaner også i det foregående århundrede, skønt næppe i stort omfang. Den romangenre, som på det tidspunkt spillede den største rolle, og som synes at have været den eneste, der blev budt det danske publikum, var barokromanen. Under denne betegnelse sammenfattes imidlertid romaner af ret forskelligt indhold, således den lidet erotisk bestemte statsroman, hvis mest yndede repræsentanter herhjemme var Fenelons – Tele-

maque – og Barclays – Argenis – og den på kærlighedseventyr rigere galant-heroiske roman, der dannede forbilledet for den nævnte bog af Margrethe Lasson, og af hvilke Philip v. Zesens – Assenath – oversattes til dansk.

Kærlighedseventyrene i en del af disse bøger er ofte af ikke-sanselig art, således i – Den beklædte sandhed – hvor genstanden for heltens kærlighed aldrig åbenbarede sig for ham, men kun lod sig til kende ad mystisk vej. Andre som nævnte – Assenath – indeholdt ret detaljerede erotiske skildringer, og adskillige »spekulerede i høj grad i skandalemomentet.«⁴⁴

Disse grene af barokromanen bevægede sig, både hvad personer og begivenheder angår, fortrinsvis i fantasiens verden. Mere virkelighedsnær var en anden af barokromanens grupper – den picareske roman. Af denne udvikledes den romantype, som særlig har interesse i denne forbindelse, den realistiske eventyrroman.

I denne kommer oplysningstidens forstandsbestemte, virkelighedsnære livsopfattelse frem, og handlinger og personer tages derfor ud af det praktiske liv, mens de fleste af barokromanens typer mere eller mindre bevægede sig i en metafysisk bestemt livsopfattelse med helte, heltinder og andre idealiserede skikkelser som personer og med eventyrlige og uvirkelige handlingsforløb.

Den realistiske eventyrroman er den første romantype, der dyrkes af et større antal danske forfattere, og det må deraf formodes, at der på den tid var et så stort publikum, der købte disse romaner, at man tør tage deres skildringer af kærlighedsaffærerne som udtryk for, hvad man blandt en større kreds anså for god tone. Hertil kommer, at deres værdi som beretter om disse forhold må regnes for at være betydelig større end barokromanernes, da de med deres skildringer af virkelige mennesker og deres daglige liv giver et pålideligere billede af kærlighedsscenernes antræk end de sværmerisk fantastiske romaner, hvis handlinger og personer med deres stærkt uvirkelige og idealiserede præg virker upålidelige som historisk kilde.

Som århundredets øvrige romantyper har de deres forbillede i udenlandske romaner, og af særlig interesse her er den romantype, der opstod i Frankrig med forfatterne Le Sage og Prevost, og som

med en udpræget realistisk indstilling gav meget åbenhjertige fremstillinger af elskovsscener. Såvel i oversættelser som på originalsproget nåede disse romaner den danske læseverden, og efter forfatteren Niels Prahls mening var de meget læst i tiden efter 1760, thi han skriver, at – »man hidindtil har holdt for, at sådanne bøger (romaner) var ikke afsættelige hos os,« men man har – »befundet, at intet slags bøger har bedre aftræk end romaner.«⁴⁵

På grund af deres frie tone og oprigtige udtryksmåde vakte de imidlertid modstand fra visse sider. På dansk grund vendte G. L. Baden sig således imod dem og hævdede, at – »de fleste ikke er skrevne i en smag, der er uskyldig nok for gode og rene sæder.« Det var forestillingen om, at denne type romaner måtte føre – »især unge piger til umoral i det erotiske ved sin søde gift,« der fik ham til at ønske en anden romanform, og andre mente som han.⁴⁶

Andre eventyrromaner havde Defoes Robinson Kruse til forbillede. De havde et mere fantasifuldt præg end de nysnævnte, og deres elskovsscener var også færre og af mere beskeden art. Alligevel tilfredsstillede de ikke kritikken, fordi man fandt, at de fordrejede hovedet på unge mennesker og gjorde dem til fantaster, uanvendelige i det virkelige liv.⁴⁷

Kritikken kunne dog ikke afværge, at danske forfattere efterlignede udlændingene, og der er ikke nogen afgørende forskel mellem den tone, man finder over hyrdetimerne i bøger som – Nicolaj Fromagets – Mahomeds fætter – den anonyme – Historie om prinsen af Carancy – Prevots – Manon Lescaut – og danske realistiske romaner fra århundredets midte.

For at gøre læseren klart, hvordan man skildrede kærlighedsscener i datidens romaner, er det nødvendigt at anføre nogle eksempler. En typisk repræsentant for den realistiske eventyrroman i Danmark var Thielos – Matrosen, som bliver kejser i Muratapa og derefter igen matros (1759).

Den fortæller om en ung mand, der mod forældrenes ønske stikker til søs, klarer sig godt og bliver styrmand, hvorefter han deltager i en opdagelsesrejse til Ostindien. Her erobrer han i spidsen for en deling soldater et fyrstendømme, som han sættes til at styre, og den afsatte konges døtre vækker nu hans erotiske følelser. Forf.

skildrer derpå med mange detaljer, hvordan han tager »på skovtur« med en af prinsesserne og forfører hende uden dog at ville gifte sig med hende. Et heraf følgende oprør kuer han og udråbes til kejser. Sluttelig afsættes han dog af sine europæiske hjælpere på grund af overmod. Senere føres han til Europa som højforrædder, men flygter undervejs, og romanen slutter med, at han atter begynder som matros. Flere steder fortæller forfatteren, hvordan helten klarede de problemer, hans seksuelle behov stillede, og højdepunktet i disse skildringer nås under skovturen med den sorte fyrstinde. Den forløb som følger.

De medbragte et stort telt, hvori der sattes borde, stole og en seng. Hun lagde sig på sengen for at hvile, og han ville gå, »efterdi hun lagde sine klæder i temmelig uordentlige folder.« Men hun bad ham blive, lå og kastede sig fra den ene side til den anden, »hvorved hendes klæder kom endnu mere i uorden.« De spiste til middag, og hun var meget munter og holdt fast om hans hænder. Men pludselig besvimede hun, og han lagde hende på sengen og kaldte på hendes kammerjomfru. »Da hun kom, rev hun båndene på hendes klæder op rundt omkring brysterne og besprængte hende med koldt vand. Jeg ville gå bort, men den gamle jomfru sagde – bliv kun og hjælp prinsessen. I er vel en mandsperson, dog alligevel kan I hjælpe hende. Ha, ha, tænkte jeg, min gode jomfru, du forstår dit håndværk. I det samme kom prinsessen sig af sin besvimelse og rakte mig sin hånd. Derpå måtte kammerjomfruen hente hende en anden let klædning, men den ville ikke blive liggende, uden den blev bundet, thi brysternes bevægelse drev den tilbage igen. Hun tog min hånd og lagde den på sit bryst. Jeg var ikke derimod, fordi jeg frygtede for, at hun endnu engang skulle falde i besvimelse, om jeg var egensindig, dog skete det, og jeg blev nødt til at tage hendes klæder til side og oversprøjte hende med vand. Ved denne lejlighed satte jeg nysgerrigheden ikke ganske til side, efterdi jeg var mere vellystig nu end i mine matrosår. I det samme kom hun til sig selv igen, og hendes kammerjomfru bragte en meget skøn og let klædning, den var af små grå skind og neden til så vid, at den havde passet over det største europæiske fiskebensskørt, men oven til blev den bundet sammen og passede sig just efter livet. Kammerjomfruen bragte

hende også lintøj, det var af det fineste slags. Jeg spurgte, hvorfra de havde bekommet dette skønne lintøj, og jeg erfarede, at de havde fundet samme i Hamptoms strandede skib. Da hun begyndte at klæde sig af, gik jeg så længe uden for teltet.«

»Da jeg kom igen i teltet til hende, lå hun og tog meget nådigt imod mig. Jeg betragtede hendes klædning, og den klædte hende meget godt. Kammerjomfruen lo med hendes tre tænder i munden og gav mig med hendes gamle sorte hoved et vink, at jeg fuldkommen kunne forstå hendes mening i henseende til opførelsen mellem mig og den halvvilde prinsesse.

Jeg tænkte. Du har inviteret denne dame til en fornøjelig lustering, det er din skyldighed at gøre hende en divertissement, om det endog skulle være tværtimod din villie. Gør dog folk i Europa det anderledes, når de er i selskab med damer. Må man ikke på ethvert vink være dem til vilje. Siger de ellers ikke, at vi ved intet at leve, at vi er pedanter og dumme karle.«

Han spurgte, om hun ville blive der længere, »jo hun havde lyst dertil.« Nu da, tænkte jeg. Hun gik derpå omkring i teltet. Hun tog mig ved hånden. Jeg ønskede, at hun måtte kun ikke besvime igen for os. Jeg holdt om hende med min venstre hånd, med den højre spillede jeg ved båndene på hendes klædning. Hun løste det øverste bånd, ligesom af en hændelse, jeg var så forvoven, at jeg trak det andet og tredie løst. Hun lo. Lintøjet faldt fra hinanden. Der stod vi.

Nu var jeg i frygt for at dåne, hvorudover jeg satte mig på sengen, dog jeg slap fra dette tilfælde. Jeg tror, at hun ligesom ville forekomme det samme, fordi hun satte sig hos mig. Jeg vovede meget, og det blev ganske nådigt optaget. I disse øjeblik besvimede hun. Endelig kom hun denne gang til sig selv igen uden koldt vand, og hun så meget mildt og nådigt til mig.

Jeg lod hende da alene og gik uden for teltet at spadsere og gjorde mig ret ordentlige betænkninger over de i indledningen bestående herligheder, eller rettere sagt forfængeligheder. Imens jeg gik i disse betragtninger, blev jeg bedt at komme til prinsessen. Jeg kom til hende, og hun tog ganske nådig imod mig. Hun stillede sig overmåde venlig an, dog mærkede jeg, at vellyst havde taget mere til end af hos hende. Jeg bad hende, at hun skulle gøre sig en mo-

tion, på det aftensmåltidet desto bedre kunne smage, hvilket hun endelig bekvemmede sig til efter alle slags små uordentlige begærligheder, som på ny ytrede sig hos hende.«

»Vi gik således uden mange komplimenter ud at spadserere og var så familiære med hinanden, ret ligesom at vi på gemene folks maner og vis ved nogle flasker vin havde drukket dus. Hun lo og skiertsede denne spadseregang, og formedels hendes særdeles artige indfald var jeg nødt til at tage mod en liden skierts.« Derefter gik de ind at spise.

»Efter taflet var ophævet, gjorde hun i min nærværelse ikke mange omstændigheder. Hun klædte sig af og lagde sig til sengs. Hendes kammerjomfru sov i god ro i et lille telt. Men den unge vellystige kunne ikke falde så straks i søvn, hun havde endnu adskillige lystige indfald og var meget fornøjet, da hun endnu aldrig tilforn havde været i sådanne omstændigheder, lagt i skoven under et telt på en seng, og det i en mands nærværelse.

Denne nat gik, og vi sov til om morgenen kl. syv. Hun befandt sig vel og muntert, og jeg klædte mig i en hast på.«¹⁸

Det var imidlertid ikke i alle realistiske romaner, at erotiske eventyr blev beskrevet i så detaljerede vendinger. Samme Thielo udsendte 1757 en meget vidtløftig og omstændelig roman – Charlotte eller forunderlige tildragelser med frøken von Weisensøe – der skilddrer en ung dames vanskelige vej i livet, blandt andet er hun udsat for flere forførelsesforsøg, men hun modstår dem alle, og ingen af disse scener får følgelig det detaljerede og pikante anstrøg som elskovsscenen med prinsessen.

Dette forhold understreger, at den realistiske eventyrroman ikke satte sig som opgave at excellere i raffinerede elskovssituationer, men hvor det ansås for nødvendigt, veg den ikke tilbage for at fortælle om tingene, som de var, og fandt det ikke anstødeligt. Derfor kunne Thielo også tillade sig at give en række ret grovkornede erotiske eventyr til bedste i sin tredje realistiske roman – Den unge uglemspil (1759) – en beretning om en vidtløftig person, der til straf for sin skarnagtighed forvandlede sig til dyr af en heks, men atter bliver menneske og bemægtiger sig heksens troldkæp. I sin egenskab af troldmand besøges han nu af en række forskellige mennesker fra

den jævne hverdag, der ønsker hans hjælp til at klare deres problemer. For flere af disse er vanskelighederne af erotisk art, og herigennem gives en række beskrivelser af elskovsforhold, der for senere tider tjener til at belyse, hvordan man kunne tillade sig at udpensle den slags situationer. Som eksempel skal anføres skildringen af, hvordan Uglenspil lader en smuk kvinde forføre en gammel eremit, og hvordan han klarer en borgerkones vanskelige kærlighedsaffærer.

Da han havde taget troldkæppen fra heksen, forvandlede han hende til et nøddetræ, hvis frugter han gav en gammel eremit at spise, hvorved denne fik lyst til kvinder.

»Den gamles øjne spillede i hovedet af gejlhed, han talte om intet andet end fruentimmer. I det samme gik han ind i hans hytte, men jeg tog troldkæppen og forvandlede valdnøddetræet til et skønt fruentimmer, som var klædt som en ung bondepige med flettet hår og med et kort skørt. Jeg befalede hende, at hun skulle sætte sig ned, ikke langt fra hytten, og at hun skulle gøre alt, hvad eremitten forlangte af hende. I det samme var det næsten blevet mørkt, og min gamle tog sig just et lille glas endnu, da jeg kom ind til ham i hytten. Jeg sagde ham gesvindt, derhenne ved vejen sidder en køn pige, men hun er meget enfoldig.

Det hindrer ikke, svarede han, hvor er hun, hvor er hun? Der sidder hun ved det store træ. Den gamle rendte hen til hende. Imidlertid lurede jeg bag en busk. Endelig bragte han hende hjem med sig og førte hende ind i hytten. Da jeg nu mærkede, at han havde bragt hende ind i sit hemmelige kammer, så gik jeg ind i hytten og lagde mig på samme sted, hvor jeg plejede at sove. Men jeg sov samme nat kun lidet, og da solen stod op, tænkte jeg, nu er det tid at spille den skinhellige et puds, denne gejle buk giver sig ud for en from mand, derfor skader det ham slet intet, at jeg narrer ham.

Jeg tog min heksekæp og gik sagte ind for hans seng, jeg rørte med kæppen ved heksen og forvandlede hendes unge piges gestalt atter til hendes gamle sorte kjærlingegestalt. I det samme vågnede den gamle. Jeg stod og så gennem en sprække. Han tog meget hastigt på sin skønne, men i samme øjeblik så han, at en gammel hæslig og sort og mager kjærling lå hos ham. Han skreg, han sprang ud af sengen, han bandede og bar sig ad som en rasende. Han tog

fat på en økse, som lå i hytten og havde virkelig slaget mig for panden, om jeg ikke i det samme havde forvandlet ham til en gedebuk.«

En dag kom der til ham en kone og klagede over sin mands utroskab. Han gav hende nogle medikamenter, han havde behandlet med sin troldkæp. Dem skulle hun give manden at spise.

»Den tiende dag derefter kom hun igen og sagde, hvad fanden har I gjort, heksemester. I har jo fordærvet min mand rent i bund og grund. Han duer jo ikke det allerringeste mere. Jeg svarede, madammen ville jo have det således. Nej, min sæl ville jeg ikke, sagde hun, min mening var kuns, at han ikke skulle gå til andre. Med mig er det en anden sag. Jeg svarede, det vidste jeg ikke, jeg tænkte, efterdi madammen allerede var over sine børneår, så kunne hun gerne lade sig nøje. I er en nar, heksemester, sagde hun, fort bring mig manden i god stand igen, kan I det? Jo, madam, jeg kan.«⁴⁹

En gennemgang af de øvrige danske realistiske eventyrromaner viser forhold, der stemmer overens med det her fremstillede. I nogle var de erotiske scener stærkt realistisk fremstillet og uden forsøg på at dække noget. Det gjaldt således fire romaner af J. G. Fleischer, der ellers havde de mere moderate Robisonader som forbillede. Mest yderliggående var – Den færøiske Robinson – hvor helten under ophold i København gjorde flere tvivlsomme damers bekendtskab, hændelser, der udmalede i farverige billeder med mange enkeltheder, hvorfor en anmelder da også skrev i – Lillies efterretninger om nye bøger (1756) – »de forliebte optoger er mellem stunder temmelig saftige og falder noget i det grove, ja mange af dem er rent uanstændige og kan ikke læses uden væmmelse.«⁵⁰

I andre var fremstillingerne mere moderate og indskrænkede sig væsentlig til at udmale optakten til en elskovsaffære, mens kyskhedsfølelsen hindrede omtale af dens fuldbyrdelse. Som eksempler på den fremstillingsmåde kan nævnes Niels Prahls elskovsscener i – Lars Larsen Ågerups sælsomme hændelser og forunderlige tildragelser (1758). Bogen fortæller om en ung dansk student, der kommer ud at rejse som sekretær for en dame, der drager ned til sin kæreste i Tyskland. Herfra fortsætter han på egen hånd sin fart og har utallige eventyrlige oplevelser rundt i verden, blandt hvilke adskillige havde deres oprindelse i erotiske problemer.⁵¹

Denne periode opviste endnu to realistiske eventyrromaner, Otto Rieses – Harck Olufs eventyr (1747) – og Berings – Ugebladet tebordet (1762). Den første fyldte kun fire og tredive sider og gik ikke ind på kærlighedseventyr, hvilket måske hænger sammen med, at dens forfatter var en anset provst i Haderslev, mens de øvrige forfattere enten var litterater af profession, det vil sige, folk, der levede af deres pen, eller for Fleischers vedkommende, sergent.

Den anden, der indeholder nogle ret forvirrende skildringer af forskellige menneskers skæbne, er vel fyldt af lidenskabelig kærlighed, men ligger, hvad fremstilling af erotiske scener angår, på linie med – Lars Ågerups hændelser.

En samlet vurdering af de ti realistiske eventyrromaner, der fremkom i Danmark omkring århundredets midte, viser da, at alle romaner med undtagelse af Otto Rieses giver realistisk prægede skildringer af elskovsscener. Der var ganske vist forskel på, hvor indgående de givne beskrivelser var, men alle bøger var fortrolige med løse forbindelser, og at genrens betydeligste arbejde – Matrosen, der blev kejser – var blandt dem, der bragte de mest direkte skildringer af en hyrdetime, og som slog fast, at sådan gjorde folk i det civiliserede Europa, understreger, at de givne skildringer stemte overens med, hvad man gjorde og fandt passende inden for visse dele af samfundet.

Den tendens til at moralisere, som viste sig i Lars Ågerups hændelser, kom til at præge den næste romantype, der bemægtigede sig det danske parnas – den borgerlige roman. Den betød endvidere en udvikling af menneskeskildringen, således at denne romans personer og miljøer blev den jævne hverdags, ganske vist udstyredes personerne ofte med overmenneskelig dyd og ærbarhed, men bortset herfra var det ganske almindelige borgere fra forskellige samfundslag anbragt i ganske dagligdags omgivelser, man havde for sig.

Den havde haft en forløber i Spectatorromanen, en romangener fra første halvdel af århundredet, der ikke i Danmark nåede at frembringe noget helstøbt produkt. Et af de betydeligste var Paullis – Christopbyggelige tidsfordriv (1734–37). Iøvrigt omfattede genren en række tidsskriftformede bidrag som Niels Prahls – Actricen (1758–59) og Sneedorffs – Den patriotiske tilskuere (1761–63). Selv

om man i disse litteraturformer også træffer meget åbenhjertige udtalelser om kærlighedslivet og flere steder møder demimonden omtalt, f. eks. i Riis' – Den danske spektator (1744) og i Actricen – er grundindstillingen dog moralistens.

Denne linie genoptoges og udvikledes stærkt i den borgerlige roman, der havde sine direkte forbilleder i de engelske forfattere – Richardson, Fielding og Smolletts produktion. Mens den første var den udprægede dydsprædikant, lagde de sidste mere vægt på en åbenhjertig skildring af livet, som det var, om og det må siges, at deres personer var præget af høje etiske forestillinger.⁵²

Disse tre forfatters værker oversattes til dansk i løbet af århundredets sidste trediedel – de to første viste sig dog allerede i fyrerne, men glemtes igen i halvtredserne – og i deres kølvand en række andre forfattere, der må betegnes som deres elever. Ikke mindre end firs udenlandske borgerlige romaner oversattes til dansk i årene fra 1760 til 1800, og den danske produktion talte nogle og tredive romaner.

Når den borgerlige roman vandt indpas i Danmark i det omfang, må en af årsagerne søges i den omstændighed, at den gav udtryk for en strengere moralopfattelse end den realistiske eventyrroman og stemte overens med den lære om dyden, som oplysningstiden, særlig i slutningen af århundredet satte i højsædet. Det blev derfor særlig Richardson, der toges til forbillede af danske forfattere.

Da – Pamela – oversattes første gang 1742 ledsagedes den af et forord af professor Anchersen, der fortæller – »at gudsfrygt, forstand, lydighed mod forældre, arbejdsomhed, kyskhed og andre dyder, som fremskinner på hver side og rad i bogen gør, at et dyd- og ærekært menneske aldrig kan læse den uden bevægelse og nytte.«

På det tidspunkt var oplysningstidens trang til dyd dog ikke så stor, at bogen vakte nogenlunde udelt sympati eller fik nogen større udbredelse. Man foretrak skildringer af mennesker, der ikke ved deres overmenneskelige dyd stod som et uopnåeligt eksempel, men som ved deres handlinger viste sig at være mennesker med ganske samme tilbøjeligheder og manerer som læseren selv, og derfor gik der det meste af en menneskealder, før Richardson og hans meningsfæller fandt plads i den danske læseverden, og deres synsmåder

blandt de danske forfattere, og i den tid bemægtigede den realistiske eventyrroman sig de læselystnes interesse.

Efterhånden antog den dannede verdens moralske ideal imidlertid en mere ophøjet karakter, og skikkelser som Pamela ansås for at besidde den handle måde, andre burde følge, og i Danmark slog man til lyd for, at romanen nu var en såre nyttig litteraturform, der ved sin fordømmelse af umoral og ved sine afdæmpede erotiske skildringer tjente det formål at fremme dyd og anstændig optræden – sådan som man også synes at have gjort det i en stor del af udlandet.

Dermed havde den borgerlige roman fået sit blå stempel, og de mange oversættelser og originale danske romaner fortæller om den yndest, den nåede.

Heller ikke disse romaner savnede dog erotiske skildringer, end ikke – Pamela – men sådanne scener fremførtes fortrinsvis med det formål at vise, hvordan den dydige modstod alle forførrers onde anslag.

På dansk forfattedes den første borgerlige roman af samme Thielo, som skrev – Matrosen, som blev kejser. – Værket er en dobbeltroman, og i forordet meddeler forfatteren selv, at hans hensigt er en anden end med hans tidligere arbejder – nemlig at behage dem, der »agtede dyden højere end vellysten«!

Den første roman, Vilhelmine eller den rige kone i Amerika (1761) – fortæller om en smuk enke, der gifter sig med en mand, som efterhånden viser sig at være en topmålt slyngel, der sluttelig henrettes for et mord.

Fortsettelsen – Cecilia eller den ugudelige datters sælsomme tildragelser (1763) handler om det barn, en pige, Vilhelmine fik i det førnævnte ægteskab. Cecilia, som hun hed, viser sig hurtigt at have faderens egenskaber, og da hun er fjorten år, lokker hun en dreng til at forføre sig. Resten af hendes liv er en lang række ofre til lasten, og da hun til sidst søger dydens vej, er hun en syg og ødelagt tiggerkvinde.

Til trods for de mange gange, Thielo i disse bøger drøfter utroskaben og løbsagtheden, bevæger hans skildringer af erotikkens udfoldelse sig dog i meget mere moderate udtryk end de oven citerede. Som typen på dem kan tages fremstillingen af Cecilias forførelse af

drengen – »den fjerde aften gik hun (Cecilia) i det lille kammer, hvor hendes mor tit forrettede hendes morgen- og aftenbøn. Pigen (tjenestepigen), som kunne se gennem en sprække, blev var, at gartnerens dreng, atten år og meget vel dannet, allerede havde sneget sig ind i samme kammer – for ikke at synde mod ærbarhed, så bør jeg tie.«⁵³

Den lille beretning med forfatterens begrundelse for, at flere detaljer udelades, og intimere skildringer stryges, kan også kaldes karakteristisk for, hvad andre forfattere af borgerlige romaner præsenterede af og mente om erotiske skildringer.

En af genrens flittigste dyrkere var Charlotte Biehl, der gav flere bidrag til den, og for hendes tugtige ører var selve situationerne alt i alt for uanstændige til at kunne nævnes direkte. Erotiske scener er derfor så godt som udeladt fra hendes bøger, de underforstås ofte eller omtales flygtigt, og uden at selve begivenheden behandles – derimod dens følger.

Heller ikke en roman som Emanuel Ballings – Charlotte og Elisabeth (1789) – hvor den sidste fremstilles som en Marie Grubbenatur, hvem ingen varende forbindelse kan tilfredsstille, pirrer læserens nyfikenhed med lystbetonede skildringer. Samme forfatter vedkendte sig da også rollen som moralprædikant i dobbeltromanen – Belidor i hytten (1788) og Lindor og Elise (1793) – der væsentlig er optaget af taler og forklaringer om, at menneskets første og vigtigste opgave er at fremme dyden og straffe lasten, og derfor bør mennesket leve i ensomhed på landet, hvor det ikke kan blive smittet af den store verdens elendighed. Værst af alt var det for en ung pige at miste sin uskyld og for en ung mand at være den slemme forfører.

Denne roman giver pointen i den indstilling over for spørgsmålet erotik, der prægede den borgerlige romans tilhængere og følgelig dens forfattere. Sammenholdt med de synspunkter, der dukkede op i den realistiske eventyrroman, viser de, at det var andre anskuelser, der nu havde magten på bjerget, omend de ikke var ubestridt eneherkere, eftersom romaner af den gamle type stadig genoptryktes, og enkelte nye udkom – f. eks. oversattes 1790 – Historie om prinsen af Carency – der bød på adskillig håndgribelig elskov.

Går man til en anden af genrens hovedforfattere, Knud Lyhne Rahbek, finder man samme afsky for den utilslørede fremstilling af kærlighedslivet. Således siger han rent ud i en af sine romaner – Eulalia Meinau (1796) – at der skal – »Laclos hånd til at kunne og have letsind til at udmale den følgende scene (en forførelsesscene) og på begge dele frasiger forfatteren sig villig al fordring,«⁵⁴ og hans lyst til at skildre den kostelige dyd får ham til i bogen – Hanna v. Ostheim (1790) – at lade personerne være i den grad besjælede af dyd, at en kone forlader sin mand, for at han kan forene sig med den kvinde, han elsker, dog platonisk, men han kan ikke få sig til at fri til sin elskede på grund af sin dyd og trofasthed mod den forsvundne, end ikke da han tvinges til at bortføre hende fra en skrækkelig skæbne, indlader de sig på intime forhold, men enes tværtimod om at leve i mindet om den tabte hustru. Denne vender imidlertid tilbage, da manden mistænkes for at have myrdet hende, og alt bliver fryd og gammen.

Samme ophøjede tankegang prægede de personer, der optrådte i L. Kruses – Lovises kilde (1801) – og – Morderen med koldt overlæg (1801) – og det belærende præg, der karakteriserede de nysnævnte romaner, er også fremherskende i disse.

Alle disse romaner havde fortrinsvis Richardsons romaner som forbillede, i hvilke lasten straffedes og dyden belønnedes som følge af livets retfærdige ordning. En anden gruppe fulgte i højere grad den indstilling, som Fielding og Smollets gav udtryk for. Her straffedes skurken vel også, men ikke på grund af en retfærdig styrelse i livet, derimod som følge af hans egne dårlige egenskaber. På samme måde vinder heltene på grund af medfødte talenter og overlegenhed over skurken.

Til denne gruppe hørte en bog som J. C. Todes – Kærligheds nytte (1803) – hvis handling er en ung mands tapre modstand mod forskellige kvinders forsøg på at erobre ham fra hans elskede Trine, som han da også sluttelig vinder. Blandt de mange fristelser, han har at modstå, er også en bordelværtindes grovkornede angreb på hans dyd. Som eksempel på, hvad man endnu på denne tid, kunne præstere i retning af udpenslede erotiske skildringer er den fortrin-

lig. Thi mens bogen iøvrigt ikke udmærker sig i den retning, så lidt som tidens andre romaner, afspejler denne skildring forfatterens glæde over at vise, hvordan helten modstår det ene raffinerede angreb mod hans uskyld efter det andet, og viser altså modsat Thielo – Matrosen, som blev kejser – modvilje og afstandtagen fra en sådan optræden.

Bordelværtinden havde anbragt sig lige over for den unge mand, kun iført »et livstykke og en klokke« – »det tykke hår faldt over det runde hvide bryst, og en lok især væltede sig i sneen som en sort puddelhund og var snart her og snart der, som om en elskovsgud råbte den til: such. Hun ville gerne have beholdt begge ben på sofaen, men det skælmske højre gled stadig ned.«

Hun bad ham lægge sin hånd på hendes hals og føle, hvor varm hun var, og derefter foreslog hun ham at sætte sig ved siden af hende, for at de kunne tale ret fortroligt sammen. Han blev imidlertid siddende – »hun rejste sig da op, gik hen og slog sin arm omkring ham, og dels med bøn dels med magt fik ham op. Han lod sig virkelig føre eller rettere trække, ja slæbe til sofaen. Han var i en øjensynlig kamp, dog stod hans dyd sig brav nok.«

Furien påstod nu, at hun var et uægte barn af hans farbroder, men han mente onkelen aldrig kunne have begået sådanne dårligheder, hvilket hun dog fastholdt – »o, min bedste, hvi skulle han ikke, han var jo et menneske, og hvad behøves mere til at elske, når man ser den elskværdige for sig.«

»Her hævdede hendes bryst sig med tiltagende hastighed, hendes øjne tindrede, hendes stemme bævede, hun slap hans hånd af sine og slog sine arme om hans hals. – Ja, vi er søskendebørn min bedste – velkommen til din kusines bryst – ak kærlighed selv har forenet os med et bånd, o, lad den knytte et endnu – sødere fastere.

Imellem disse stumper af en deklamation, som jeg hørte hendes blod koge over i, faldt der kys, hvis hede jeg (en skjult tilskuere) kunne slutte mig til af den smækkende lyd.

Men efter sidste smæk, bemærkede jeg, at han ville tale, mmm – sagde han, men hun stoppede munden på ham med et ildkys, mmm – begyndte han igen, og nu fik han overmagten, ved det at hun

næsten havde mistet sit vejr. – De er ikke min farbrors datter, råbte han, det ved jeg bedre end De, vi er ikke i slægt, jeg er vildfremmed for Dem.

Ikke mere for mit hjerte, det hører dig til, min elskede knøs, svarede hun, skænk mig dit igen, så skænker du mig lyksalighed.«

Men alle forsøg til trods, modstod han hende.⁵⁵

På linie med Todes roman lå landmåler Just' fortælling – Holger Laxmanns historie (1798) – og præsten Laurids Hasses – Karl Peder Ziermann (1802) – det gjaldt både hvad seksualskildring og skurkens besejring angik. Men hvad enten bøgerne gennem fremstilling af forførelsesforsøg tog afstand fra løsagtighed, eller de ganske afholdt sig fra nærmere redegørelse for kærlighedsaffærer, karakteriserede det alle den borgerlige romans frembringelser, at de var dydens talsmænd og lastens fordømmere.

Den næste romangenre i dansk litteratur, den følsomme roman, gik et skridt videre, idet erotiske lidenskaber kun lod sig til syne gennem voldsomme og smertefulde følelsesudbrud. Dens forbillede var englænderen Stern, tyskeren Goethe og franskmændene Rousseau. Hvad kærlighedsskildringer angår, synes særlig Goethes indstilling at have vundet tilslutning. På dansk var det eneste originalforsøg Balthasar Bangs – Adelaide v. Hartner (1800) – der fortæller, hvordan to elskende efter utallige og næsten uovervindelige hindringer får hinanden. De er opfyldt af en sværmerisk, lidenskabelig kærlighed, der spænder deres følelsesliv til bristepunktet og skænker dem store lidelser og megen glæde. Her er det ikke forstanden, men følelsen, der hyldes som den sikre vejleder til et retsindigt levned, og af dette er ikke-fysisk kærlighed en nødvendig bestanddel. De utallige møder mellem de elskende er da også kun fyldt med hede ord og ømt sværmeri.

Efter lang tids adskillelse traf de atter hinanden – »hun styrtede fra stub til stub fra klippen i dalen i mine arme.. Adelaide, Adelaide, Ludvig, Ludvig. Hun sank tæt til mit bryst, hendes læber hvilede mod mine, hendes bryst mod mit, vore arme omslyngede hinanden, vore hjerter slog varme mod hverandre, vore tårer sammenblandes, og jeg sitrede ved hendes højt bankende barm. Brauner, du her ved dette hjerte, hviskede hun, og kærlighedens ømme elskelige

tårer i det skønne øje fordoblede dets glans. Adelaide, udbrød jeg og så hende kærlige i øjnene, og du har været borte Adelaide. Hun var tavs, tavs som klippen, vi sad på. Hendes øjne hang uafslædig på mig, hendes tavse læber tilsmilede mig evig kærlighed, hendes hjerte slog stærkere og stærkere, slog imod mit, hun snoede sine arme inderligt om min hals, lænede sit hoved op til min skulder og gentog hulkende Ludvig, Ludvig, kærligheds ængstelige tårer kvalte hendes stemme, hun sank tættere ned til mit bryst, rev sig hurtigt ud af disse kælnøomme favntag, som for at sige mig noget, men tårerne strømmede ned over hendes purpurfarvede kinder, og hun sank atter afmægtigt hen til dette kærligt bankende hjerte. Lidenskaberne storm svandt bort, en roligere følelse gennembævede os, vore hjerter slog sagtere og sagtere, vore omarmelser var mindre fyrige, vore stemmer sitrede ikke som før, og i en temmelig rolig tone sagde jeg, Adelaide, og du har været borte.«

I bogen omtales en ung adelsdame, der har født udenfor ægteskab, og denne skildring viser, hvor fjernt tanken om at billige en sådan foreteelse lå forfatteren og hans ligesindede.

På en skovtur kom Ludvig, Adelaide og den unge dame, Emilie til en lille sø – »Emilie satte sig hen under et træ og græd. Adelaide faldt hende om halsen og besvor hende ved venskabelige rettigheder at betro hende sin kummer. Hun sank grædende til jorden. Adelaide tog hende i sine arme og trøstede hende, og med et heftigt skrig, i morgen, i morgen, foer hun op og gik.«

Næste dag kørte de til et lille hus, der gik Emilie ind – »kort tid efter kom hun igen med en lille dreng på armen, den ene så på den anden, vi var meget forlegne, og ingen vovede at bryde tavsheden – – – og hvis barn er nu dette, spurgte hun i temmelig fast tone. Adelaide rødmede, hun genkendte Emilies træk og slog Øjnene ned. Hvis er dette barn, gentog hun med en bævende stemme. Jeg ved ikke, fremstammede Adelaide, og så forvirret til siden. Du ved ikke at skåne et ulykkeligt hjerte, råbte Emilie, og nu styrtede Adelaide sig i hendes arme og trykkede drengen til sit bankende bryst. Et dødsstille, en hellig tavshed, vi hørte vort eget åndedræt.«

Og dommen over et sådant forhold – »jeg ser dig trække øjenbrynene sammen, et fruentimmer, som har fået et barn, vil du sige,

hvorfor så streng, hun har fejlet en gang, måske kun en eneste gang i hele sit liv, og dersom nogen brøde fortjener tilgivelse, er det dog vist sikkert den, som naturen og kærlighed er skyld i.«

Udgangen på Emilies ulykke bliver da også, at hun ægter barnets fader, en god og ædel adelsmand, hvem kun ydre forhold havde tvunget til at lade hende i stikken.⁵⁸

Det næste kapitel af romanens historie i Danmark falder i romantikkens periode. Dennes litterære frembringelser ligger imidlertid så nær ind på vor egen tid, at en del af den stadig er aktuel læsning, og en detaljeret gennemgang af den må derfor anses for overflødig. Navne som Ingemann, Hauch, Goldschmidt, Thomasine Gyllembourg, Egede Schack, H. C. Andersen er stadig blandt de læste romanforfattere, og i deres bøger møder man ikke detaljerede beskrivelser af forførelsesscener eller bordelbesøg. Til illustration af, hvordan man i romantikkens velmagtsdage fremstillede kærligheds-scener, skal et par eksempler fra nogle af dens mest lidenskabelige kærlighedsromaner anføres. En af dem er Carl Bernhards – Lykkens yndling (1837) – der skildrer en ung diplomats lykkelige forelskelse i en adelig dame.

Efter en fest mødes de om aftenen stærkt betaget af hinanden, og han beder hende skænke ham sin gunst med følgende ord – »Susanne, lad din dør stå åben for mig. Du ved ikke, hvilke salige øjeblikke jeg har tilbragt i aften i dit sovekammer, lad mig forny dem med dig, min elskede, lad mig dele med dig, hvad der er for meget for mig alene. Aftenluften er for kold for dig på bænken.«

Grevinden undslår sig imidlertid ved at lukke døren og føre ham ned i haven. Senere er det imidlertid hende, der overvældes af lidenskaberne, men da han ser, hvilke sjælekvaler det volder hende, er han den standhaftige.

Mens de er i haven, trækker et tordenvejr op, og han kan ikke komme hjem, hvorfor hun bliver i vildrede med sig selv om, hvor de skal gå hen – »grevinden åbnede uvilkårligt døren, derpå standsede hun igen og sagde – hvor skal jeg skjule dig Carlos, for det frygtelige uvejr? ak gud, kom min ven, himmelen vil tilgive mig denne svaghed. Da du bad mig derom, modstod jeg, nu er det elementerne selv, der opfordrer mig.

Ditmar omfavnede grevinden med heftighed og sagde – søde Susanne, du vil give mig tilflugt hos dig? i det lille nydelige værelse, hvor alting er ligesom gennemtrængt af dig. Susanne, lad mig ikke tabe et eneste af de kostbare øjeblikke, som jeg kan tilbringe hos dig.

Grevinden hældede sig overvældet til hans skulder, som hin nat for et år siden, da hun første gang hvilede på hans arm. Stemmen forsagede hende næsten, idet hun med et ubeskriveligt udtryk hviskede – ak, gud, jeg må jo.«

Ved skæret af et lyn så han hendes ansigt, der røbede den »voldsomme kamp, som foregik i hendes indre,« og han sagde derfor – »nej, Susanne, endnu har jeg kraft til at beherske mig, endnu – lad mig fly, vær ubekymret for mig min elskede, jeg skal nok finde et skjul. Sov vel, Susanne, og alle himlens gode engle beskærme dig. Sov vel.

Han trykkede et kys på hendes pande. Grevinden støttede sig mod muren og rakte ham hånden. Ditmar førte den til sine læber og trykkede døren sagte til. Et øjeblik efter forsvandt lyset fra grevindens vindue.«⁵⁷

Der kan ikke være tvivl om, at tanken om intimere elskov mellem parterne var forfatteren anstødelig, og da han i slutningen af bogen lader deres hede elskov nærme sig klimaks, udløses situationen da heller ikke i seksuel kærlighed, men i de elskendes død som følge af en skibskatastrofe.

En anden roman fra samme tid, der spillede på det erotiske moment, var Poul Chievitz' – Fra gaden (1848) – den adskiller sig fra Carl Bernhards på grund af, at samtiden betragtede den som uanstændig. Herom skriver C. St. A. Bille i en udgave fra 1898 – publikum var forberedt på »at skulle forarges, og det må indrømmes, at efter datidens ånd og tankegang, efter hvad man da var vant til at møde i romaner og noveller, i »Hverdagshistorierne« og hos Carl Bernhard, manglede der ikke anledning dertil.« Derefter beklager Bille sig over den frie tone, som de umiddelbart forudgående årtier – halvfjerdserne og firserne – har indført i litteraturen, og taler om bøger – »som man næppe gør uret ved at kalde pornografiske,« og tilføjer så – »i sammenligning med disse nyere tiders frembrin-

gelses må Poul Chievitz' roman, der i sin tid forargede mange, erkendes for ret uskyldig.«

Dermed understreges, at romantikkens erotiske skildringer var mindre vovede end halvfjerdsernes og firsernes, og sammenligner man disse med mellemkrigens seksuallitteratur, forekommer de mennesket fra det tyvende århundredes midte ret harmløse. Der kan da ikke være tvivl om, at romantikkens menneske havde mere finfølelse på disse områder end de efterfølgende generationer – og end mennesket fra midten af det 18. århundrede. Nogle eksempler vil bekræfte dette.

De forargerlige steder i Poul Chievitz' bog så f. eks. således ud. En ung fyr, der holder af at more sig, træffer en hjemløs pige på gaden. Han tager hende med hjem og lader hende bo hos sig – men sætter nøglen indvendig i hendes værelse og behandler hende iøvrigt som en søster. Da han tillod hende at blive i længere tid, faldt hun ham om halsen og kyssede ham – »jeg følte, at mange slige søsterlige kys kunne meget snart forjage det broderlige i min kærlighed, og sagde derfor: kære, hvad hedder du? thi hendes navn forekom mig aldeles nødvendig til den tale, jeg var i begreb med at holde.

Augusta, svarede hun. Kære Augusta, begyndte jeg altså, hvis det er dit ønske at bo sammen med mig som søster og broder, så gør dit til, at vi kan glemme, at vi ikke er det. Jeg er ikke så gammel endnu, at mit blod ikke kan komme i kog, og der behøves mindre dertil end to læber så røde som dine.

Hun stod tavs, men med undseelsens rødme lige i tindingerne. Men, vedblev jeg, skulle De derimod foretrække –

Nej, afbrød hun mig hæftigt, jeg foretrækker intet for at måtte bo her som Deres søster, og at De vil sige du til mig, intet, intet i verden. Jeg blev så glad før, vedblev hun, at jeg glemte.«⁵⁶

Set med det 18. århundredes kærlighedsskildringer som baggrund, skulle det være vanskeligt at finde mennesker på den tid, der ville tage anstød af en scene som Chievitz'. Der turde derfor ingen tvivl være om, at der var sket en væsentlig ændring i de dannede kredses forestilling om, hvad man kunne tillade sig at sige – og dermed måske også gøre åbenlyst – i løbet af perioden 1770–1830.

Hvor man vender sig hen i litteraturen fra det 19. århundredes

tre første fjerdedele, finder man da også den samme tilbageholdenhed, når man omtalte kærlighedsforhold. En anden af tidens forargelige bøger var Carl Baggers – Min broders levned (1835) – heller ikke denne indeholder dog fremstillinger af seksuel kærlighed, selv om den lancerede situationer med tvivlsomme kvinder og endogså en forførelsehistorie. Går man til et par af tidens berømte kærlighedsskildringer, når man samme resultat.

Et af tyvernes betydeligste prosaarbejder var St. St. Blichers – En landsbydegns dagbog (1824) – til trods for, at et par af hovedpersonerne, Jens og frøken Sophie står i seksuelt forhold til hinanden, er den mest vovede situation frøken Sophies natlige besøg hos Jenses ven Morten, der uden Sophies vidende var flyttet ind i Jenses kammer – et besøg, der afsluttes brat, så snart hun opdager sin fejltagelse.

En anden person hs. excellence Gyldenløves forførelse af en tjenestepige omtales som – »at han tog fat på fruens pige, og det på en meget indecent maner,« og Sophies liv som prostitueret betegnes som – »en næringsvej, det sønderriver mit hjerte at tænke på.«

En berømt elskovsscene – fra den senere romantiks tid – er Adam Homos forførelse af tjenestepigen Lotte. Den har følgende ordlyd – »her fast om hendes liv han slog sin arm, og pigen, som imod ej kunne stride, trak ham ned på sin sofa ved sin side.« Sin egen lyst, han elsked nu især, til elskerinde pigen han udkåred, og Lotte, der kun sukked, han bedåred.«

Tonen blev ikke mere fri, selv om man drog skøgen og hendes virke ind i sin fremstilling. I romanen – Kun en spillemand (1837) – fortæller H. C. Andersen om bordelværtinden Steffen-Kareth. Men skønt han skildrer en flok sømænds besøg i hendes utugtshus, er der end ikke tilløb til pikante situationer – »mandfolkene var heller ikke pyntede, men damerne så des prægtigere ud, og deres kinder var røde som roser. En karl dansede med en lang tobakspibe i munden og dampede store skyer hen over sin dames skulder. Ved døren sad en ung dame hos kavaleren, de var vist forlovede. Nu kom der en stor dame med hvid kjole, blomster i håret og en ølflaske i hånden. Det var Steffen-Kareth. Hun kendte godt søfolkene, hun var vist i familie med dem, thi hun slog sine arme om deres hals og kys-

sede dem til velkomst. Det var en særdeles venlig dame. Hun talte så bekendt og mildt til Kristian og gav ham punch. Han kyssede hendes hånd, og hun strøg venligt håret tilbage fra hans pande« – og dermed var det bordelbesøg forbi.⁵⁹

Det afspejler tydeligt den vurderingsmåde, H. C. Andersen selv anlagde, da han som ung levede blandt de prostituerede i København, men også tidens almindelige moralopfattelse, den sidste særlig gennem den omstændighed, at Steffen-Kareth selv forargedes over sit liv og druknede sig, da hun ikke kunne blive gift og derved borgerlig anstændig.

Set i forhold til Todes scene i utugtshuset viser den meget godt den udvikling, der var sket. I begge tilfælde tages der afstand fra løbsagtighed, og i begge tilfælde erkender demimonden det forkastelige i sin handlemåde, men mens Tode fandt en vidtløftig udmaling af en elskovscene passende, nævnedes H. C. Andersen end ikke en sådan.

Romantikens syn på kærlighedsskildringer dominerede i litterære kredse fra o. 1820 til c. 1870. Da nye toner – der mindede om det 18. århundredes – på den tid begyndte at trænge frem, vakte de en voldsom modstand. Et par eksempler herpå er angrebene på Herman Bangs romaner og den kendsgerning, at man i den første oversættelse af Emile Zolas – *Jord* (1887) – udskød den realistiske skildring af bondekonen Lises fødsel.

Nu er det ikke denne undersøgelses opgave at komme nærmere ind på de enkelte faser i udviklingen frem til vor tids realistiske kærlighedsskildringer. Omkring århundredskiftet dukkede de klart og tydeligt frem i tidens betydeligste romaner. Man tage blot Lykkepers tete a tete med fru Engelhardt i Henrik Pontoppidans – *Lykkeper* (1905)⁶⁰ – og senere var de selvfølgelig. Skildringen af gennemsnitsmennesket i den næste generation – Jacob Paludans – *Jørgen Stein* (1933)⁶¹ – rummer atter den utilsørede og detaljerede fremstilling af et bordelbesøg, og den danske forfatter, der først for alvor fremstiller det moderne menneske som en sikker type – Knud Sønderby – lader fri kærlighed være en selvfølgelig og nødvendig del af livet. Det er få romaner fra mellemkrigstiden, der ikke på en eller anden måde afspejler den samme indstilling.

Et samlet overblik over udviklingen tegner sig da sådan, at i det 18. og 20. århundrede var der væsentlige kredse af samfundets dannede lag, der åbent vedkendte sig det tilladelige i løse forbindelsers eksistens, mens man i romantikkens periode synes at have stået helt på den offentlige morals standpunkt, d. v. s. den, der gjaldt i følge lovgivningen, og som doceredes i kirker og skoler. Denne opfattelse understreges af, at man blandt det 18. århundredes vejledere i fysisk kærlighed fandt enkelte, der forudsatte, at folk besøgte glædespiger eller havde andre løse forbindelser, mens det 19. århundredes bøger om disse spørgsmål anså sligt for utænkeligt. Først det 20. århundredes skrifter stillede atter tingene på den gamle plads. Svarende hertil var de bøger, der ville belære folk om, hvordan de skulle optræde, når de var forlovede, fortrinsvis forkæmper for den borgerlige dyd, så længe talen er om oplysningstiden – hvilket utvivlsomt er ensbetydende med, at forfatterne på den tid fandt folks største mangel i deres fri opfattelse af kærligheden. I det 19. århundrede var denne side trængt helt i baggrunden – svarende til, at den toneangivende vurdering af elskovslivets udfoldelse nu havde den ønskede form.

Denne ændring i moralopfattelsen må ses som et udslag af ændringer i de idealer, der prægede udviklingen af åndslivet i almindelighed, således som det også fremgår af romangennemgangen. Man vil vel til alle tider kunne samle de forskellige paralleltløbende åndsretninger i to hovedgrupper – en idealistisk-metafysisk bestemt og en realistisk-fysisk.

Mens de sidste grupper havde spillet en ikke ubetydelig rolle ved det 18. århundredes midte, trængtes de i baggrunden hen imod århundredets slutning, og romantikken blev fortrinsvis en metafysisk bestemt åndsretning, der placerede livets tyndepunkt uden for virkeligheden, og moralopfattelsen blev dermed også idealiseret, hvilket betød et forbud imod, at det virkelige livs krav tilfredsstilledes. Dette forhold bestod, til realismen atter flyttede tyngdepunktet tilbage til den fysiske verden, og dermed genskabtes den moralopfattelse, der lod tingene være, som de var.

Der eksisterede altså en vurdering af kønsmoralen ved siden af den lovformeligt udtrykte moral – til tider stred de imod hinanden,

til tider arbejdede de sammen. Deres indflydelse på folks faktiske handlen så langt tilbage, denne kan konstateres, synes imidlertid meget begrænset. Således steg antallet af uægte fødsler i den periode, romantikkens moralopfattelse sad ved magten, og antallet af fødsler før den lovformelige tid synes bortset fra adelen ganske upåvirket af den påpegede ændring. Det lader formode, at der kun var tale om en facade, man gjorde, som man altid havde gjort, men sagde noget andet.

Det næste spørgsmål bliver da, hvor langt ned i samfundet, den påviste ændring i moralopfattelsen gjorde sig gældende, og om der eventuelt var forskel på forskellige samfundslags vurderingsmåde. Her svigter materialet imidlertid ganske. Til trods for gennemgang af et stort antal breve fra adelige familier, en del fra borgerlige og mange præster, er anvendelige udtalelser ikke fundet. Der er næppe grund til at beklage det, da brevudtalelser om de her behandlede forhold i almindelighed må anses for at være så afhængige af de omstændigheder, under hvilke de er fremsat, at deres kildeværdi til belysning af, hvad folk mente om kærlighedsforhold uden for ægteskab er meget lille. I mange tilfælde må synspunktet således være stærkt afhængigt af, hvem det fremsattes over for, om det gjaldt meddelelsen selv eller en anden, hvem de implicerede i sagen var o. s. v. En undersøgelse på grundlag af kontrolable tilfælde i det 20. århundrede viser da også, at der ofte er modstrid mellem folks udtalelser og deres handlinger på dette område, ligesom samme person ikke sjældent giver udtryk for forskellige synspunkter til forskellige tider.

Udtalelser af anden art f. eks. i memoirer har ikke meget større kildeværdi, idet de også i høj grad er farvet af fortællerens personlige mening og i bedste fald kun kan udtrykke forholdene i visse dele af de samfundslag, der berøres, ganske bortset fra, at det langt fra er givet, at de almindelige sociale skillelinier også danner skel mellem forskellige moralopfattelser. Den mest objektive viden om de enkelte samfundslags opfattelse af, hvad der var passende i erotisk henseende, får man da ved at undersøge, hvor lang tidsafstanden mellem vielse og første barn var i forskellige samfundslag.

Hvis man fører disse undersøgelser ind i det 20. århundrede, viser det sig, at tallene på de for tidlige fødsler, såvel inden for borger-skabet, som inden for gårdmands- og husmandsstanden pludseligt falder betydeligt.⁶²

Årsagen hertil er utvivlsomt at søge i romantikkens moralopfat-telse i forbindelse med den sociale højnelse, der blev alle disse sam-fundsklasser til del i slutningen af det 19. århundrede. Denne sidste har bevirket, at bestræbelserne for at komme til at se ud som højere-stående lag, har fået kredse, der tidligere fulgte andre vaner, til at skifte manerer og følge det autoriserede ideal. Den resterende del har imidlertid fortsat i de gamle anskuelser og har derfor stadig plejet kønslig omgang før vielsen.

Herudfra er det rimeligt at slutte, at i det 19. århundrede havde en væsentlig del af såvel borger- som landbostand den opfattelse, at kønsligt samliv før ægteskabet var tilladeligt. Om det kun gjaldt, når det var med den for ægteskab udvalgte kæreste, kan ikke ses – men det er sikkert, at det i mange tilfælde er illegitime forbindelser, der har bragt ægteskaberne i stand, og at man følgelig har set stort på fænomenet. Nogle memoirer fra det 19. århundrede bekræfter, at man inden for væsentlige kredse af landbosamfundet tog for-domsfrit på spørgsmålet, og at forældrene endogså opfordrede unge mænd til at tilbringe natten hos deres døtre – således Larsen Ledets (1945), Jeppe Åkjærs (1929) og droskekusken Oluf Hansens (1952) – lignende forhold genfindes i det 18. århundrede, hvor det var selv-følgeligt, at mænd og kvinder sov i alkove sammen, når blot de var søskende. Men herfra var der ikke langt til at tillade den »alminde-lige hosliggen«.⁶³

Det bekræfter imidlertid kun det resultat, tallene viste, at betyde-lige dele af bondesamfundet såvel i det 18. som det 19. århundrede anså løse forbindelser for naturlige. Andre dele f. eks. visse kirke-lige kredse har haft en anden mening. Men at komme emnet nær-mere end de anførte tal viser, lader sig ikke gøre, da det forudsæt-ter en sådan detailviden om enkelte menneskers eller grupperes syn på spørgsmålet, at den ikke kan skaffes, hverken i det 18. eller 20. århundrede. Af tallene ses det, at det gennem hele perioden var en mindre del af borgersamfundet, der havde en fri opfattelse, end af

bondesamfundet, og en mindre del blandt gårdmænd end blandt husmænd.

Her må det dog understreges, at det ingenlunde er ensbetydende med, at de kredse, som ikke officielt tolererede frie forhold, faktisk havde en anden mening. I mange tilfælde må man gå ud fra, at de blot dækkede deres handlinger, således som det erfaringsmæssigt foregår inden for adskillige kredse i det 20. århundrede. Særlig blandt de højerestående samfundslag må det påregnes, at der har været modstrid mellem officiel og personlig moral – alene den omstændighed, at så få fødte før den lovhjemlede tid, peger i den retning.

For det 18. århundredes vedkommende viser romanlitteraturen, at begge synspunkter godkendtes af kredse inden for alle samfundslag også de dannede, og da procentallene er nogenlunde lige store i det 18. og 19. århundrede, peger det i retning af, at opfattelsen har været nogenlunde ens i begge århundreder.

Hyppigheden.

Når velærværdighederne ved kirke- eller kalenderårets slutning fuldførte listerne over fødte i deres sogn, var der lejlighed til at konstatere, hvordan kønsmoralen siden sidste årsskifte havde artet sig blandt folk. »Gud ske lov«, skrev sjælehyrden i Borre på Møen 1700, »at ingen åbenbar horer har været i dette år. Gud lad sin hellige ånd regere dem her i sognet, at de ligeså må gøre udi kommende år.«

Den lykke timedes ham; thi da han året efter påny gjorde status, undslap ham følgende suk – »noch glemmes ej i år min skyldige tak at yde min hjertegode gud, at Borre ej fik lyde udi sin menighed. Hjælp noch det tredie år, så siges tusinde tak.«¹

Enkelte andre som præsterne i Karlby på Djursland omkring 1780 og i Låstrup ved Viborg omkring 1740 kunne sige det samme.² Fler-tallet af deres embedsbrødre måtte imidlertid det ene år efter det andet se notater om uægte børn skæmme deres kirkebog – vekslende i antal fra år til år og fra et sogn til et andet.

For en senere beskuer finder sædelighedstilstanden på det seksuelle område i en befolkning ganske selvfølgelig sit mest udtømmende eksakte udtryk i tallet på uægte børn, eftersom illegitime forbindelser uden sådanne ikke kan eftervises. Hvor sammenligninger skal foretages, er det imidlertid nødvendigt at udtrykke dette tal som et procenttal, og når man ønsker at få besked om, hvilken handle måde i erotisk henseende der kendetegnede en nærmere bestemt befolkning, fås det bedste udtryk herfor ved at sætte tallet på uægte i forhold til antallet af ugifte kvinder, da der herved direkte meddeles, hvor mange kvinder der overtrådte den officielle moral (tallet på uægte fødte af gifte kvinder selvfølgelig trukket fra). For det 18. århundrede vedkommende er denne udtryksmåde imidlertid uanvendelig, da antallet af ugifte kvinder ikke kendes. Man må derfor nøjes med at

sætte tallet på uægte børn i forhold til det samlede antal fødsler. Den fremkomne mangel bliver dog måske mindre end ventet, da det synes, som om tallet på uægte fødsler stiger og falder jævnsides med tallet på ægte, når man vel at mærke betragter udviklingen i en kortere periode (se senere).

Drog man landet over, fandt man kun ringe forskel fra den ene egn til den anden på den procentdel af børnene, der var uægte.³

Højest lå Vendsyssel, Hanherrederne inclusive. Ved midten af århundredet var procenttallet på uægte her cirka fire en halv, mens det nede i Thy og på Mors knap nåede tre en halv. I de tyndt befolkede herreder sønden for Thy kunne man vente, at tallet formindskedes yderligere. Det var dog ingenlunde tilfældet. Den spredte bebyggelse og de lange afstande til nærmeste nabo lagde ikke gud Amor hindringer i vejen. Trods den store hede, de uvejsomme hjulspor, ad hvilke man sled sig frem, og ensomheden, udfoldede kærlighedslivet sig her lige så frodigt som flere andre steder i landet, og tallet på uægte var det samme som i Thy, ens hvad enten man slog sig ned blandt fiskerbefolkningen ved vestkysten eller drog ind i lynglandets hjerte ved den midtjydske højderyg.

Fortsatte man længere mod øst, forskydes billedet en smule, idet herrederne mellem Fredericia og Århus havde en kvart procent flere uægte end de midt- og vestjydske sogne, mens Randers amt opviste en kvart procent mindre. Himmerland lå derimod på linie med amterne i Midt- og Vestjylland, mens Salling havde en halv procent flere.

I folkeviddet har fynboerne ord for varmblodethed og hang til elskov, og måske var det denne egenskab, der spillede ind og bevirkede, at procenttallet på uægte passerede fire, når man drog over Lillebælt til Fyn. Denne stigning forsvandt dog atter, hvis man rejste videre til Sjælland. Thi her lå procenten så lavt, at ikke blot Thy og Vestjylland, men også Randers amt opviste en større procent – det ikke mere end netop oversteg tre. Endnu lavere lå det dog på øgruppen ved Østersøen, idet Lolland-Falster og Møen taget under et kun opviste halvtredie procent.⁴

Vendsyssel og Fyen lå altså højest, når talen var om antallet af uægte børn – et forhold, man konstaterede igen i det 19. århun-

drede.⁵ Lavest lå Sjælland og Lolland-Falster – men forskellen var ikke overvældende stor – knap et par procent mellem Lolland-Falster og Fyn. Langt større udsving traf man i tallene for perioderne i de enkelte sogne – her kunne det svinge fra nogle få til en halv snes procent fra en periode til en anden.⁶ Som helhed steg procenttallet frem gennem århundredet.⁷ Alt i alt forblev forholdet mellem de enkelte landsdele dog uændret. Henimod århundredskiftet lå Vendsyssel og Fyn stadig i spidsen og Sjælland med omliggende øer havde færrest. Efter 1820 nåede de sydlige øer imidlertid på linie med både Sjælland og de fleste midtjydske landskaber, men ellers forblev den indbyrdes placering uændret.⁸

Når man for at få et overblik over udviklingens forløb i det 18. århundrede foretager et nærmere studium af procenttallene i de enkelte sogne gennem hele den behandlede periode fra 1725 til 1813, ses det, at der fandt en ensartet udvikling sted i alle dele af landet, idet procenttallet faldt indtil midten af det 18. århundrede, hvorefter det steg en smule, men iøvrigt holdt sig konstant til hen omkring 1790, da en langsom stigning satte ind. Efter århundredskiftet tog den voldsomt fart og fik i løbet af et årti procenttallet næsten fordoblet.⁹ . . .

Her spiller dog særlige forhold ind. Med trolovensens ophævelse 1799 ændredes begrebet uægte – ikke med et ryk, men i løbet af det første årti af det 19. århundrede, således at man efter 1810 i almindelighed regnede børn for uægte, når de kom til verden, før forældrene var viet (se kap. Ægte eller uægte). Det betød, at den del, der fødtes i det tidsrum, der svarede til den gamle trolovelsestid, og som før var ægte – nu regnedes for uægte. Herved røg tallet yderligere til vejrs, og en del af stigningen efter 1800 bundes i dette forhold. Stigningen fortsatte i det 19. århundrede og kulminerede omkring 1850, hvorefter der indtrådte et fald, som med en enkelt afbrydelse holdt sig århundredet ud.¹⁰

Det er en udvikling, man genfinder i Norge og Sverrige. Egentlige undersøgelser over problemet usædelighed findes ganske vist ikke for disse lande; men en række tal, gældende større eller mindre områder viser den samme bølgebevægelse.¹¹

I Danmark kan procenttallet følges tilbage til det 17. århundredes

midte, idet Gustav Bang i sin »Kirkebogsstudier« har undersøgt spørgsmålet i tiden fra c. 1645 til c. 1700, og ved hjælp af en særlig undersøgelse over forholdene 1700–1720 er det muligt at give en sammenhængende oversigt over udviklingen af procenttallet for uægte fra Christian den Fjerdes tid til det 20. århundrede.¹²

Før en sammenligning af tallene for det 18. og 19. århundrede bliver mulig, må de første dog korrigeres, så trolovedes børn tæller med som uægte, og forskellen mellem de to århundreder er da ikke af nævneværdig størrelse.¹³ Tallene for det 17. århundrede må også korrigeres, om en sammenligning med det 19. århundrede skal ske – derimod ikke med det 18., da begrebet uægte var ens i begge århundreder.

Tendensen i udviklingen i det 17. århundrede er iøvrigt nedadgående siden c. 1665, og det samme gælder udviklingen i de første årtier af det følgende århundrede. I store træk kan udviklingen gennem hele tidsrummet da skitseres således – fra midten af det 17. århundrede til midten af det 18. århundrede faldt procenttallet på uægte, i de følgende årtier steg det og nåede højdepunktet omkring 1850, hvorefter det atter faldt indtil året 1900. En sammenligning med forholdene i byerne giver parallelle udviklingstræk.¹⁴

Vurderet ud fra tallet på uægte fødsler var sædelighedstilstanden da nogenlunde ens over hele landet. Erotik, som ikke fik følger, unddrager sig selvfølgelig kontrol, men må omtales i denne forbindelse.

Hvilke muligheder, man havde for at sikre sig mod besvangrelse, lader sig kun delvis belyse. Givet er det imidlertid, at præventive midler var kendt også i det 18. århundrede – i alt fald af de forfattere, der beskæftigede sig med sædelighedsproblemer og befolkningsspørgsmål.

En af tidens betydelige nationaløkonomiske skribenter – præsten J. D. W. Westenholtz – anså præservativer og fosterfordrivelse for at være faktorer af stor betydning for fødselstallets størrelse i Danmark i det 18. århundrede. Han siger herom – »selvbesmittelse eller onani er, skønt ikke tit omtalt, dog en tit bedreven synd. At fordrive et foster sker tit nok.« »Men i Danmark er skarpe love mod dem, som uden ægteskab avler børn. Disse love sigter vel på overtrædelse af det sjette bud i almindelighed, men straffen plejer dog

kun at ramme dem, som uden ægteskab bliver forældre. Alle andre, som kan vogte sig, at tredie mand ej røber dem, undgår straffen. Deraf kommer det, at unge folk af begge køn, også blandt almuen, lærer den kunst at føje vellysten uden at frygte dens følger.« Vore bønderpiger synes lige så villige til at fornøje deres vellyst, som Dido til at bevise sin Æneas kærlighed, men de synes for resten at være af en helt anden tænke måde end denne fyrstinde. De ønsker ikke kærlighedens frugter som hun. Hun beklagede sig, at kærligheden ingen følger havde. Disse forskrækkedes derfor. Dette er årsagen, hvorfor unge folk lægger dem efter unaturlige kunster for at undertrykke frugtbarheden og beholde samme ved en bestandig tradition.«

»Et par unge folk ej udlærte nok til at forhindre undfangelsen, så forhindres dog, at fosteret kommer til fuldkommenhed. Hvad gør de? Der gives nogle, som drikker medikamenter, hvorved de dræber fosteret i moders liv og således begår et mord, forinden de føder.« »Der findes vel en gammel kælling eller rufferske, som ved et eller andet middel. Ofte er også den letfærdige ungdom længe i forvejen underrettet derom, hvad for ting til sligt brug kan være tjenlige, og det værste er, at de er at få i enhver bondegård, i enhver smedie etc. –«¹⁵

Nærmere oplysning om, hvad forfatteren sigtede til gives ikke, men et par af de tidligere nævnte håndbøger i seksualkundskab kan her yde bidrag. I bogen – Opdaget hemmelighed, hvorledes man fuldkommen kan sikre sig for at blive smittet af venerisk sygdomme – omtaler forfatteren Codons, den tids præservativ, og mener, at det havde en ret udstrakt anvendelse, og forfatteren til – Den forsigtige fruentimmerven – meddeler, at det fremstilledes af – »fiske- eller andre fine blærer og hinder,« og dertil føjes en bemærkning om, at det var gammelkendte ting, som blev anvendt før det 18. århundrede.¹⁶

Det tør næppe formodes, at slige hjælpemidler fandt megen anvendelse i folkelige kredse, og de bør ikke tillægges nævneværdig betydning for antallet af løse forbindelser, idet selv i det 20. århundrede væsentlige dele af ungdommen i de bredere lag kun synes at have begrænset viden og erfaring på disse områder. Den anførte

udtalelse af Westenholtz er at opfatte som den merkantilistisk prægede befolkningsteoretikers utilfredshed med de bestående muligheder for at øge befolkningstallet.

At man faktisk har anvendt fosterfordrivende midler viser den dom, som c. 1700 overgik nådigfruen på Holckenhavn – men den udtrykker ikke noget om foreteelsens omfang og betydning i tiden.¹⁷

Forfattere, der omtaler Codons, berører også kun i ringe grad den side af sagen. De har fortrinsvis veneriske sygdomme i tankerne, når de anbefaler præventive midlers brug, og med grund, da ikke mindst Psyfilis var udbredt i alle egne af landet. Deres råd er blot ikke kommet de mange for øre, de var myntet på, men følgelig heller ikke deres oplysninger om præventive midler og deres brug. Hvad overklassen har vidst på disse felter, og hvordan den har handlet, kan der gisnes om – i en konkret årsagsudredning falder problemet uden for betragtning.¹⁸

Den ringe forskel i procenttallet på uægte fra landsdel til landsdel overflødiggor forsøg på at udrede årsager til disse forskelle, da de falder inden for rammerne af den under afsnittet »kirkebøgernes kildeværdi« nævnte fejlmargi. Set fra sogn til sogn og fra herred til herred er der større forskel, og en række undersøgelser over, hvilke faktorer der har spillet ind her er derfor foretaget.

Det efterfølgende er et kort referat af en c. 150 s. stor undersøgelse. En nødvendig forudsætning for at kunne foretage en sådan er viden om, hvilke faktorer der i det 20. årh. er bestemmende for tallet på uægte, en sådan er imidlertid stærkt begrænset (jfr. den af Hannes Hyrenius foretagne studie). Det 18. årh. havde ikke selv egentlig problemstilling af denne art.

Kildeværdien af materialet fra det 18. årh. vanskeliggør i høj grad sådanne undersøgelser. De bør dog ikke afvises, før det er set, hvad der kan nås. I flere tilfælde har undersøgelserne taget deres udgangspunkt i det 19. årh.' statistiske materiale, hvilket dog også lider af væsentlige mangler.

Perioden er afgrænset sådan, at den kun i ringe grad berøres af krige. De under Napoleonskrigene stedfundne krigeriske begivenheder har ikke sat sig spor på en synlig måde, som Gustav Bang har vist, det var tilfældet med Svenskekrigene.

Heller ikke administrative indgreb satte sig spor før trolovensens ophævelse 1799. Struensses forordning af 1771 om afskaffelse af straf for lejemål virkede for kort til at få tydelige følger. Periodens øvrige

lovgivning på disse felter angik særlig børnebidrag, ændringer i straffene og bekæmpelse af prostitutionen – forhold, hvis indfyldelse på procenttallet på uægte har været betydningsløse.

Efterfølgende er de vigtigste af de problemer, der blev taget op til undersøgelse.

Forhold vedrørende fædres og mødres sociale placering er undersøgt for 162 sognes vedkommende i perioden 1751–87. Det viste sig, at i grupper med under 2 % uægte, fra 3–5 % og fra 6 % og derover, var den procentdel, fædrene under kategorierne – ukendte, ugifte, gift almuesmand og uden for almuen – udgjorde, for lidt forskellig til, at nogen årsag kan søges her.

En tilsvarende undersøgelse foretaget for 21 herreders vedkommende i perioden 1780–90 med udgangspunkt i præsternes indberetninger om fødte m. m. og efterfølgende gennemgang af enkeltsognene på grundlag af kirkebøgerne gav tilsvarende resultater. Personer kun angivet ved Navn er overalt regnet under ugift almuesmand. Mødrene var på et par nær fra almuen.

Undersøgelser af forældrenes hjemhørssted, foretaget for 62 sogne gennem hele tidsrummet delt op i de i bi C I anvendte periode, og fædre uden nærmere angivelse i kirkebogen regnet som hørende hjemme i sognet, viste, at i 9 % af de 434 perioder var der ingen fremmedelementer, og at der ikke kunne påvises nogen sammenhæng mellem hyppigheden af fremmede barnefædre og størrelsen af procenttallet på uægte. Regner man de børn fra, hvis fædre var fremmede, falder procenttallet på uægte kun i ganske enkelte tilfælde mere end 1 – f. eks. fra 5 %–4 %.

For byerne Århus, Viborg, Odense og Københavns vedkommende er det undersøgt, hvilken betydning de havde for procenttallet på uægte i de omliggende sogne. Som eks. skal anføres resultatet for Århus' vedkommende.

Procenttallene på de til Århus grænsende sogne lå på samme niveau som i det øvrige Østjylland. Af fædrene til uægte var i nabosognene til Århus fra 15–30 % fra denne by, men i 15 sogne, der lå 3. mile borte fra 5–9 %. Af 140 mødre til uægte børn i nabosognene hørte kun 4 % til i Århus, den øvrige del i hjemsognene, bortset fra omløbersker, der udgjorde 3 % – alt under forudsætning af, at de kvinder, hvis hjemsted ikke er nærmere angivet, hørte til i hjemmesognene. Af de fra Århus kommende fædre var 40 % militære personer, de øvrige handelsfolk, håndværkere eller karle. Analoge resultater viste de tre andre byer, blot at militære personer udgjorde en anden procent.

En særlig gruppe barnefædre, soldaterne, figurerer ofte. Begrebet soldat er imidlertid udflydende, idet adskillelsen mellem militssoldater, hvervede soldater og andre kategorier kun i ringe grad fremgår af

kirkebøgerne, og personer i landmilitserne benævnes snart som soldat og snart som tjenestekarl eller andet. En almindelig regel om, at høje procenttal skyldes soldater, kan ikke eftervises – heller ikke i rytteridistrikterne – (indkvarteringslister mangler iøvrigt), selv om det nok gælder enkelte lokaliteter. Undersøger man soldaternes betydning for udviklingen af procenttallet gennem århundredet, ses det, at tallet på soldaterfædre følger armeens størrelse. Da hærstyrken reduceredes efter midten af århundredet, faldt soldaterfædrenes forholdsmæssige andel af fædre til uægte, mens procenttallet på uægte steg, og da hærstyrkerne senere øgedes, steg deres andel.

En undersøgelse over herregårdssognenes betydning sker ved at dele sognene i bi. CI i herregårdssogne og ikke-herregårdssogne. Når tallene regnes sammen for alle de undersøgte afsnit og for hele perioden var af 5608 mødre til uægte i herregårdssogne 2,43 % fra herregårde og af samme antal fædre 9,26 % fra herregårde. I ikke-herregårdssogne var af 3708 mødre 1.69 % fra herregårde og af samme antal fædre 7.34 %. Her er tale om minimumstal, da kun personer, om hvem hjemstedet udtrykkelig angives som værende en herregård medregnes. Fraflytning efter besvangelse eller usikker viden hos præsterne om de impliceredes tilhørssted, kan medvirke til at fortegne billedet, specielt bør det nævnes, at præster i herregårdssogne muligvis grundet på deres kendskab til herregårdene anførte dem som hjemsted, mens præster i andre sogne anførte hjemsoget for personer, der i virkeligheden var herregårdsfolk, og at dette forhold har spillet en rolle for ovennævnte fordeling. Procenttallet på uægte lå i almindelighed i herregårdssogne højere end i ikke-herregårdssogne. Differencen lå i de to gruppers procental – Østjylland fra \div 0.03–0.6, i Vestjylland fra 0.16–5.48, på Sjælland fra 0.23–0.55 og på Fyn fra \div 0.13–1.96 svarende til en herregårdstæthed i Østjylland på 1 pr. 15 km², i Vestjylland 1 pr. 70, i Vendsyssel 1 pr. 32, på Sjælland og Fyn 1 pr. 9. Overensstemmende hermed var forskellen på den procent af fædre, der hørte hjemme på herregårde i herregårdssogne og ikke-herregårdssogne ringe på øerne, men større i de andre landsdele. Derimod betyder større herregårdstæthed ikke et større antal uægte, når man iagttager hovedlandsdelene. Fradrages herregårdsfædrenes uægte børn, ligger herregårdssognene stadig højest med procenttallet på uægte. Mødrenes besvangringssted angives kun i 7 % af 4400 tilfælde.

Undersøgelser over religiøse faktorerers betydning er vanskelig, idet det må søges konstateret, om sogne med præster med en bestemt religiøs indstilling i almindelighed kan siges at ligge lavere med procenttallet på uægte end sogne, hvor sådanne præster ikke har virket. Metodens muligheder for sikkert resultat svækkes ved, at andre præster end de nævnte kan have arbejdet intenst for kønsmoralens højnelse, og af, at denne kan være påvirket af faktorer – også åndelige – hvis veje går uden om

præsterne. Undersøgelsen samledes om sogne med pietistpræster. Af 31 sogne med anvendeligt materiale – det størst mulige antal – konstateredes, at pietistpræsters virke ikke havde sat sig karakteristiske spor i procenttallet på uægte.

For at belyse eventuelle sammenhænge mellem befolkningens ægteskabelige sammensætning og procenttallet på uægte, må undersøgelsen for at tilstrækkeligt materiale kan fremskaffes, flyttes frem til det 19. årh.' sidste halvdel, hvor de af statistisk departement udsente befolkningsstatistiske publikationer kan anvendes. Som illustration kan anføres tallene for perioden 1855–59, hvilende på hele det foreliggende materiale. Procenttallet på uægte var da i følgende stifter – Sjællands 8.27, Fyns 16.38, Ålborg 11.62, Århus 8.25, Ribe 5.87, Viborg 10.51. Den procentdel, ugifte kvinder over 20 år udgjorde af samtlige kvinder, var for sjælland 40–44 %, Fyn 51–54 %, Ålborg 40–46 %, Århus 40–44 %, Ribe 44–50 %, Viborg 41–48 %. Problemet set i forhold til ugifte mænd er analogt hermed.

Bilag A XV sammenlignet med bilag C IV viser analoge resultater for tiden 1750–90, folketællingen 1801, at af befolkningen under 30 år var på Sjælland en større del gift end på Fyn og flere her end i Jylland (nvt. tælling rummer for visse områder en ikke ubetydelig fejlprocent).

Undersøgelser i det 19. årh. over sammenhæng mellem befolkningstæthed og procenttal på uægte gav som forannævnte undersøgelse – heller ikke holdepunkt for teorier om årsagssammenhæng, lige så lidt som forskydninger i befolkningstætheden gjorde det.

Sammenstilling af procenttal og kornpriser – både for landsdele og mindre områder – viser, at årsagen til visse lokaliteters højere procenttal ikke er at søge i kornpriserne.

Angående kornprisernes betydning for procenttallets udvikling henvises til bilag C VII og VIII.

De foregående undersøgelser viser, at det statistiske materiale, som det kan fremskaffes, er for usikkert til, at det kan lægges til grund for mere detaljerede årsagsudredninger. Grunden til, at visse landsdeles procenttal til stadighed ligger højere end andres, må søges i vaner, skabt i tidligere perioder, og hvis årsag ikke lader sig eftervise i den behandlede.

Parterne.

Når man vil undersøge, hvem de mennesker var, der optrådte som fædre og mødre til uægte børn i det 18. århundrede, er kirkebøgerne atter det vigtigste kildemateriale, og atter rammes man af den mangel på systematik, der prægede kirkebogsførelsen i det 18. århundrede – i dette tilfælde drejer det sig om mangelfuld angivelse af social stilling og hjemsted, idet et stort antal personer kun anføres ved navn og derfor kun kan placeres socialt ud fra dette kriterium.

Hertil følger sig endnu en vanskelighed, den, at forældrene ofte søgte at skjule, hvem de var, således at en del af kirkebøgernes oplysninger af den grund bliver misvisende. For mødrene var mulighederne for at skjule sig ganske vist kun små, men for fædrene var det forholdsvis let at finde et dække, og det skete, at de fik mødrene til at udlægge falsk barnefader eller påstå, at de var voldtaget eller ikke vidste nærmere besked med den mand, der havde besvangret dem, og med disse oplysninger måtte præsterne ofte lade sig nøje.

Af samtlige uægte fødsler i den her behandlede periode udgjorde den kategori, hvor kvinden påstod, at barnefaderen var ukendt fra c. tre % til seks % i de forskellige landsdele og forskellige afsnit af perioden.¹ Præsten hr. E. Thorhallesen i Bogense karakteriserer forholdet, idet han siger, at mødrene til uægte børn »udlægger til barnefædre, hvem de vil, en Rasmus fra København, som skulle have rejst her igennem byen forleden sommer, en Jacob Madsen fra Helsingør ligeså på rejse, en Jørgen skomager fra Holsten, som en tid opholdt sig i Odense, en Knud fra Jylland, som tilligemed kvinden opholdt sig en nats tid på Middelfart marked, endskønt man vel ved, at disse kvinder farer med løgn, og deres bekendelse er usandfærdig, ja folk i almindelighed ved, skønt uden bevis, hvem der er den rette barnefader,«² og næsten alle præster kunne opvise eksempler af den slags fra deres sogne.

I Kerte på Fyn udlagde Knud Hansens steddatter Karen 1736 »en med røde klæder og en kårde på, men hverken ved, hvem han var, eller hvad han hed uden Hans Jensen – kom fra Assens og gik til Odense og var, som hun mente, en rytter,« i Toksværd sogn på Sjælland sagde Ellen Sigersdatter, som logerede der i 1729, at hun var voldtaget, og i Alsted herred udlagde Mette Jørgensdatter 1744 Peder Nielsen en rytter med den tilføjelse, at hun vidste ikke, hvad han var – »det turde være løgn,« skrev præsten i kirkebogen.³

Biskoppen i Ribe erklærede 1760, da en pige der fra byen udlagde en fremmed mand, Jens Sørensen »sønder fra«, at han anså den slags bekendelser for mistænkelige, idet de ofte brugtes af besovede kvinder, når barnefaderen var en gift mand.⁴

I mange tilfælde kom man dog ikke sagen nærmere, og en halv snes år tidligere erkendte biskoppen i Odense da også dette faktum og skrev til præsten i Svendborg i anledning af en sådan sag, at det ikke var at vente, at han kunne komme videre i den, og derfor burde han tage kvinden til privat absolution og foreholde hende det mistænkelige forhold.⁵ Samme indstilling indtog biskoppen i Ålborg, der 1785 forbød, at en kvinde aflagde ed på, at den af hende udlagte barnefader var den rigtige.⁶

Denne anerkendelse af, at den angivelse, kvinden fremsatte, skulle anses for rigtig, såfremt det ikke lod sig gøre at overtale hende til at ændre sin bekendelse, fandt sit officielle udtryk i en skrivelse, kancelliet 1743 sendte biskoppen over Århus stift efter en forespørgsel fra en præst, om han skulle lade sig nøje med moderens angivelse, når det var sikkert, at den var falsk, og hvori der svarede, at barnefaderens navn ikke kunne fordres opgivet, når moderen vægrede sig derved. Opgav hun et navn, burde det indføres i kirkebogen uden nærmere undersøgelse.⁷

Det havde vel sin del af skylden for, at der fremkom så mange tvivlsomme forklaringer – Søren Rasmussen, som skulle have hjemme på den anden side Skanderborg, var alle de oplysninger, en pige i Braband-Kasted 1735 ønskede at give om sit barns fader,⁸ i Sdr. Omme indskrænkede en moder sig 1791 til at meddele, at faderen hed Niels og boede 1 ½ mil nord for Holstebro,⁹ og præsten i Dover

måtte 1813 lade sig nøje med, at en pige angav sin barnefader som værende kræmmer Peder Laursen – »hvorfra kunne jeg ikke få at vide, men nysgerrighed var og sjælden god,« tilføjede han i kirkebogen.¹⁰ Karen Lauridsdatter, der 1744 fik døbt sit uægte barn i Borup på Sjælland, tillod sig endog at drive spas med præsten og på hans spørgsmål om, hvem faderen var, at svare – gæt engang.¹¹

Denne samfundets hensynsfulde indstilling bevirkede, at mange barnefædre undgik officielt at figurere som overtrædere af det sjette bud, og var det gifte koner, der fik uægte børn, var de også beskyttet, idet ingen havde ret til at udspørge dem om, hvem der var deres rette farnefader, med mindre ægtemanden gjorde indsigelse og nægtede at påtage sig paterniteten, en opfattelse, der knæsattes gentagne gange i århundredets løb,¹² og som biskoppen i Viborg 1792 også gjorde gældende over for en af sine undergivne præster, der mente, at kvinden burde straffes, skønt ægtemanden ikke klagede, når det var vitterligt for alle, at barnet var avlet i hor.¹³

En snes år senere understregedes den atter af biskoppen i Ribe, der slog fast, at præsten hr. Geltzer ikke burde »enten hjemme eller offentlig i kirken spørge efter landmåler Christensens kones barnefader – – – ligesom også moderen må anses for bemeldte Christensens kone, så længe de ikke er adskilte, eller han har bevist, at han ej i den tid, barnet kunne avles, har haft samleje med hende, hvilket dog og bliver præsten uvedkommende og en sag imellem dem selv. Overalt formener jeg (bispen), at hr. Geltzer gjorde bedst i på ingen måde enten hemmelig eller åbenbar at tage nogen del i denne sag, og, dersom hun ikke forinden hendes kirkegang bliver dømt for hor, da at introducere hende som ægtekone.«¹⁴

Det hændte imidlertid, at kvinder, der oprindelig påstod, at barnefaderen var dem ubekendt, senere gik til bekendelse og udlagde den rette person, og herved kastes der lys over spørgsmålet om, hvem de barnefædre var, mødrene søgte at skjule, selv om det må formodes, at der bag de uopklarede tilfælde netop gemmer sig fædre, der socialt og kulturelt lå uden for de brede lag, og som derfor ønskede at forblive ukendte og havde midler til at få deres ønsker opfyldt.

I almindelighed var det da også jævne folk, der blev udlagt, når moderen ændrede forklaring. Efter først at have udlagt en karl, som skulle hedde Anders eller Hans Jensen, vedgik Maren Røgters i Vindinge 1729, at hendes rette barnefader var Søren Clemmensen i Krogsbølle, og han udstod også kirkens disciplin.¹⁵ I Vestenskov på Lolland søgte pigen Kirsten Mogensdatter Lyche at foregive, at hun var voldtaget på marken af en hende ukendt person, der kaldte sig Hans Danielsen, men udlagde ved åbenbar skrifte i kirken den skyldige, en 18-årig dreng ved navn Niels Grubbe,¹⁶ og på samme måde prøvede Mette Hansdatter, som 1770 havde indlogeret sig hos skoleholderen i Grønholt og der født et uægte barn, at udlægge en underofficer, hvis opholdssted hun ikke kendte. Da man gik hende nærmere på klingen, indrømmede hun imidlertid, at faderen var en skovfoged fra egnen.¹⁷

Motiverne hos mødrene til at dække deres partner i udøvelsen af eros' kunst kunne være ret forskellige. At en kvinde som Hans Nielsens hustru i Stenderup, der fik et uægte barn med sin ægtemands fader, kunne ønske at unddrage sig straffen for blodskam, er ret forståeligt.¹⁸ Vanskeligere at forklare er det i en række af de tilfælde, hvor barnefaderen synes at have været en tilfældig person, hvis betydning for moderen måtte være begrænset.

Til tider lå der imidlertid også her vægtige årsager bag. »Penge styrer alle ting,« skrev præsten i Alsted 1738 i anledning af en mistænkelig faderskabssag,¹⁹ og biskoppen i Ålborg fik 1788 synlige beviser for, at det var rigtigt, idet en mand i Sall, Jens Bloch, der havde besvangret en enke, betalte hende for at udlægge en anden til barnefader.²⁰ Andre var som tjenestepigen Maren Hansdatter i Rønning 1737 og Mette Margrethe Christensdatter i Ødsted 1717 blevet overtalt til at gøre falsk bekendelse,²¹ eller som Johanne Knudsdatter i Hundslev 1762 truet til at lyve, når nogen spurgte om hendes barnefader.²²

I forbindelse med forsøgene på at udlægge falsk barnefader må de scener ses, der udspillede i kirkerne, når udlagte fædre rejste sig og protesterede offentligt mod den fremsatte beskyldning, hvad enten deres påstand var sand eller ikke. I Gamtofte på Fyn udlagde en pige f. eks. 1737 karlen Niels Jørgensen, men denne rejste sig og

benægtede pigens ord – senere indrømmede han dog, at det var sandt.²³ I Kjettrup i V. Han herred udviklede en sådan scene sig til et skænderi mellem moderen og den påståede barnefader, der »stod ude på kirkegulvet og benægtede sagen,« mens »kvinden, som selv var med, få dage efter sin barnefødsel, stod ud på sin side og mod-sagde ham,²⁴ og rundt omkring i andre sogne indtraf lignende be-givenheder.²⁵

Nægtede en mand at være barnefader, når han blev udlagt af en kvinde, fik hans ord gyldighed – om kvinden sagde ham nok så meget imod – såfremt han ville aflægge ed på, at hans udtalelser var sande. Thi ifølge Danske lov 1–14–6 gjaldt benægtelseseden stadig i dansk retspleje, når dommeren fandt, at den mod en per-son påståede forseelse ikke var »nøjagtigen bevist,« men »der dog vis formodning er, at den sigtede er skyldig, og derfor efter lov og ret bør sagen ved sin egen ed sig at fralægge, på det han for videre tiltale sig kan befri« – aflagde han den ikke, ansås han for skyldig og straffedes efter loven – og da det i lejermålssager var manden, der var den anklagede part, fik han fordel af disse be-stemmelser.

På den måde slap Peder Nielsen i Fraugde-Kærby ved Odense 1762 uden om Johanne Knudsdatters påstand om, at han var hen-des barns fader til trods for, at pigen hårdnakket fastholdt sin be-skyldning. Han hævdede imidlertid ikke at have haft legemlig om-gang med hende og tilbød at aflægge ed herpå, og hendes udsagn svækkedes af, at hun ved lejlighed var fremkommet med bemærk-ninger om, at der kunne være tale om andre, men senere hævdede hun, at det kun var sket under Peder Nielsens trusler. Han tog sig det imidlertid til indtægt og aflagde efter afsagt dom i sagen ed på, at han var uskyldig.²⁶

Nogle få år senere klarede møller Ole Rasmussen fra samme egn frisag på tilsvarende måde. Han var af Ane Marie Jacobsdatter i Ullerslev indstævnet for retten beskyldt for lejermål, skønt han på-stod, at »han ikke havde haft sådan omgang med hende, at der kunne være avlet barn.« Under sagens behandling hævdede hun imid-lertid, at han ikke kunne aflægge ed med frelst samvittighed, hvor-imod han erklærede, at han kunne gøre det uden betænkning. Der-

efter gik der dom i sagen, og den lød på, at enten skulle han aflægge ed og dermed være frifundet eller indsættes på vand og brød i otte dage, betale dobbelt lejermålsbøde og som gift mand straffes på gods og penge med 10 rd. samt udrede 16 rd. i sagsomkostninger. Han aflagde følgelig sin benægtelsesed og blev frikendt for klagerens beskyldning.²⁷

Kunne det med vidner bevises, at pigens påstand var urigtig, behøvede den udlagte fader selvfølgelig ikke at befri sig ved ed, og gartner Johan Georg Kolbe på Brahesborg frifandtes da også ved Båg-Vends herredsting for mejersken sammesteds Anne Pedersdatters påstand om, at han var fader til hendes uægte barn, idet han førte flere vidner, der erklærede, at de havde set Anne Pedersdatter sammen med en fremmed mandsperson i mosen, og at hun en nat »havde ligget sammen med en mand i en svinesti,« og en kvinde forklarede, at hendes mand havde bekendt for hende, at han »to gange havde ligget hos Anne Pedersdatter.« Dommen faldt og lød på, at da Anne Pedersdatter ikke havde ført noget bevis mod gartner Kolbe, var han frikendt for hendes beskyldninger.²⁸

At vidnesudsagnet opfattedes som svagere end benægtelseseden kom tydeligt frem i den sag,²⁹ der 1731 førtes for Båg-Vends herreds ting i anledning af, at Mads Petersen i Hjerup udlagdes som barnefader af Anne Madsdatter; thi ganske vist kunne der føres vidner på, at han havde tilbudt hende 15 slette daler og 1 tønne rug for at udlægge en anden som barnets fader, og at han havde sagt til den mand, der skulle hente nævnte tønne rug, at han skulle vente til mørkets frembrud, for at ingen skulle se det; men det var ikke tilstrækkeligt bevis til at kende ham skyldig, og da han herved havde formået hende til at udlægge en anden ved skriftemålet – hun hævdede endog, at hun var blevet truet til det – og stadig holdt fast ved sine påstande, så dommeren ingen anden udvej end ty til benægtelseseden, og dommen lød derfor på, at Mads Petersen skulle aflægge benægtelsesed og dermed være frikendt, hvilket han da også gjorde.³⁰

De forannævnte forhold bevirker imidlertid, at det er umuligt at komme til bunds i spørgsmålet om, hvem fædrene til de uægte børn var, og mulighederne svækkes yderligere ved, at der findes et tem-

melig stort antal illegitime fødsler opført i kirkebøgerne uden angivelse af hverken navn eller stilling.³¹

Det er karakteristisk, at der som fædre til uægte børn kun med store mellemrum nævnes personer fra de samfundsklasser, der socialt lå over almuen. Med de førnævnte eksempler in mente, tør man formode, at netop disse har ønsket og formået at dække sig bag fingerede navne, og en række tilfælde, hvor mødre efter at have givet falsk forklaring om barnefædre gik til bekendelse, viser, at sådanne formodninger har god bund i virkeligheden.

1792 fødte en pige i Tyrsted i Hatting herred et uægte barn og angav som barnefader en skræddersvend ved Navn Jacob Andreasen, »men rygtet sagde, at det var en russisk sanger, der et årstid i forvejen havde været indkvarteret, hvor hun opholdt sig.«³²

Nogle år senere blev en styrmand Morten Petersen udlagt som barnefader af en kvinde i Dronninglund sogn i Vendsyssel og indført som sådan i kirkebogen. 1810 giftede moderen sig imidlertid med prokurator M. Bang, og hun fortalte da, at han var den virkelige barnefader, hvilket han også vedgik, såvel til det første som til et af moderen senere født barn.³³

På Dyrehovedgård (Tårnborg) ved Korsør udlagde Karen Mogensdatter 1765 først soldaten Peder Pedersen som fader til sit i utugt avlede barn. Noget senere begærede husmand Ole Henriksen fra samme gods imidlertid pigen til ægte og indrømmede, at han var barnets virkelige fader; men da Karen Mogensdatter i barnsnød skulle udlægge den, som hun anså for barnets fader, nævnede hun seigneur Hein på Dyrehovedgård, og han sagde hende ikke imod.³⁴

Det var dog ikke altid, at sådanne fædre søgte skjul bag falske angivelser. Skoleholder Bonnesens steddatter i Herredsted Anne Chartrine Rasmusdatter fødte 1726 et uægte barn, og både ved fødselen og det offentlige skriftemål i kirken udlagde hun kaptajn Dichhoff i Kerteminde som fader, idet hun fortalte, at han under en militærøvelse i Kullerup havde opsøgt hende, mens hun var alene hjemme, og fået sin vilje med hende. Det benægtede kaptajnen og tilbød at aflægge ed, hvorefter sagen kom for birketetinget, der dømte, at han skulle befri sig ved benægtelsesed; men inden den var aflagt, appellerede pigen til højesteret, og her forsvinder sagen.³⁵

I Haverslev i Vendsyssel angav Kirsten Pedersdatter 1785 kaptajn baron Rechbinder,³⁶ og i Vindinge ved Vejle udlagdes året før premierløjtnant Georg Friderich v. Hoffmann.³⁷

Blandt angivne fædre, der hører hjemme uden for almuens rækker, findes kun sjældent adelige personer eller navne, og heller ikke i tidligere eller senere perioder synes det at have været god tone at angive adelige, når de optrådte som fædre til uægte børn, i alt fald er det antal eksempler, der kan findes frem i tiden c. 1600–1900 meget lille.³⁸ Det bør dog ikke opfattes som ensbetydende med, at disse kredse af befolkningen repræsenterede et særlig ophøjet moralsk standpunkt – de bestræbelser, greverne Ahlefeldt til Tranekjær og Rantzau til Asdal gjorde sig for at sikre deres maitresser en tålelig tilværelse gennem giftermål med præster, viser, hvordan visse fornemme kredse betragtede løse forbindelser,³⁹ og Charlotte Biehls skildringer af forholdene ved hoffet fortæller, at det ikke var isole-rede tilfælde (hvor tendensiøse disse skildringer så end må være, rummer de dog en kerne af virkelighed, der er tilstrækkelig tydelig til at vise dette).⁴⁰ Det ringe antal forekommende eksempler udtrykker snarere, at i forhold til den menige mand indtog adelen også her en privilegeret stilling.

Noget lignende synes at have været tilfældet for borgerskabets vedkommende; thi det er også sjældent, at folk fra deres rækker nævnes som barnefædre i kirkebøgerne. Regner man nogle personer benævnt som landinspektør, proprietær, forpagter, skovrider eller fuldmægtig, samt præster og degne med, udgjorde den gruppe fædre, om hvem det med bestemthed kan siges, at de hørte hjemme uden for almuens rækker, 1 % af samtlige fædre til uægte børn – angivne og ikke-angivne.⁴¹

Endnu sjældnere var det dog at træffe disse samfundslags kvinder som mødre til uægte børn – men det forekom. En opsigtsvækkende sag indtraf c. 1700 på Fyn, idet en adelsdame, friherreinde Ingeborg Dorothea Vind, gift med baron Holck på Holckenhavn 1693 fødte et barn, hvortil hun selv i vidners overværelse skulle have udlagt en Lützow som fader. Af en korrespondance mellem friherreinden og en læge fremgik det, at hun på et vist tidspunkt søgte at få fostret fjernet; men lægen nægtede at assistere. Ægteparret lå efter sagens

fremkomst i langvarig skilsmisseproces, under hvilken han aflagde ed på, at han i 4 år ikke havde haft samleje med hustruen, mens hun på sin side svor på, at hun på en nærmere angiven dato, der passede med avlingstidspunktet for barnet, havde haft samleje med ægtefællen en time. Resultatet blev, at barnet kendtes uægte, og ægteskabet opløstes.⁴²

En mindre usædvanlig men dog ikke almindelig foreteelse var det, at en dame som skovridderdatteren Kirstine Splidhoff i Spjellerup 1725 fødte et uægte barn – faderen viste sig at være en skræddersvend Rasmus Sørensen fra egnen.⁴³

Men det skete med mellemrum, at damer fra bedrestillede lag fødte børn uden for ægteskab, blandt disse var Sophie Dorothea Nors – »et ganske ungt fruentimmer af fornemme forældre af Viborg stift« – der 1783 fik døbt et uægte barn i Venneberg kirke i Vendsyssel – som barnefader udlagde hun en bondedreng, Anders Jensen,⁴⁴ og mademoiselle Elisabeth Dorothea Werner, der 1799 fødte major, krigs- og landkommisær Schauenburg i Viborg en uægte søn.⁴⁵

Som deres jævnbyrdige i social henseende kan man måske regne Sophie Elisabeth Feddersen fra Haderslev, svigerinde til præsten i Kerte på Fyn, der 1779 lod sit uægte barn døbe i svogerens sogn.⁴⁶ Jomfru Quist, tidligere actrice, hvis barn blev døbt som uægte i Gentofte kirke 1775, og hvis barnefader var »hr. v. Mosencrone, den rige Mosencrones søn,«⁴⁷ samt madame Mette Hedvig Essington fra Nysted, der ved at føde et uægte barn afslørede et ulovligt elskovsforhold til inspektør Zimmermand fra færgelejet i Nysted.⁴⁸ Det kan være vanskeligt at placere damer, om hvem så få oplysninger foreligger, socialt i forhold til hinanden; men det er givet, at de lå uden for og over den jævne almues rækker.

Selv om det var langt vanskeligere for den kvindelige partner at skjule følgerne af forbuden kærlighed, end det var for den mandlige, er der tilfælde, der viser, at det lod sig gøre. Et sådant synes 1801 at være indtruffet i Harte sogn i Østjylland, hvor man nævnte år døbte et uægte barn med navnet Sigurd Poulsen. Forældrene var ukendte; men som fadder optrådte kontrollør Geltermeyer, der var den, som stod barnet nærmest. Han var den 20. januar samme år

blevet tiltalt af en ham ubekendt person, der gav ham en pakke og forlod ham i samme øjeblik under »en forevending, men blev så borte.« Ved pakkens åbning fandt man et nyfødt barn og dertil en skreven seddel, hvorpå kontrolløren og hans hustru anmodedes om at lade barnet døbe og drage omhyggelig omsorg for dets pleje og opdragelse, og »så fulgte der noget med, som vidnede om, at deres ulejlighed ej forlangtes omsonst samt løfte om mere.«⁴⁹

Skønt intet kan bevises, er det rimeligt at formode, at der bag en sådan affære skjulte sig en fornem kvindes forsøg på at udviske sporene af et uden for ægteskab dyrket kærlighedsforhold, der havde fået synlige følger, og i så fald fortæller det om, at også blandt overklassens kvinder dyrkedes illegitim elskov – omend omfanget unddrager sig kontrol.

De mennesker, kirkebøgerne opnoterer som overtrædere af det sjette bud, falder da såvel i det 18. århundrede som tidligere og senere, så godt som udelukkende inden for de brede lags rækker – og ret selvfølgelig, da de var talrigst – alene navnene fortæller det – Mikkel Jensen, Claus Petersen, Jørgen Andersen, Mads Rasmussen, Thomas Nielsen eller for kvindernes vedkommende – Mette Larsdatter, Karen Pedersdatter, Maren Nielsdatter, Ane Hansdatter og sådan videre i det uendelige. Der er følgelig ikke grund til at regne med nogen stor forskel på deres sociale og kulturelle standpunkt, en nærmere betragtning bør dog ikke undlades.

Går man til den mandlige partner, er den hyppigst forekommende barnefader den ugifte mand, der søger erotisk tilfredsstillelse hos de kvinder, som tilfældighederne nu engang lader ham træffe på sin vej. Det er kun få og ufuldstændige oplysninger, der foreligger om ham og hans skæbne, men sætter man de spredte meddelelser sammen, bliver omridsene af hans person alligevel tydelige. Skræddersvend fra Lundbæk – havde været svend ved mestermanden i Ålborg – ladefoged fra Clausholm – skriverkarl på Vindum overgård – en rokkedrejersvend – vognmandskarl i Slagelse, hvor moderen tjente hos hans fader.

Det er den ugifte almuesøn, man her har for sig, såfremt man da tør tro, at den person, om hvis ægteskabelige stilling kirkebogen intet oplyser, er ugift. Hans erhverv fortæller, at han socialt hørte

til i almuens rækker, og dermed turde hans kulturelle standpunkt også være klart. Af samtlige udlagte barnefædre synes han, når kategorien soldaterfædre regnes med, at have udgjort c. firs til halvfems procent i de forskellige landsdele det 18. århundrede igennem, og en lignende rolle spillede han i det 19. århundrede, og i det 17. århundrede var det også ham, man ustandselig stødte på.

Den højeste sociale stilling blandt disse barnefædre indtoges af dem, der i omstående tabel (bilag D. I) betegnes som gårdmænd og fogeder. Det var dog sjældent at møde dem blandt barnefædre, hvad enten det så skyldtes, at de fleste gårdmænd og fogeder var gift, eller der også gjorde sig honette ambitioner gældende, som kan have bevirket, at netop disse folk er at søge blandt de ukendte eller ikke angivne fædre.

Man træffer ofte barnefaderen benævnt med ordet soldat, rytter, grenader eller lignende betegnelser, der fortæller, at han hørte til i den militære verden. Det er imidlertid ikke givet, at man af den grund står over for personer, der i erhverv og levevis adskilte sig meget fra den almindelige ugifte karl, der er omtalt oven for. Thi ikke sjældent føjes en bemærkning til, der viser, at manden foruden sin militære havde en almindelig civil bestilling – Morten rytter i Bjerre, tjenende til Søren Bondes – står der 1739 om en barnefader i Bjerre sogn i Bjerre herred, og samme sted siges om en mand, som det følgende år stod skrifte for hor, at han var soldat og tjente hos Niels Jensen⁵⁰ (jfr. referat i kap. »Hyppigheden«).

Disse tvesidede oplysninger gør det sandsynligt, at mennesker, der benævnes soldater, i virkeligheden ofte er personer med et civilt erhverv og omvendt, selv om det ikke oplyses, og forringer samtidig værdien af en talmæssig opgørelse af problemet. De stadig tilbagevendende militære barnefædre fortæller næppe meget mere, end at de mennesker, der lå som soldater, oftest var henvist til at søge erotisk tilfredsstillelse ad illegitim vej og benyttede denne.

Interessant ville det have været at konstatere, om en større militær garnison i et område fortrinsvis betød en fortrængning af de »sædvanlige« civile fædre, eller det øgede antallet af kvinder, der hengav sig til tilfældig elskov. Men over for sådanne Undersøgelser svigter kildematerialet ganske.

Man må være tilfreds med at slå fast, at soldaten hyppigt var gæst i eros' tempel, og da spaniolerne var i Danmark 1808, synes de at have fulgt de danskes eksempel. I alt fald træffer man med mellemrum i denne periode Napoleons soldater udlagt som barnefædre. 1809 hævdede en pige i Linå i Gjem herred således, at hun havde stået i forhold til en spansk soldat, der lå i kvarter på egnen, og faderen til et uægte barn i Borup i Støvring herred samme år påstod ligeledes at være en spansk soldat.⁵¹

At officerere optrådte som barnefædre forekom sjældnere – de få tilfælde er i denne undersøgelse placeret under gruppen fornemme personer. Hyppigere skete det, at samfundets laverestående medlemmer bissekræmmere og tiggere viste sig blandt de udlagte mænd.

De udgjorde fra et par til fire fem procent af alle dem, der angaves som fædre til uægte børn, og synes for en betydelig dels vedkommende at være sådan stillet, at den eneste vej til erotisk tilfredsstillelse var den illegitime, idet deres omflakkende tilværelse vanskeliggjorde et ægteskabs beståen. På deres vej landet rundt var de derfor henvist til at søge omgang med det omvandrende kvindelige proletariat, de traf, eller med den del af den fastboende befolkning, der ville indlade sig med dem.

Et glimt af deres skæbne får man gennem en notits som følgende, indført i Selsø kirkebog 1753 – »blev en lirendrejers barn, som var et pigebarn, jordet i Selsø kirkegård. Samme mand, Hans Povlsen, foregav, at dette barn havde han avlet med Anne Chatrine uden ægteskab, som han førte med sig omkring i landet. Ellers havde han efter udsigende været matros i seksten år og stået ved hr. kaptein Zimmers kompagni af første division, han gik ellers til herrens bord i København. Samme pigebarn blev efter jordemoderens Else Kochs og Ingeborg Peder Jørgensens, deres udsigende, dødfødt hos Jens Olsen i Sønderby.«⁵²

Hvem de kvinder var, der lod sig bedåre af vagabondernes inclinationer, kan vanskeligt bestemmes, og slet ikke hvor fornemme damer omstrejferne kunne gøre sig håb om at erobre. I almindelighed blot anført ved navn placerer de sig som medlemmer af almuen i social henseende vanskeligt adskillelige rækker.

Det ikke blot biografisk men også statistisk set såre mangelfulde

kildemateriale til de ovenbehandlede befolkningsgruppers moralhistorie udviser billedet af, hvor hyppig offentlig indrømmet uden-ægteskabelig elskov var inden for hver gruppe (jfr. bi. D. I).

Her stiller forholdene sig anderledes for gejstlighedens vedkommende. Sikre biografiske oplysninger og nøjagtig viden om standens medlemstal gør det muligt at skaffe et ret klart billede af dens kønsmoral.

Blandt præsterne forekom erotiske forbindelser med andre end deres værende eller tilkommende hustruer så sjældent, at overtræderne ikke engang udgjorde 0,75 % af 2000 præster i hele perioden. I degnestanden var denne forseelse lidt hyppigere, men dog sjældnere end blandt skoleholderne i Vendsyssel, hvor i alt fald fire procent var at finde blandt dem, der bedrev hor.⁵³

Man fristes til herudaf at læse en forskellig social og kulturel stilling svarende til, hvad der påpegedes i første kapitel.

Det er almindeligt, at samme mand udlægges som barnefader mere end een gang – undertiden er det med flere forskellige kvinder, han får børn, undertiden med samme, sidste tilfælde formodentlig udtrykkende et mere trofast kærlighedsforhold, der af en eller anden grund ikke har kunnet fuldbyrdes i et ægteskab, modsat første, der i højere grad repræsenterer den flygtige løse forbindelse. I mange tilfælde er der kun tale om et par børn, men i nogle måtte samme person se sig udlagt som barnefader både tre og fire gange. Få nåede dog så vidt som gårdmanden Niels Hansen i Hvedstrup ved Roskilde, der 1776 af Anders Jørgensen fra samme by blev beskyldt for at have besvangret hans datter og for, at hun var den tolvte kvinde, der havde født ham børn uden for ægteskab. Han nægtede ganske vist at være faderen, men pigen påstod, at han mange gange havde haft samleje med hende, og at hun aldrig havde kunnet være i fred for ham, samt at han havde truet hende til at udlægge falsk barnefader, og flere vidner gav pigen medhold.⁵⁴

Et formildende skær hviler over folk som tjenestekarl Christen Lykkegård fra Ørslevkloster, der såvel 1809 som 1813 fik et barn med Anne Marie Madsdatter, en tjenestepige samme steds fra, og over den fraskilte Niels Larsen i Eskildstrup på Falster, til en tid tjenestekarl, til en anden artillerist, som synes at have holdt trofast

sammen med Gertrud Jensdatter i Oustrup, idet hun i årene 1804–1810 fødte ham tre børn.⁵⁵

Ganske anderledes usympatisk står de ægtemænd, der hengav sig til elskov uden for deres ægteskab – hvad årsagen hertil end kunne være. Deres tal var ganske anseeligt, idet de udgjorde fra to til fem procent af samtlige barnefædre århundredet igennem.⁵⁶

En af dem var skovløber Poul Petersen fra Starup ved Kolding, der 1705 fik et barn med Ane Jensdatter, hvis mand var i kongens tjeneste. Præsten havde gentagne gange anmodet nævnte par om at holde sig fra hinanden, men det afslog de ganske og fortsatte deres forargelige liv – Ane Jensdatter havde endog slået Poul Petersens kone og taget hendes klæder. Da Ane Jensdatter fødte et uægte barn, forledte Poul Petersen hende til at udlægge falsk barnefader, hvilket medførte, at han idømtes strafarbejde og indsattes i fæstningen i Fredericia. Herfra flygtede han imidlertid, og da han efterhånden befandt sig i yderst beklagelige omstændigheder, gik hans kone i forbøn for ham, for at han kunne vende tilbage til det borgerlige samfund og skaffe såvel sig selv som hende, der sad ene med fem uforsørgede børn, det daglige udkomme.⁵⁷

Det er sandsynligt, som gejstligheden i tiden mente (jfr. ovenfor), at adskillige gifte barnefædre skjulte sig bag falske angivelser fra mødrenes side, og at tallet på gifte mænd, der fik uægte børn, i virkeligheden var en del større, end undersøgelserne viser.

Mulighederne for at skjule mødrenes identitet var derimod ringe. Selv om falske navne eller fingeret moderværdighed kan forekomme, må det dog regnes til sjældenhederne, og det antal eksempler, der kan fremdrages på noget sådant, er da også ganske få, men de findes.

I august måned 1733 hjemmedøbtes i fru Rabens hus i Rønninge på Fyn et barn, som hendes datter foregav at have født, og til hvis fader hun udlagde marchal Holst på Søbysøgård. Senere indrømmede hun imidlertid, at hun havde fået barnet af en jordemoder, som nu var sat i arrest sammen med barnets rette moder, »en løs kvinde«, Ingrid Hansdatter, som havde født barnet i Hjulby.⁵⁸

Beslægtet med denne begivenhed er en hændelse, hr. Jørgen Lang i Højrup i Viborg stift var ude for 1745 – da en kvinde »af ung-

doms dårlighed og uforstandighed som af begærlighed efter at blive gift skal have falskeligen bekendt på sig selv, at hun af en student – – var blevet besvangret, som dog er befundet at være usandfærdig.«⁵⁰

Men spiller den slags tilfælde ingen rolle i forhold til det vældige materiale, der foreligger, lider dette af den beklagelige mangel, at præsterne alt for ofte undlader at anføre, hvilken stilling i samfundet mødrene indtog.

Noget bedre besked fås i folketællingslisterne fra 1787, der indeholder oplysninger om en del af mødrene til illegitime børn, der nævnes som sådan i folketællingen (et betydelig mindre antal end dem, der faktisk er født som uægte i de forudgående fjorten til atten år).

Det viser sig da, at tolv procent af mødrene med sikkerhed kan siges at have hørt hjemme i gårdmandsstanden, knap een i degne- og præstestanden og resten i laverestående samfundsklasser, d. v. s. husmands-, håndværker- og daglejerstanden.⁶⁰

Undersøger man forholdene i de enkelte landsdele, er procenten for gårdmandsstanden for Vendsyssels og Fyns vedkommende tretten, mens den for Vestjylland, Østjylland og Sjælland er c. elleve, talforskelle der næppe bør tillægges større betydning, da de delvis kan have deres oprindelse i listernes notater, der opviser adskillig unøjagtighed.

Sammenstiller man de oplysninger, kirkebøgerne kan give, får man samme hovedresultat – c. halvfems procent af mødrene til uægte hørte hjemme i husmands- og tjenestefolkenes rækker, c. ti procent blandt gårdmændene og nogle ganske få blandt gejstligheden. På tilsvarende måde stillede forholdene sig i det 19. århundrede.⁶¹

Tjenestepiger, sypiger, daglejersker, spindersker og lignende – fortrinsvis døtre af daglejere, husmænd og håndværkere – det var sådanne kvinder, og vel ret selvfølgelig, der var elskerinder for de førnævnte grupper af mænd, og vel oftest med samme bevæggrund som de – ønsket om erotisk tilfredsstillelse uden hensyn til de alvorlige økonomiske og sociale følger, det indebar for dem, hvis hemmelige elskov bar synlige frugter.

Som for de mandlige partners vedkommende var en lang række

kun tilfældige forbindelser uden andet formål end øjeblikkelig elskov, mens andre var forhold, som bestod i årevis og satte sig spor i flere uægte børn. Den første kategori var den almindeligste. Over halvfems procent af alle tilfælde hørte til den, og for flertallet af de heri indblandede kvinder løstes deres erotiske problem sluttelig ved ægteskab med barnefaderen eller en anden mand. Men for den part, som blev sent gift, eller som slet ikke blev gift, var løse forbindelser stadig den eneste mulighed, hvis elskov var dem en livsbetingelse.

Nogle stod i forhold til samme mand gennem længere tid eller i flere perioder og fik gentagne gange børn med ham. Andre var stadig henvist til at søge nye forbindelser, og fik de flere uægte børn, var barnefaderen hver gang en ny person.

Der var kvinder, som bragte fire og fem ja, flere uægte børn til verden – pigen Susanne Madsdatter fra Søby i Båg herred fik 1792 sit fjerde »vitterlig uægte« barn, og i årene 1749–57 fødte Anne Jensdatter i Solbjerg i Himmerland, kaldet »Vive Anne« fire uægte børn. De var kun et par af mange, og i de fleste tilfælde var der lige så mange forskellige fædre som børn.⁸²

Det har næppe kunnet undgås, at så tilfældige kønslige forbindelser, som disse forhold viser, at visse kvinder mere eller mindre nødtvungent indlod sig på, har sat sit præg på deres vurdering af erotiske forhold i almindelighed, og selv om man regner med mange forskellige opfattelser af disse spørgsmål også for deres vedkommende, er det næppe forkert at mene, at adskillige har opfattet løse forbindelser som noget selvfølgelig. Herfra var skridtet kun kort til at udnytte situationen økonomisk, og selv om det ikke kan bevises, er der grund til at mene, at en del af de kvinder, der stadig mødte op med uægte børn – særlig hvis de i forvejen var økonomisk dårligt stillet – lejlighedsvis har strejft prostitutionens felt.

Tanken melder sig stærkt, når man støder på en person som Karen Pedersdatter fra Nr. Nissum i Skodborg herred, der i tiden fra 1798 til 1809 fik fem uægte børn med forskellige mænd – to bissekræmmere, en omvandrende skrædder, en karl og en omstrejfer, flygtige bekendtskaber, der antyder, at Karen Pedersdatter var en dame, hvis gunst var opnåelig for enhver.⁸³

Noget lignende kunne man formode om Bodil Clausdatter fra Vestenskov på Lolland, der 1813 fødte sit syvende uægte barn. Også hun havde forskellige fædre til alle sine børn – blandt dem flere soldater.⁶⁴

Baggrunden for sådanne skæbner kan sjældent belyses. Men de omgivelser, hvorunder de enkelte kvinder levede, måtte selvfølgelig spille en afgørende rolle for deres stilling til det erotiske spørgsmål. Udsat for stærkt pres og svære fristelser, som mange var, er det forståeligt, at en del sluttelig blev drevet ind på prostitutionens vej. Værtshuse f. eks. var da som senere farlige steder for unge piger – meget illustrerende er det, at i 1740erne anføres det om tre piger, som fik deres uægte børn døbt i Rønninge kirke, at de var besvangret, mens de tjente i Langeskov kro,⁶⁵ og herregårdene var heller ikke de bedste steder for en mindre karakterstærk at være – at den gundslevpræsts tre tjenestepiger i året 1812 alle nedkom med et uægte barn må derimod kaldes en undtagelse, skønt lejermål i præstegårdene også forekom.⁶⁶

Går man til det omvandrede kvindelige proletariat var adskillige af dets medlemmer så usseligt stillet, at det var nødvendigt at slå mønt, hvor man kunne. Elendige og ynkværdige er de forhold, der afsløredes, når de med mellemrum træder ind i historiens lys – oftest når de skulle føde et barn eller have det indlemmet i den kristne menighed. Til tider kunne de end ikke få tag over hovedet i de dage, fødselen stod på.

1801 nægtede befolkningen i Nr. Tranders således at huse en kvinde, der kom i barnsnød på gaden. Man lagde hende i stedet på en vogn, hvor fødselen skete, mens man kørte af sted med hende, indtil hun endelig i Romdrup fandt »medlidenhed og pleje hos lægdsmanden Jens Sørensen.« 1845 fødte en tiggerkvinde sit barn på gaden i Mårslet by i Ning herred, og samme skæbne overgik 1804 en tiggerske i Solbjerg i Himmerland.⁶⁷

Ganske bortset fra, at sådanne kvinder tiest var henvist til at søge kønslig omgang med tilfældige mænd, måtte en tilværelse under så fortvivlede forhold kvæle enhver form for sociale ambitioner og selvrespekt og gøre det ganske ligegyldigt, hvilken optræden de udviste.

At de indlod sig i forhold med den første den bedste kan da ikke forbavse. Kirsten Nielsdatter, som 1787 fik logis hos en gårdmand i Kirkerup ved Roskilde, mens hun fødte et barn, kunne om faderen kun oplyse, at hun »havde søgt samleje med en betler,« hun løb på, og dagen efter fødselen forsvandt hun – ingen vidste hvorhen.⁶⁸

En anden tiggerkvinde, Anne Marie Henriksdatter kom nytårs-aften 1777 ind hos Jacob Nielsens enke i Jyllinge i Nordsjælland, satte sig i en stol og fødte et barn. På forespørgsel forklarede hun, at hun var besvangret af Hans Larsen en enkemand, hun traf på sin vandring.⁶⁹

Da man i Ågerup ved Roskilde fik nærmere oplysning om et sådant menneskes forhold viste det sig, at »hun ved den for nogle år siden anstillede betlerjagt blev pågrebet og indsat i Møens tugthus.« Senere havde hun haft arbejde på Edelgave, men endte så atter på landevejen.

Nu var hun på ny hjemfalden til straf på grund af sit horeri, men herredsfogeden skrev til amtmanden, at hvis hun skulle for politiretten, ville hun »formentlig blive idømt arbejde i tugthuset – – og – – hendes nyfødte barn blive for amtets regning at opdrage, da hendes barn formodentlig ikke tillige med hende kunne blive indtaget i forbedringshuset – – desårsag må jeg underdanigst indstille til Deres højgrevelige excellences nådige resolution, om det må bero med, at sognefogeden tilser, at hun ikke sniger sig bort og efterlader barnet.«⁷⁰

Skaffe hende fri for straf og dermed samfundet fri for byrder var højdepunktet af de hjælpende foranstaltninger, han kunne tænke sig at træffe. Ganske oplysende for den indstilling, man havde over for de mennesker, ulykken ramte, er en skrivelse, der blev udfærdiget af direktionen for Møens tugthus angående en kvinde, som var indbragt for betleri.

Hun var født på Lolland og tjente i København, men her blev hun ramt af en lammelse og lå til sengs et halvt år, i hvilken tid hun satte sin ringe formue over styr. Senere tog hun tjeneste hos en murermester som håndlager og arbejdede hos ham, indtil hun styrtede ned fra et stillads og slog sig til krøbling, og siden da havde hun betlet. Under udøvelsen af dette erhverv blev hun en dag 1793

anholdt ved Antvorskov og sendt til Møens tugthus som en arbejds-uvillig løsgænger.⁷¹

En samfundsindstilling, der fortrinsvis havde spark til overs for dem, det gik ilde, måtte nødvendigvis skabe et stort proletariat og bevirke, at utugt og andre »uborgerlige« erhverv holdtes i live. Prostitutionen på landet synes dog drevet under så lidet officielle former, at det sjældent er den, der anføres som grund, når løsgængere straffedes. Ønsker man at finde den i rendyrket form, må man søge til hovedstanden.

Anholdte løsgænger idømtes, hvis ikke særlige omstændigheder forelå, straffe fra – i almindelighed – tre til seks måneders ophold i spindehuset, og i følge dettes fangeprotokoller var det få perioder i tiden 1770–1813, hvor ikke mindst femten kvinder samtidig arbejdede der, fordi de var grebet i eller mistænkt for utugt – undertiden var tallet det dobbelte.⁷²

Den 17. juni 1772 indsattes således ikke mindre end otte fruentimmer i alderen fra atten til otte og tredive år, dømt for prostitution, omtrent samtidig døde i børnehuset en seksten årig pige, der var anholdt på gaden om natten under udøvelse af sit hverv, og kort før jul samme år traf politiet to kvinder i selskab med to mandspersoner »efter kl. ti aften,« og da de intet vist arbejde eller opholdssted kunne angive, ansås de for løsgængere, arresteredes og idømtes straffearbejde i børnehuset. Her sad, også i efteråret 1772, en pige ved navn Gundel Bertoldsdatter, fordi hun i et politiforhør havde tilstået, at hun havde soldater hos sig om natten, og at hun havde sagt til sin medlogerende, at hun ville gå ud om aftenen, thi hun havde ikke andet at leve af.⁷³

Den slags personer opnoterede man adskillige af hver måned på fængslets kontor. Foruden den mere tilfældigt drevne prostitution, som de repræsenterede, antog glædespigernes virksomhed i storbyen også den mere organiserede og forretningsmæssige form, som bordelvirksomheden er. Den fem og tyve årige Elisabeth Hofmeyer fængsledes således 1784 for at have ladet nogle »kvinder hente til mandfolk og haft tilhold hos sig,« og blandt de kvinder, hvis forseelse honoreredes med en årlig kagstrygning, var ruffersker. En af dem, der måtte undgælde med kroppen, var Magdalene Demuth,

som 1775 blev kagstrøget og derefter indsat i tugthuset på livstid i sit fire og fyrretyvende år, en anden den fire og tyve årige Ane Sørensdatter, 1776 grebet i at holde »løse fruentimmer til at bedrive utugt og derfor modtage penge.«⁷⁴

Prostituerede rekruteredes både fra unge pigers og gifte koners rækker. Inden for de sidste stødte man selvfølgelig også – deres ovennævnte begunstigede stilling til trods – på nogle, der dyrkede udenægteskabelig elskov uden karakter af prostitution – talmæssigt udgjorde de dog betydeligt mindre end een procent af samtlige mødre til uægte børn. Virkeligheden lod dem utvivlsomt spille en noget større rolle.⁷⁵

Hvad der foran er sagt om forældrene til uægte vedrører særlig landdistrikterne. En undersøgelse over de samme forhold i byerne viste ganske analoge resultater.⁷⁶

Endnu et spørgsmål er det rimeligt at berøre i denne sammenhæng – den skæbne, der blev de uden for ægteskab fødte børn til del. Mødrenes elendige økonomiske kår måtte på forhånd hindre, at børnene fik nogen misundelsesværdig start i livet. Mødrene havde ganske vist siden 1763 haft ret til et underholdsbidrag fra fædrene på »i det mindste halvdelen af de omkostninger, som barnets nødtørftige underholdning efter øvrighedens skønne udfordrer«, men det kunne ikke ændre den økonomiske stilling som sådan, kun mildne lidt på de ublide kår og i bedste fald bidrage til, at moder og barn ikke direkte led nød.⁷⁷

Da man foretog folketællingen 1787, gav man så mange oplysninger om de enkelte personer, at også disse børns skæbne kan belyses. Hovedparten af børnene under fjorten år opholdt sig hos moderen eller hendes forældre, nemlig fra c. tres % til ca. halvfjerds % af de uægte børn i de forskellige landsdele. Omkring en trediedel var sat i pleje, og de øvrige var enten ude at tjene eller havde tilhold hos faderen.⁷⁸

Det var dog ikke alle de væsener, der havde set dagens lys, der nåede så vidt. Det skete af og til, at man fandt liget af et nyfødt barn – tiest et vidnesbyrd om, at dets forældre har ønsket at blive det kvit. Motiverne hertil kunne utvivlsomt være højest forskellige – ønske om at skjule en uægte fødsel, et fattigt ægtepars forsøg på

at unddrage sig yderligere forarmelse, den ugifte moders lyst til at befri sig for besværet med barnets underhold etc. – at det ofte er et uægte barn, man har fundet, kan man ikke bevise, men med grund formode.

I Nærrå kirketårn på Fyn fandt man 1742 benraden af et spædbarn, som så ud til at have ligget der en fire fem år. Da man formodede, at »der ulovligen må være gået til værks med dette barn,« beordrede man sagen efterlyst i herredets kirker.⁷⁹ En snes år senere optog man på Ulriksholms jorder i samme landsdel liget af et 3-års barn. Ved det foranstaltede ligsyn viste det sig så forrådneth, at dødsårsagen ikke kunne konstateres; men man mente, det var omstrejfere, der havde lagt det fra sig enten på grund af sygdom eller voldelig død.⁸⁰ Om et dødt spædbarn, som blev fundet på Lumby kirkegård i Lunde herred 1784, antog man, at det var født i dølgsmål, og man ønskede nu moderen eftersøgt.⁸¹

At det ofte har været ønsket om at unddrage sig omkostningerne ved barnets underhold, der har fået forældrene til at skille sig af med det, synes at fremgå af de tilfælde, hvor det henlagdes sådan, at det kunne blive fundet af mennesker, mens det endnu var i live. Et sådant barn fandt Jens Pedersen kusk i Gentoft den 14. april 1769. En morgen, han kom ud, lå der uden for hans vinduer et levende pigebarn indsvøbt i en pude, han tog det ind og lod det døbe Justine efter den dag, han mente det født – den 13. april, Justinus' dag,⁸² og Jes Iversen i Hemmet i Vestjylland gav et pigebarn, som hans kone en morgen 1799 fandt henlagt i deres lade, navnet Ingeborg, ifølge et ønske fra dets ukendte moder, der havde skrevet på en seddel, hvad hun ville, at barnet skulle hedde,⁸³ mens man et par år senere i Overholluf på Fyn kaldte et hittebarn, man havde optaget der på egnen, for Adrian.⁸⁴

Sådanne børn kom i pleje hos folk, der kunne tænke sig at have dem, efter ganske samme princip, som man anvendte over for børn fra opfostringshuset. Disse sendtes nemlig rundt til landbefolkningen – særlig på Sjælland – hvor de sattes i pleje. I folketællingen 1787 anføres de jævnlig som en gruppe for sig selv, således nævnes der i Holbæk amt ti børn fra opfostringshuset, i Nidløse sogn fire børn, i Grønløse to, og sådan videre.⁸⁵

Ægteskabsgrader og skilsmisse.

I store dele af den germanske verden var det i det 17. og 18. århundrede skik, at unge mænd ved nattetid besøgte den pige, de havde kær.¹ Fuldt påklædt lagde de sig hos pigen i hendes seng – hun var ofte kun iført en særk eller anden lettere påklædning – og her underholdt de så hinanden nogle timer med snak. Nattefrieri er skikken blevet kaldt. Der kunne være grund til at tro, at den betød, at befolkningen besad en dårlig moral. Det var dog ingeniende tilfældet; thi der gjaldt bestemte regler for den sømmelighed, knøsen skulle vise sin pige, og forbrød han sig mod den, forstødtes han fra »det gode lag« og led hån og spot af den øvrige ungdom på egnen² – og tværtimod at virke nedbrydende skal den efter sigende have betydet en etisk højnelse af den iøvrigt ofte grovkornede ungdom.³ Dette synspunkt synes myndighederne dog ikke at have delt, eftersom et reskript fra 1778 – gældende for Norge – krævede straf for dem, der dyrkede den sport. Begrundelsen var, at den ansås for at befordre den hang til for tidligt samleje, man mødte på landet.⁴

Mens skikken således var velkendt i Norge, kendtes den bortset fra Ærø ikke i Danmark. Sverrig og Finland var derimod vel fortrolige med den, ligesom den var almindelig i Midt- og Vesteuropa.⁵

Hvor den fandtes, var den i mange tilfælde det første stadium af et senere indgået ægteskab. Men da den ikke var almindelig i Danmark, blev trolovelsen her, siden 1538, den første form for offentlig anerkendt forbindelse mellem de to køn. I Danske lov udtrykkes dette på følgende måde – »hvo hustru vil have, bede hende af forældre eller rette værge, dog med hendes ja og vilje,« og der tilføjedes, at såfremt hun giftede sig – »uden dens vilje, som efter loven (var) hendes rette værge« – kunne han beslaglægge hendes gods, så længe hun levede, og det hjalp ikke, at man prøvede med hemmelige trolovelser; thi hvis formynderen havde nogen rimelig

indvending at gøre, skulle forbindelsen hæves. På den anden side kunne en attenårig pige ikke uden grund holdes tilbage fra giftermål – »om hun bekvemmelig kan blive forset« – eftersom hun regnedes myndig med sit sekstende år.⁶

Trolovelsen var en kirkelig handling med forpligtende virkning og kunne kun hæves ved skilsmisse, og der krævedes skudsmål eller vidner til bekræftelse på, at det var ugifte folk, der ønskede at indgå en forbindelse.⁷ Adelige og folk af rang kunne dog nøjes med at give hinanden »fulde jaord« i seks af fælles venners nærværelse.⁸ Alle andre skulle – »først troloves og siden før brylluppet lade lyse tre gange « – tre søndage i træk fra prædikestolen i det sogn, hvor pigen havde hjemme, og havde nogen indsigelse at gøre, kunne han inden sidste lysning give præsten det til kende i vidners nærværelse. Siden skulle han tage stævning for derved at fastslå årsagen til indsigelsen, og ville han ikke det, faldt indsigelsen bort.⁹

De to vigtigste grunde til protest mod planlagte ægteskaber var, at den ene af parterne allerede var gift eller forpligtet ved ægteskabsløfte, og at de var i for nært slægtskab med hinanden.

De første tilfælde synes ikke meget hyppige, men forekom. 1733 blev der således gjort indsigelse mod en planlagt forbindelse mellem byfogedens datter i Korsør og en mand, som skulle have besvangret en anden under ægteskabsløfte, uden at protesten dog toges til følge, og i 1809 klagede en kvinde over, at en karl fra Karise, som hun anså for bundet til sig ved ægteskabsløfte, trods lovligt forbud var i færd med at indgå giftermål med en anden kvinde.¹⁰ Selv om indsigelsen først kom efter sidste lysning tog man den til følge, og Sjællands biskop lod derfor vielsen udskyde og sagen forelægge en domstol, da han 1811 præsenteredes for et sådant tilfælde.¹¹ Så meget mærkeligere er det, at samme biskop året før havde fundet det overflødigt at foretage ny lysning for et par, for hvem der var blevet lyst 1805, da de påtænkte ægteskab, hvilket imidlertid ikke blev fuldbyrdet.¹²

Den anden gruppe årsager – slægtskab i de forbudne led – synes hyppigere at have voldt vanskeligheder og været årsag til indsigelser hos præsterne. I den her behandlede periode gjaldt der nemlig ganske anderledes strenge bestemmelser på dette område end senere blev

tilfældet, men dog langt mildere, end man havde haft dem i den katolske middelalder (jvf. kap. »ægte og uægte«).

De regler, der gjaldt i enevældens tid, fandtes i Danske lov. Der skelnedes mellem to grupper af slægtskabsforbindelser. Den første omfattede de grader, fra hvilke der ikke kunne dispenseres, mens den anden talte sådanne beslægtede, som vel ikke kunne komme i ægteskab med hinanden efter behag, men som kunne opnå kongelig tilladelse til at indgå en forbindelse.

Så nær beslægtede personer som forældre og børn, stedforældre og stedbørn, svigerforældre og svigerbørn, brødre og søstre, faste og mostre på den ene side og deres niecer og neveuer på den anden, en mand og hans farbrors eller morbroders enke, hans hel- eller halvbroders enke eller hans afdøde kones faster og moster kunne ikke på nogen måde komme i ægteskab med hinanden, lige så lidt som en kvinde kunne gifte sig med sin afdøde mands brorsøn eller søstersøn eller sin afdøde broderdatters mand.¹³

Drejede det sig derimod om folk, som var i slægt med hinanden i tredie led eller længere ude, kunne der påregnes kongelig dispensation, når der blev indgivet en ansøgning derom. Derimod ikke når det gjaldt den første gruppe tilfælde. 1770 tillod Struensee ganske vist, at folk indgik giftermål efter behag og uden ansøgning i de tilfælde, hvor man normalt havde kunnet ansøge om bevilling, og 1771 ophævede han hele ordningen. Men denne tilstand bestod kun til 1775, da alt bragtes tilbage til tilstanden før 1770.¹⁴

Når sager omhandlende disse spørgsmål bragtes frem for myndighedernes dør, var de afgørelser, man traf, i nøje overensstemmelse med lovens bogstav. På Als ville en mand f. eks. ægte sin afdøde hustrus søsterdatters datter, en forbindelse, der var absolut utiladelig, og han fik da også afslag på en indgiven ansøgning,¹⁵ en skæbne han delte med folk som Niels Nielsen Ulstrup af Kvottrup-Fårup sogn og Peder Bech fra Horsens, der ville ægte henholdsvis sin afdøde kones søstersøns datter og sin tidligere hustrus halvsøsters datter.¹⁶

For at undgå ansøgninger om den slags urimeligheder kaldte Fyns biskop 1749 et par for sig, hvor en kvinde ville ægte sin mands søstersøn, og talte dem fra deres tåbelige forhavende.¹⁷ Så heldig

var sognepræsten i Vigerslev på Fyn ikke, da han 1771 skulle tale en mand til rette, der ville giftes med sin tidligere trolovedes søster. Manden havde haft »utilladelig omgang« med sin første kæreste – dermed var forbindelsen klart af ægteskabs værdi og hans nuværende forehavende umuligt. Men trods megen anstrengelse fra præstens side, blev manden ved sit og sagde, det var lovligt, og så måtte sagen til højere instanser.¹⁸

Kunne det ikke bevises, at der var tale om ægteskabeligt samliv, var sagen en anden. I Ferslev i Horns herred på Sjælland var en enkemand 1767 trolovet med sin afdøde søns kæreste. Men da rygter gik, at hun skulle »have søgt seng og have haft mistænkelig omgang med sønnen i hans levende live,« afslog sognepræsten at fuldbyrde ægteskabet. Det var ham imidlertid umuligt at få hold på de svirrende rygter, da de folk, han afhørte, nægtede at have kendskab til sagen, og en henvendelse til biskoppen førte da kun til, at trolovelsen fuldbyrdedes.¹⁹

Et forsøg, en mand fra Rørvig 1809 gjorde på at ægte sin stedatter, blev derimod ikke blot afvist af biskoppen, men der skete henvendelse til amtmanden i Holbæk med anmodning om at meddele dem, hvilken straf de ifaldt, om de begik lejersmål sammen, samt pålægge dem at forlade hinanden, da de i modsat fald blev dømt til aldrig »nogen tid at komme hinanden på nogle mile nær.«²⁰

I tilfælde, hvor loven tillod det, fik man i almindelighed dispensation – »derpå kan let erlanges dispensation,« skrev biskoppen i Ålborg 1728 i anledning af, at en mand ville ægte et næstsøskende-barn til en kvinde, han tidligere havde besvangret,²¹ og da en præst på Sjælland 1730 trolovede to i tredje led beslægtede personer, forlangte biskoppen blot, at ægteskabet ikke måtte tilendebringes, »og parret ingenlunde søge seng sammen,« før der var indhentet kongelig tilladelse. Lidt uden for det almindelige var det, at præsten Heegård på Samsø 1785 ønskede kongelig dispensation i anledning af et ægteskab mellem en kvinde og hendes stedfaders broder; thi som han selv indrømmede, var en sådan forbindelse ingen steder forbudt; men da det var aldeles forbudt blot at søge om bevilling til at ægte den afdøde mands broder, fandt han, at denne forbindelse dog i det mindste burde have kongelig godkendelse.²²

Med den ret vidtgående begrænsning for indgåelse af ægteskab mellem beslægtede personer, måtte det blive et stort antal ansøgninger om undtagelse fra regelen, der fremkom – særlig fordi folks stærke tilknytning til hjemegnen begrænsede antallet af forbindelser med folk fra andre egne, og på samme egn blev der følgelig mange, der var hinanden beslægtet i tredje og fjerde led. Alene i tiden 1725–57 ekspederede Odensebiskoppen lidt over to hundrede og halvtreds sådanne ansøgninger, der alle blev bevilliget²³ – hertil kommer så ansøgninger om dispensationer i de absolut forbudte grader, som alle blev afslået.²⁴

I denne gruppe skal særlig fremhæves de tilfælde, hvor besvangrelse anførtes som særlig grund til at gøre undtagelser fra loven. Hvad afgørelsens udfald angår, adskilte de sig ganske vist ikke fra de andre, men de understreger den betydning, man tillagde hele spørgsmålet.

Til en mand fra Pelvorm, som 1733 ønskede at ægte sin afdøde broders enke, hvem han havde besvangret, var der da også et blankt nej til svar på hans ansøgning – vedføjet den bemærkning, at hvis ægteskabet alligevel blev fuldbyrdet, forjoges han fra landet. Han prøvede derfor, hvad en fornyet henvendelse kunne udrette, men opnåede kun at pådrage sig biskoppens uvilje, så denne foreslog at lade ham udvise af landet for den blodskam, han allerede havde begået.²⁵

I et brev det følgende år, fremkaldt af en mands ønske om giftermål med sin afdøde hustrus søster, der var gravid ved ham, meddelte hans højærværdighed, at skønt en »generalmajor Maull virkeligen var viet til sin afdøde hustrus søster, måtte han dog efter kongelig befaling forlade og afsondre sig fra hende.« Der kunne da ikke være tvivl om, at det var forhold, man ikke ville tåle i datidens Danmark, og at en menigmand søgte om dispensation i sådanne sager, var ganske omsonst.²⁶

Viste folk sig genstridige, tyede man til den verdslige myndigheds hjælp. I et brev til en af sine undergivne præster, henviste Sjællands biskop 1730 til denne udvej, som løsning på et af disse ubehagelige spørgsmål. »Det strider aldeles mod guds allerhelligste lov, at Mads Madsen skulle ægte sin faders moders broders enke,« skrev han.

»Jeg tror også suplikken er afslået, men ved, at hans kongelige majestæt aldrig bevilliger sådant. Deres velærværdighed ville derfor søge hjælp hos den verdslige øvrighed til at få disse enfoldige mennesker skilte fra hverandre, på det ej noget værre skal følge efter.«²⁷

For adskillige forelskede var det bitre bestemmelser, der stillede sig i vejen for deres planlagte lykke. En anden vanskelighed, som voldte flere besvær, var de førnævnte bestemmelser om formyndernes samtykke til et ægteskabs indgåelse – ganske vist begrænsedes den af bestemmelserne om, at kun lovstridige forbindelser kunne hindres, når det var myndige personer, spørgsmålet gjaldt. Men det førte til, at pårørende søgte at rive forhold itu, som de ikke fandt passende. I et tilfælde, hvor en mandlig partners forældre søgte at hindre, at sønnen blev gift med den pige, han ville have, skrev biskoppen til præsten, at han ikke havde andet med ægteskab at gøre, end »lade sig fuldkommen forsikre, at intet er, som efter guds og kongens lov kan hindre ægteskab,« og at dette ikke kunne standses uden lovligt forbud. Han håbede dog, at manden ved overtalelse kunne opnå forældrenes samtykke.²⁸

I Skamby på Fyn udsatte præsten 1768 en trolovelse, fordi en broder til pigen gjorde indsigelse i anledning af, at søsteren var ganske ung og ikke havde rådført sig med sin slægt. Velærværdigheden fandt det da passende at udskyde trolovelsen så længe som muligt, for at pigen kunne få tid til at tænke sagen igennem – men hindre forbindelsen kunne han ikke.²⁹ På tilsvarende måde billigede biskoppen i Århus, at en pige i Horsens, der ville indgå en forbindelse, hendes forældre var imod, fik brylluppet udskudt, til stævningstiden var forbi.³⁰

For enker og enkemænd var det muligt at støde på endnu en vanskelighed, hvis de ønskede at blive gift, idet man ikke fandt det rigtigt, at ægteskab blev indgået tidligere end et år efter den forrige ægtefælles død.³¹ Herfra gjaldt dog undtagelser for »simple folk«, der ikke for deres »nærings skyld« kunne klare sig uden en ægtefælle, og derfor tillod biskoppen i Odense ogsaa 1745, at en enke måtte ægte sin nye mand nogle få måneder efter sin første ægtefælles død,³² og det var samme betragtning Viborgbispen lagde til grund, da han 1744 afslog at lade degnen Ejler Ryberg gifte sig, inden

sørgeåret var omme, da det kun måtte være »ringe folk, hvis vilkår og tilstand det ej anderledes tillader,« noget sådant blev bevilliget – og blandt dem kunne degne ikke placeres.³³ Derimod fandt præsten i Jordløse på Fyn det rimeligt, at en ved sin afdøde mand højt frugtsommelig enke trolovedes til en karl, når blot hendes skifteforhold kom i orden forinden.³⁴

Havde et menneske været løsagtig i sit ægteskab, kunne vedkommende ikke senere blive trolovet eller viet til den, med hvem der var bolet,³⁵ selv om ægtefællen døde, og man træffer da også stadig forsøg på ægteskab mellem sådanne personer afvist. Sjællands biskop afslog f. eks. 1742 at fremme smeden i Krummerup, Manderup Jensens ansøgning om at ægte en kvinde, han havde besvangret, mens hans første ægteskab endnu bestod, skønt der var den formildende omstændighed, at hans kone hverken kunne eller ville passe hans husholdning forsvarligt, og at det derfor var kommet til strid imellem dem.³⁶ Biskoppen i Odense indtog samme standpunkt til en anmodning fra en mand i Stokkemarke på Lolland om at blive viet til en pige, han havde besvangret, mens han var gift,³⁷ og tilsvarende synsmåder gik igen hos de fleste.³⁸ Herom skriver biskoppen i Ribe 1808, at den slags forbindelser udtrykkelig var forbudt, og at han aldrig havde mødt et tilfælde på dispensation i sådanne sager.³⁹

Selv om der ingen ydre vanskeligheder viste sig for et ægteskabs fuldbyrdelse, kunne der komme hindringer i form af modvilje fra den ene eller begge de trolovedes side mod at lade sig vi til den, med hvem de havde ladet sig trolove. Kunne der ikke påvises en gyldig grund, var det imidlertid i modstrid med loven, og de skyldige var hjemfaldne til straf. I tilfælde af visse grove forseelser eller uheldbedelige sygdomme kunne trolovelsen dog ophæves ved en tamperretsdom.⁴⁰

Der var derfor ikke noget overraskende i, at biskoppen i Ålborg idømte et kærestepar i Skallerup en bøde, fordi de ikke ville afslutte den påbegyndte forbindelse med bryllup, og heller ikke i, at man forlangte, at de nu skulle gøre deres pligt.⁴¹ Den slags krav havde blot ikke altid den tilsigtede virkning. Men biskoppen i Viborg havde heldet med sig, da han 1778 sendte besked til præsten i Hjerminde om, at et genstridigt par, som ikke ville lade sig vi, skulle straffes

efter loven, thi så snart de blev bekendt med brevets indhold, anmodede de om at få ægteskabet fuldbyrdet.⁴²

Parternes bevæggrunde til at undlade vielse kunne være ret forskellige. Ofte var dog falske forudsætninger, enten af menneskelig eller økonomisk art den egentlige årsag. Et eksempel på den sidste type havde man i Ulbølle på Fyn, hvor en enke 1773 blev trolovet med en enkemand fra Ringe og kort efter flyttede over til ham og boede der nogle uger. Derefter forlod hun ham imidlertid og rejste tilbage dertil, hvorfra hun kom. På præstens forespørgsel erklærede hun, at selv om hun blev tvunget til at udføre ægteskabet, ville hun aldrig bo sammen med ham, da han var fattigere, end han havde sagt, og ikke ville lade sig skille fra sine små børn, som han havde lovet at sende til sine venner. Efter loven var det dog ikke gyldig skilsmissegrund,⁴³ og sagen måtte derfor afgøres af retten.⁴⁴

Bedre var det naturligvis ikke, når en karl fra Dronninglund afsløgte at lade sig vi til sin trolovede med den begrundelse, at han havde »fattet lede til pigen,« som han iøvrigt havde besvangret – da var der ingen anden udvej, end at lade den verdslige øvrighed tage sig af sagen.⁴⁵

Når det kunne bevises, at den ene af parterne havde begået sådanne forseelser, at han ifølge loven havde brudt sin forpligtelse over for den anden, kunne trolovelsen hæves og parterne tage hver til sit – det var forseelser som utroskab, langvarig bortrejse, tyveri eller anden uærlig handling – eller om det viste sig, at kvinden var besvangret af en anden, før trolovelsen blev indgået. Endvidere var uhelbredelige sygdomme gyldige grunde, og bevis for, at den ene eller begge parter var tvunget ind i forholdet, var også tilstrækkeligt til en trolovelses ophævelse.⁴⁶ En gennemgang af tamperretsprotokollerne viser, at disse bestemmelser efterlevedes strikte, når sager bragtes frem til myndighedernes afgørelse, og man kan fremdrage et stort antal eksempler på, at trolovelsen ophævedes af de nysnævnte grunde.⁴⁷

1731 ophævede tamperretten i Århus en trolovelse mellem en karl Peder Thomsen og pigen Mette Sørensdatter, fordi den sidste ikke havde ladet høre fra sig i tre år,⁴⁸ og 1760 afsagde Viborg tamperretten en lignende kendelse, for at Kirsten Pedersdatter fra Låstrup kunne

løses fra det løfte, hun havde givet daglejeren Mikkel Christensen, der rømte 1755, kort før hun fødte ham et barn. Samme ret tildelte konsistorium 1733 Lisbeth Hansdatter, fordi hendes trolovede fæstemand Baltzer Christophersen var rejst sin vej.⁴⁰

Utroskab var grunden til adskillige trolovelsers forlis – ved tamperretten i Viborg opløstes 1743 en påbegyndt forbindelse mellem Christen Guddesen og Maren Bendixdatter med den motivering, at pigen fødte et barn, som hun inden trolovelsen havde avlet med en anden.⁵⁰ I Dronninglund lod en pige sig 1710 besvangre af en anden end sin kæreste for at komme fri af sin forbindelse med ham, og nåede også sit mål,⁵¹ og en karl i Ørsted i Århus stift erholdt 1717 tamperretsdom på, at han kunne indgå ægteskab med hvem, han ville, eftersom det kunne bevises, at hans kæreste stod i forhold til en anden.⁵²

Med mellemrum træffer man tilfælde, hvor forældre eller værger med magt havde gennemtruffet en trolovele. En kvinde fra Stillinge ved Skanderborg, Anne Rasmusdatter, klagede 1731 over sin ulykkelige forbindelse med en karl fra Gram, Søren Pedersen, og da det var uomtvisteligt, at hun af sin moder var blevet truet med hug og slag til at indgå trolovelsen, ophævede tamperretten den.⁵³

Året før afslørede Århus tamperret, at en pige fra Skjørpinge, Sidsel Simonsdatter af sin fader var blevet tvunget ind i et forhold til karlen Niels Andersen fra Sjelle.⁵⁴

Når det var sygdomme, der var skilsmissegrund, afsagde tamperretten også den lovformelige kendelse – og her dukker så en række sager op, hvor det tragiske moment er stærkt iøjnefaldende. En af dem udspillede for tamperretten i Ålborg 1693. Her havde enken Kirsten Nielsdatter fra Lindum sogn i Vendsyssel indstævnet sin kæreste Lars Kristensen i Tårs, som et årstid før havde mistet synet, så han ikke kunne forsørge sig selv, og da langt mindre andre. Trods forsøg med mange gode råd havde intet hjulpet, og nu så hun sig nødsaget til at lade trolovelsen hæve, da hun måtte have en hjælper, hvis ikke hun selv og hendes små faderløse børn skulle ende i armod.⁵⁵

En anden fik 1743 sin afslutning ved Viborg tamperret – her var det Oluf Skrædder fra Hvilsom, der fik sin trolovele hævet, da hans

kæreste havde fået en alvorlig sygdom, som ifølge lægernes attest var umulig at helbrede.⁵⁶

Hans kollega fra Jexen ved Skanderborg fik også 1716 sit påbegyndte ægteskab opløst – ganske vist af en anden grund, han havde nemlig fået højesteretsdom lydende på fængsel på livstid, og hans kæreste ønskede derfor forholdet hævet.⁵⁷

Samme bevæggrund havde Christen Jensen fra Marie Mølle ved Mariager, da han 1741 mødte op i Viborg tamperret på søsteren Karen Jensdatters vegne. Hendes kæreste var dømt til døden for tyveri – hvilken straf dog ændredes til kagstrygning og tugthus på livstid – og nu ville hun befries for den vanærende forbindelse, et ønske hun da også fik opfyldt.⁵⁸

Det var imidlertid ikke blot trolovede folk, der kunne få skilsmisse, når særlige forhold indtraf, også efter ægteskabets fuldbyrdelse gennem vielsen var skilsmisse mulig. De tilfælde, som loven her regnede op, er i hovedtrækkene de samme, som kom i betragtning, når trolovede folk skulle skilles – men en række detaljer skærpede omstændighederne. Utroskab var selvskreven skilsmissegrund, blot krævedes der udtrykkeligt bevis for, at en forseelse forelå, for at ikke nogen falskner skulle tilstå at have bedrevet hor i sit ægteskab med det formål at »blive af med den anden«. Endvidere burde det klarlægges, om den ene part havde givet den anden grund til ægteskabets krænkelse, thi »da bør de øjeblikkelig skilles ad,« og søgte manden samkvem med sin kone efter påstået hor, tabte han sin ret. Forsvandt den ene part, kunne den anden efter tre års forløb kræve ret til at ægte en anden person, såfremt hans liv havde været ærbart og ordentligt.

Var det manden, der rejste bort, og var årsagen lovligt ærinde som købmandskab eller krig, måtte hustruen tøve i syv år, og var han beviselig i fangenskab, skulle hun vente for bestandig. Hvis det tilfælde indtraf, at en kvinde med rettens billigelse havde giftet sig på ny under den forudsætning, at manden var død, og han så senere kom tilbage, måtte hustruen forlade sin anden mand og gifte sig med ham, hvis han forlangte det og kunne godtgøre ikke at have haft omgang med andre i mellemtiden.

Impotens var også skilsmissegrund, når den stammede fra før

brylluppet og ikke i løbet af tre år var helbredet. Indtraf den først efter brylluppet »skulle de bære det som et andet kors, ægtefolk kunne tilkomme.« På samme måde måtte de fortsætte samlivet, såfremt den ene blev uhelbredelig syg – ja sindssyg eller blev fyldt med spedalskhed. Kun hvis den syge var smittet allerede før brylluppet og havde undladt at oplyse sin ægtefælle herom, var det skilsmissegrund.

Heller ikke tyveri eller andre forbrydelser var tilstrækkelig tungtvejende årsager til et ægteskabs ophævelse, med mindre den pågældende blev straffet med døden eller landsforvisning – da den efterladte så efter tre års forløb måtte gifte sig påny. Faldt fredløshedsdommen for en handling, man ikke regnede for uærlig, var ventetiden dog syv år lang.⁵⁹

Ved gennemgang af et stort antal skilsmissesager viser det sig, at utroskab og rømning var de almindeligste årsager til ægteskabers forlis. Tiest var sagen hævet over al diskussion, da kendsgerningerne var synlige for alle. Gud og hver mand vidste således, at Bertil Nielsen i Gjødvad var sin hustru utro med en pige i sognet, og da han 1753 af denne ved åbenbar skrifte i kirken blev udlagt som barnefader, krævede hans hustru ægteskabet opløst ved dom og fik sin vilje ført igennem.⁶⁰

For Hasserisbonden Niels Larsens vedkommende var sagen den, at da han 1691 havde indladt sig i ægteskab med pigen Karen Andersdatter, mente han, at hun var uberørt mø, som hun selv havde sagt ham det, og så viste det sig kun sytten dage senere, at hun var med barn ved en anden, hvorfor han skuffet og irriteret afslog at tage hende til nåde og i stedet lod retten afsige skilsmisshed, så hun kunne prøve, hvad lykken senere ville bringe.⁶¹

Blandt de mange sager konsistorium – der var tamperret for Sjælland – behandlede, var der 1733 en, som skyldtes, at en kvinde Anna Margrethe Helmoth havde anlagt sag mod sin mand, fordi han var rejst bort med en anden kvinde, som han levede sammen med i horeri og løbsagtighed. Da hun kunne bevise, at hun havde ført en pletfri vandel, opløste konsistorium hendes ægteskab og tilod hende at indgå et nyt.⁶² Samme fordel opnåede en mand fra Tøjstrup 1752, efter at tamperretten i Århus havde opløst hans ægte-

skab, fordi hans kone ikke havde vist sig siden 1747, da hun rejste bort med en mand, som påstodes at være hendes elsker. Et par år efter hendes undvigelse havde hendes ægtemand imidlertid besvangret en kvinde fra nabolaget, og som det var lov og ret,⁶³ stod der i dommen, at med hende måtte han intet ægteskab indgå, da der ikke var gået tre år fra hans hustrus undvigelse, til hans horeri fandt sted⁶⁴ (se senere).

Det var kun et af mange tilfælde, århundredet kan opvise på rømning for utroskab, og det adskilte sig ikke, hverken m. h. t. årsager eller forløb synderligt fra andre af den slags begivenheder. Noget mere dramatisk formede den afrejse sig, hvormed garveren i Viborg Peder Madsens kone 1729 unddrog sig sin mand. Mens han var bortrejst i sit lovlige ærinde, forlod hun hans hus sammen med garversvenden Christen Nielsen og medtog alt indboet, der fyldte fem vogne. Ved afrejsen havde hun sagt, at ikke Peder Madsen, men svenden var hendes mand, og at hun på adskillige steder og tider havde søgt seng med ham. Samtidig truede hun sine børn til at sige, at Christian Nielsen var deres fader. – Peder Madsen søgte skilsmisse og fik den.⁶⁵

Hvis den bortrømte person ved lejlighed blev set, kunne det få skæbnesvangre følger for den efterladte ægtefælles fremtid og mindre skilsmisse og nyt ægteskab – en erfaring Læsøboen Ole Poulsen gjorde, da han 1764 krævede skilsmisse, fordi hans kone var undveget efter et begået tyveri. Han henviste endvidere til, at hun havde født et barn, som han ikke var fader til, idet han ikke i fem år havde haft samkvem med hende – en påstand, han ville bekræfte med ed. Efter hustruens forsvinden var han imidlertid blevet udlagt som barnefader, og da han ikke ved ed turde fralægge sig beskyldningen, mente retten, at han selv havde bedrevet hor i sit ægteskab – thi hustruen var blevet set i Ålborg for mindre end to år siden, hvorfor ægteskabet måtte anses for stadig at bestå – og i det tilfælde forbød loven skilsmisse.⁶⁶ Der afsagdes følgelig kendelse om, at Ole Poulsen fortsat skulle betragte den undvegne som sin hustru. Skulle han derimod i fremtiden vise en opførsel, som loven krævede det, kunne han, når en passende tid var forløbet, erholde sin ret.⁶⁷

Det var dog kun få sager, der fik den udgang. I almindelighed endte det med ægtefællernes adskillelse, idet den rømte gjorde sig så grundigt usynlig, at mulighed for en genforening af parterne var udelukket, og ofte var der gode grunde til, at vedkommende søgte hen til en ny egn, hvor han var ukendt af folk, omend sjældent så vægtige som den, der 1682 fik Søren Jensen fra Tolstrup i Vendsyssel til at forsvinde. Han havde været sin hustru utro med deres tjenestepige, og da forholdet fik følger, lokkede han pigen ind i laden og stak hende ihjel med en kniv, hvorefter han forsvandt. Ni år senere ønskede enken at gifte sig igen, og tamperretten erklærede da også ægteskabet for opløst og gav hende fri hænder.⁶⁸

Samme ret havde Sidsel Christensdatter fra Mosbjerg sogn opnået to år tidligere. Hendes mand var 1673 draget i krig, og siden havde ingen set ham, men rygtet gik, at han var død ved Vismar, og retten fandt det da kun rimeligt, at hun fik lov til at ægte en anden, eftersom hun havde ventet ni år længere på sin mand, end loven forlangte, og da en tømrersvend H. H. Snell fra Københavns omegn 1733 for konsistorium beviste, at hans hustru syv år tidligere var undvejet fra ham uden påviselig grund fra hans side, og at han siden havde ført et kristeligt levned, ophævedes deres lovformelige forbindelse, og han fik ret til at gifte sig påny.⁶⁹

Med lovens bestemmelser in mente er det klart, at det måtte blive få ægteskaber, der sattes over styr på grund af sygdom hos en af ægtefællerne. Sammenlignet med de regler, der i så henseende gjaldt for trolovede, ses det, at selv om trolovelsen ansås for ægteskabets begyndelse, regnedes den for en forbindelse, det var lettere at bryde end selve ægteskabet, når dette var fuldbyrdet gennem vielsen.

Et ægtepar fra Skanderborgegnen opnåede da heller intet, da de 1730 prøvede at få tamperretten til at erklære deres ægteskab for opløst under foregivende af, at manden var impotent. En sådan påstand ville retten ikke godkende, men forlangte, at han skulle søge kur hos en læge og få tilfældet nærmere bestemt – det bevirkede, at konen, som havde anlagt sagen, frafaldt den igen.⁷⁰

Lovens forbud mod at rive et ægteskab itu, fordi den ene af parterne afsløredes som tyv eller uærlig mand, bevirkede, at ønsker om

skilsmisse på det grundlag sjældent nåede tamperrettens dør, kun i forbindelse med utroskab eller rømning er de fundet trods gennemgang af et stort materiale.

Før ægteskabssagerne nåede frem til deres rette forum, tamperretten, passerede de præstens og biskoppens hænder, og mange afgjordes her, idet biskoppen i en række tvivlstilfælde traf den administrative afgørelse om, hvorvidt en sag var lovlig eller ej. I menigmands øjne opfattedes denne virksomhed som ensbetydende med, at han kunne dispensere fra lovene, men en sådan myndighed havde han ikke, og gang på gang måtte han afvise henvendelse om nyt giftermål, når den tidligere ægtefælle var bortrømt, og en passende tid forløbet siden da, og pålægge parterne at holde sig fra hinanden og indgive sagen til tamperrettens dom. Selv om der var hengået lange tidsrum på fjorten, femten år, som en kvinde fra Diernisse 1747 oplevede det, ændrede det ikke sagen.⁷¹ Biskoppen kunne ikke gøre undtagelser fra loven og var, som odensebispen fastslog det, fritaget for at »decidere i ægteskabssager.⁷²«

Det hjalp ikke, at der kun var tale om trolovede. Samme biskop sendte et par år senere den besked til provsten i Riserup på Falster, at en kvinde, som ønskede at ægte en anden end sin bortrømte trolovede, først måtte opnå lovlig skilsmisse.⁷³ At parret meddelte, at kvinden var gravid gjorde ikke sagen bedre. Da biskoppen i Ålborg 1730 fik en sådan sag forelagt, kunne han blot svare, at kvinden, som ikke havde søgt lovlig skilsmisse fra sin påståede bortrømte mand, måtte holde sig fra den person, som nu havde besvangret hende, og derefter ansøge kongen om nåde.⁷⁴

De allerfleste skilsmisser foretoges ud fra et ønske om, at den, der anlagde skilsmisseprocessen, skulle kunne indgå et nyt ægteskab. Danske lov udtalte da også udtrykkeligt, at den part, der fik sit ægteskab opløst på grund af ægtefællens forsømmelse, måtte træde i ægteskab igen,⁷⁵ og i mange af tamperrettens domme siges det udtrykkeligt, at den forurettede part måtte indlade sig i ægteskab med hvem, han ville.⁷⁶ Der gjaldt dog visse begrænsninger i dette forhold, idet der som nævnt skulle hengå tre år, både i tilfælde af undvigelse og dom for tyveri – samt syv år i tilfælde af fredløshed, når forbrydelsen ikke regnedes for uærlig. I den tid skulle

den tilbageblevne ægtefælle føre et anstændigt liv, og gjorde han ikke det, tabte han sin ret til nyt ægteskab.

En kvinde fra Kallundborg blev fire år efter, at hendes mand var forsvundet, besvangret af en mand, som senere – 1770 – ønskede at ægte hende og ansøgte biskoppen om tilladelse hertil. Den blev givet og begrundedes med, at hun i tre år efter mandens undvigelse havde opført sig vel.⁷⁷ Samme begrundelse gav biskoppen i Ribe 1780, da en kvinde ønskede at ægte en person, som havde besvangret hende fem år efter, at hendes mand rejste bort for ikke at vise sig mere, men før hun fik skilsmisdom, idet han understregede, at »hun lige såvel før som efter den tid, hun lod sig besvangre, kunne have erholdt skilsmisdom med tilladelse til nyt ægteskab, når hun derom havde anlagt sag, og når hun først havde sådan dom, var intet i vejen for hende at ægte den person, hun nu har forset sig med.«⁷⁸

Sådanne sager var da også sikre på at opnå kongens dispensation. Selv et lidt tvivlsomt tilfælde som Kirsten Jensdatters fra Benzondals gods nød hs. majestæts bevågenhed. Hun blev forladt af sin mand 1758 og tog tre år senere ophold hos en husmand, med hvem hun siden havde avlet to børn, før skilsmisdommen blev afsagt. Alligevel tillodes det hende at ægte sin boler.⁷⁹

Ålborgbiskoppen skrev 1785 til præsten i Vodlum i anledning af, at en kvinde ønskede at ægte en enkemand, som besvangrede hende, før hendes skilsmisdom faldt, at han måtte ikke fuldbyrde forbindelsen med vielsen, før dommen var afsagt, men hvis man søgte cancelliet, vidste han, at tilladelsen blev opnået.⁸⁰

Stillingen blev i følge loven en ganske anden, når besvangrelsen indtraf, før der var gået tre år, efter at ægtefællen var rømt, og da Maren Mortensdatter fra Stenløse på Sjælland, der var i den stilling, 1767 bad om at måtte gifte sig med en karl, ved hvem hun var gravid, sagde biskoppen nej, idet han henviste til lovens ord om, at skete det, »at forladte personer forser sig førend de tre år er omme, da skal den person straffes tilbørlig af sin øvrighed – dog ikke forbydes ægteskab, uden med den person, som den sig haver forset med,« og sagen blev henvist til »sit rette forum.«⁸¹

Ganske ugørligt var det som nævnt at opnå ægteskab med en per-

son, som man bevisligt havde stået i forhold til i hans eller ens eget ægteskab, eftersom loven udtrykkeligt forbød det.⁶² Betegnende for den skæbne, som de mennesker led, der ad omveje tilsneg sig sådanne giftermål, er følgende notits fra Tommerup kirkebog på Fyn for året 1704 – »begravet Jep Jørgensen Truste, som var en fredløs bonde, fordi han ægtede den, han i sit ægteskab havde besøvet, men nu fået kongelig frihed at komme i jorden.«⁶³

Baggrunden for den slags begivenheder var en eller anden list, hvorved det lykkedes at bedrage gejstligheden, f. eks. ved hjælp af falske attester. På den måde blev 1777 et ikke konfirmeret pigebarn i Fruering ved Skanderborg trolovet, idet hun havde held til at skaffe en falsk skudsmålsbog, der fortalte, at hun var konfirmeret, så afslørede sandheden imidlertid, og de skyldige straffedes.⁶⁴

Sognepræsten i Gerlev-Dråby på Sjælland præsenteredes 1768 for nogle papirer, der skulle godtgøre, at en svensker, der ville giftes, var kapabel til ægteskab. Før nogen kirkelig handling foretoges viste det sig imidlertid, at papirerne var hjemmelavede, og præsten afviste manden.⁶⁵ Det var ikke ualmindeligt, at gejstligheden stilledes over for den slags eksempler, (jfr. G. Hansen, Præsten s. 129), og i glimt viser de sammen med de øvrige anførte eksempler, hvilke retningslinier den tid fulgte, når man indledte og opløste ægteskabelige forbindelser.

Det var omtrent, som det havde været i århundreder. Ligesom ægteskabsgraderne var foreteelser af gammel dato, var skilsmisken kendt af de foregående generationer som en mulighed for at slippe ud af et ulykkeligt eller uønsket ægteskab.

I den katolske kirke var den egentlig forbudt, da den regnedes for stridende mod guds lov. Efterhånden som den lutherske reformation tog form, blev ægteskabet et af de sakramenter, der blev strøget, og fra at være noget guddommeligt og helligt sank det ned til en almindelig borgerlig institution, der vel forvaltedes af kirken, men ikke havde større betydning, end at de implicerede parter kunne gå hver til sit og gifte sig påny, hvis lejlighed bød sig.

En nærmere bestemmelse af skilsmissernes omfang i de tider kan ikke præsteres, og meget bedre stiller forholdene sig ikke i det 18. århundrede, da tamperretsprotokollerne kun eksisterer i brudstykker

og uheldigvis sådan, at de ikke for noget år er bevaret alle – men en optælling for tiårige perioder og en efterfølgende udregning af gennemsnittet pr. år giver et maksimum på et par hundrede pr. år i det 18. århundrede. Stiller man det i forhold til det samlede befolkningstal (et udtryk for giftermålshyppigheden kan ikke skaffes) vil det sige en ottendedel promille. Endnu omkring midten af det 19. århundrede var denne promille ret uændret, men derefter steg den til en femtedel hen imod århundredets slutning. C. 1920 var dette tal fordoblet, og ved midten af det 20. århundrede lå det lige under to promille. Skønt dette tal ikke uden videre kan tages som et udtryk for en større skilsmissehyppighed, da befolkningens ægteskabelige sammensætning må kendes for at give et nøjagtigt billede, tør det dog tages som et tilnærmet udtryk for udviklingens retning.⁸⁶

Der var imidlertid mange flere ægteskabsager til behandling end dem, der endte med skilsmisse. Et stort antal nåede ikke længere end til bispens dør – også af deres samlede mængde får man et omtrentligt indtryk ved en numerisk optælling. Omkring midten af 1770-erne synes tallet for hele landet at have ligget mellem halvandet og to hundrede om året, når man bygger på de respektive journalers og kopibøgers indhold.

Hvad enten tallene var lidt større eller mindre fortæller det, at tiden opfattede ægteskabet som en fast ramme om familiens liv – en ramme, man nødig brød, skønt den sikkert i langt flere tilfælde end dem, der nåede autoriteterne, dækkede over disharmoniske og ødelæggende familieforhold. Ægteskabsbrud synes da også temmelig sjældne, skønt selvfølgelig hyppigere end de kommer til udtryk i kildematerialet (jfr. bi. D I).

Hen imod århundredets slutning blev det imidlertid lettere at få en indledet forbindelse opløst, såfremt den ikke var kommet ud over trolovelsens stade, idet en forordning af 19/12 1783 bestemte, at hvis et trolovet par var enige om at hæve trolovelsen – »da skal sådan deres begæring indføres i ministerialbogen og af dem underskrives, hvis de kan skrive, hvis ej, tegner præsten deres navn med påholden pen« – og dermed var parterne atter fri. I årene frem til trolovelsens ophævelse 1799 var det dog kun få, der drog fordel af den.⁸⁷

Også for ægtefællers vedkommende søgte man at klare proble-

merne ad lovgivningens vej. Her arbejdede man på yderligere at indskrænke skilsmisernes antal. Ved forordninger fra 1795 og 1796 beordredes alle skilsmisessager prøvet ved en forligskommission, før tamperretten afsagde sin kendelse, idet man håbede ad den vej at få en del til at genoptage samlivet. Med hvilket held ses ikke, men da skilsmissehyppigheden synes ret uændret efter tamperrettens ophævelse ved forordningen 1/12 1797, har det næppe haft store praktiske Resultater.⁸⁸

Selv om det ikke kan nærmere klarlægges, har det dog næppe været uden betydning for ægteskabernes beståen, at mulighederne for at indgå ægteskaber i forbudte grader øgedes gennem lovgivningen. Således tillodes det c. 1800 ved flere forordninger en mand at ægte sin afdøde hustrus søster, og 1824 indskrænkedes ved en lov de forbudte graders antal atter.⁸⁹ Men først med ægteskabsloven 1922 fulgte den store frihed, der udtrykker det 20. århundredes opfattelse af spørgsmålet.

Straffene.

Når man skal behandle de måder, en tid straffer en bestemt gruppe af forbrydelser på, vil det være vanskeligt at tegne et klart billede, hvis disse særlige straffe ikke kan stilles i forhold til de principper og synsmåder, som lå til grund for tidens straffemåde i almindelighed, og den praksis, der viste sig i strafudmålingen. Undersøgelser over disse spørgsmål mangler imidlertid på dansk grund, og det vil derfor være nødvendigt at fremsætte nogle indledende bemærkninger om dette spørgsmål. Her kan ikke blive tale om nogen egentlig undersøgelse, men kun om ved hjælp af en række eksempler at angive visse retningslinier.

Straffebestemmelserne i Danske lov udmærkede sig ved deres hårdhed. Dødsstraf, piskning, fortabelse af ejendom og anseelige bøder er de straffe, der anvises for forseelser af nogen betydning.

Gudsbespottelse, forskrivelse til djævelen, majestætsfornærmelse, landsforrædderi, manddrab, groft tyveri, kirkeran og falskmøntneri var forseelser, man takserede til dødsstraf.¹ Forsøg på at forgøre andre, forbandelse af forældre, mindre kirkeran, flere former for tyveri og smædeskriveri hørte til den gruppe forbrydelser, som straffedes med livsvarigt fængsel,² mens banden og sværger, arbejde under gudstjenesten, drikkegilder på helligdage, legemsbeskadigelse, beskadigelse af anden mands ejendom, uagtsomt manddrab og småtyveri repræsenterede sådanne lovovertrædelser, som man gav folk kortere fængselsstraffe og bøder for.³

Disse sidste omfattede beløb fra nogle få skilling til den næsten ubetalelige mandebod på fyrrer lod sølv og forenedes i flere tilfælde med tab af hovedlod, og denne overgik også ofte til konge eller husbond, hvis straffen var døden.

Landstingenes dombøger og herredstingenes justitsprotokoller vi-

ser, at alle grader inden for de nævnte straffe blev brugt – spørgsmålet er blot i hvilket omfang og hvornår. Problemet stilles i lidt skarpere lys, når man iagttager nogle konkrete eksempler (jfr. bi. F. III).

Dødsstraf for mord var almindelig århundredet igennem,⁴ men også for forseelser af mindre grov karakter møder man dødsstraffens eksekveret. 1777 havde tre mænd Niels Lassegård, Peder Børgesen og Hans P. Schmidt fremstillet en del falske pengesedler, og efter at sagen var undersøgt, dømtes de alle til døden – »men efter allerhøjeste resolution måtte de spille om, hvem der burde miste livet, og tilfaldt det bemeldte Schmidt, som dags dato blev henrettet. De to andre dømtes til rasphuset på livstid mod at miste deres hånd.« Tilsvarende straf fik to andre for lignende forbrydelser.⁵

Samtidig indsattes en mand til livsvarigt tugthusarbejde, fordi han havde søgt at unddrage sig en straf på seks års slavearbejde ved at forsøge at myrde en skildvagt, idet han så regnede med at blive henrettet. Man ville dog ikke opfylde hans ønske, men dømte ham i stedet til »at arbejde i jern på livstid i rasphuset, så længe hans kræfter det tillader, men siden i Københavns fæstning, og der for sig selv at forvares.«⁶

Det var heller ikke tomme ord, når loven forordnede livsvarigt fængsel for udstedelse af falske papirer og lignende.⁷ Omkring 1770 idømtes en mand ved navn Jacob Christian Bie tugthus på livstid for at have udfærdiget falske papirer med »kongelig hånd under.« Straffen skulle blot indledes med seks års arbejde i rasphuset.⁸ Nogle år senere dømtes en skoleholder fra Sydjylland efter kongelig ordre til anbringelse i Viborg tugthus for livstid på grund af, at han havde udstedt falsk pas. Han indsattes 1774, men døde fire år senere.⁹ En menneskealder tidligere anbragte man et kæresterpar, Peter Rasmussen Busch og Christen Gabrielsdatter i Møens tugthus, for udfærdigelse af falske papirer til sig selv, og det tilføjedes, at det var en så grov forseelse, at der ingen bestemt tid kunne angives for deres løsladelse.¹⁰

At det var småforseelser, man behandlede, betød ikke, at de skyldige gik fri. Karen Nielsdatter, skomager Christopher Matthiesens hustru i Køge, blev 1775 sendt til tugthus på Møen – »formedelst

hendes ugudelige og uregerlige opførsel, såvel imod hendes gamle svigermoder som mod andre – – – og efter ved de holdte forhør ved egen tilståelse at være overbevist om at have stjålet et lagen i kapellanen hr. Bentzens gård – – – skal hun hensættes til arbejde i tugthuset på Møen, hvorfra hun efter nogle års forløb, når hun viser kendelig forbedring, igen må løslades.«¹¹

1774 straffede man to kvinder for lignende forbrydelser. De havde stjålet tøj til en værdi af seks rigsdaler og var endvidere undveget fra fængslet på Møen, følgelig blev de dømt til piskning, til at yde dobbelt erstatning for det stjalne og til at blive fængslet, til straffen var udstået.¹²

En forsyndelse som brændevinsbrænden kostede de skyldige en måned bag lås og slå,¹³ og opsætsighed mod husbonden tre gange så lang tid.¹⁴ Til samme værdi takserede man mindre gadeuorden – »slavegevaldigeren Andreas Schumall fik således tre måneder i ensomhed, fordi han i stedet for at holde styr på slaverne animerede dem til at overfalde fattigfogeden, som kom gående med en tigger på gaden,¹⁵ og natmanden Ostwalds karl fik samme behandling – »for med et ådsel på sin sluffe at have kørt i skarpt trav midt igennem vagten, som skulle afløse i Nyboder, og derved kørt sergenten over ende.«¹⁶

Af de anførte eksempler får man det indtryk, at det ikke blot var på papiret, at loven var streng. En klarere forestilling om tidens mening om straf og dens nytte giver dog måske den bestemmelse, plakaten 9/11 1741 indeholdt om, at børn måtte modtages til arbejde i tugthusene på Christianshavn og Møen, når forældrene medbragte sognepræstens og overformynders attest om barnets forseelser, en tilladelse man benyttede i rigeligt mål. Kaptajn Adolph von Hirsch i Norge anmodede f. eks. 1740 om, at hans datter Elisabeth måtte anbringes til opdragelse i børnehuset på Christianshavn, så længe han ønskede, da hun to gange havde ladet sig besvangre af – »meget liderlige og gemene karle, og han frygtede, hun ville fortsætte sit vilde liv.« Hans anmodning toges til følge – blot at hun i stedet indsattes i tugthuset på Møen.¹⁷

Et par år senere fik muremester Peder Hansen Winther sin brodersøn og myndling anbragt i samme institut. Han var ganske vist

kun tolv år, men da han både stjal og drak, fandt man det hensigtsmæssigt, formedelst femten slette daler om året, at lade ham arbejde i tugthuset som andre forbrydere.¹⁸

Af den slags lemmer var der adskillige i tugthuset på Møen, mindst et par snese i den tid, loven var i kraft – d.v.s. til den ophævedes af Struensee ved plakaten 8/4 1771. Det var forældre, der indsatte deres børn, formyndere deres myndlinge, arbejdsgivere deres tyende, når vedkommende henfaldt til drik og udskejelser.

Et af de mere ejendommelige tilfælde forefaldt 1779, da klokkeren ved Nikolaj kirke og hans søn kancelliråd Kåber anmodede om at få en anden søn, den tidligere præst i Vallensbæk Christian Kåber optaget i tugthuset, fordi han efter at have forbrudt krave og kjole førte et forargeligt liv med drik og ufredelighed, og det ikke hjalp, at faderen havde forvist ham til Nørrejylland. Man lod ham indsætte på livstid, selvfølgelig mod at man selv afholdt omkostningerne.¹⁹

I visse retninger betød de straffelove, der så dagens lys i løbet af århundredet, en mere human behandling af forbryderne. 1767 skærpede man ganske vist straffen for folk, der begik mord for selv at blive henrettet, idet grundsynspunktet blev, at de skulle lide – »en daglig vedvarende straf og forhånelse«. Men 1751 skete der en begrænsning i kagstrygningens anvendelse, 1771 ændredes straffen for tyveri så vidt, at folk, der tidligere måtte bøde med livet, nu idømtes strafarbejde på livstid, og de, der før fik denne straf, nød visse lempelser, og 1789 skete der yderligere indskrænkning i tyveristraffene, foruden at der krævedes større hensyntagen til tyvens alder, opdragelse og økonomiske kår, samt til det stjålnes værdi og 1824 ophævedes straffen hovedlods fortabelse.²⁰ Man skal dog helt frem til straffeloven 1866 for at finde en virkelig humanisering af strafferetsplejen i Danmark.

På enkelte områder genfindes denne udvikling – som den efterfølgende redegørelse viser – også i straffene for sædelighedsforseelser, men gennemgribende ændringer skete ikke med straffene på dette område.

I de fleste tilfælde efterfulgtes en verdslig straf af en gejstlig, idet forbryderen bortvist fra nadveren og først på ny kunne blive

delagtiggjort i denne, når han havde udstået kirkens disciplin. Det var en straf, der i sin virkning kunne være lige så ubehagelig som den verdslige, idet et årligt besøg ved nadverbordet var en nødvendig forudsætning for, at man kunne få sin skudsmålsbog ført og dermed erhverve så vigtige borgerlige rettigheder som ret til trolovelse og giftermål og til at flytte fra et sted til et andet.²¹

Udøvelsen af den gejstlige straf var lagt i hænderne på præsteskabets, der havde opsyn med, at folks daglige færden ikke bar præg af de »synder og laster,« der skulle straffes i følge »guds lov«, hvilke ikke alle var verdslige forbrydelser.²² Derfor kom den gejstlige straf til at spille en betydelig rolle for den jævne befolkning, og i næsten alle landets kirkebøger findes der talrige notater om, at folk har stået offentlig skrifte, ikke blot for at have udstået verdslig straf, men også for at have overtrådt de bestemmelser, som særlig faldt ind under guds lov, hvilke sidste omfattede forseelser som – prædikens forsømmelse, hellige dages misbrug til gilde, drik og dobbel, gøglen og fikten, fraholdelse fra sakramentet over en vis tid, idelig sværgen og banden, idelig drukkenskab, åger, gerrighed og flere lignende, og blandt dem henregnedes også – »letfærdig skanderen og snak, letfærdig selskabs besøgelse, rufferi og letfærdighed.«²³

Det var mange gange i et årti, at menigheden i et sogn overværede et medlems offentlig syndsbeholdelse i kirken.

Ved en sådan lejlighed oprulledes en af de farverige scener, det 18. århundredes kirkeliv var så fuldt af.

Ceremonien begyndte med, at præsten fra prædikestolen meddelte, at en »bodfærdig synder« indstillede sig for guds menighed for offentligt at »afbede sin begangne forseelse.« Derefter trådte degnen ind i koret og istemte psalmen »Beklager al min sinde.« Under dette gik synderen hen i koret – eller op til alteret, hvis der intet kor var, og når sangen var slut stillede præsten sig ved hans side og forklarede menigheden den »begangne synds vederstyggelighed,« og hvor groft dette menneske havde forset sig, såvel imod gud som mod hans menighed. Derefter formanede han den skyldige til en »sand alvorlig omvendelse« og stillede ham så en række spørgsmål, som skulle besvares bekræftende – en kvinde, der havde født uden

for ægteskab, måtte endvidere fortælle, hvem barnefaderen var – og sluttelig måtte den bodfærdige vende sig mod folket i kirken og sige – jeg beder, at I guds børn vil forlade mig min begangne forseelse og ikke støde eder på mig eller tage forargelse af mig mere. Efter disse ord knælede han atter, for at præsten kunne meddele ham syndernes forladelse, hvorefter man istemte psalmen »Af dybsens nød.«²⁴

Så var bodsfærden slut og den pågældende værdig til påny at gæste nadverbudet. Det var en tur, man ikke satte pris på, og derfor søgte at undgå.

Enkelte synes at have opfattet det humoristiske ved situationen. Blandt dem var karlen Børge Petersen, en gårdmandssøn fra Uvelse i Nordsjælland, der blev udlagt som barnefader af den noget tvivlsomme Margrethe Jensdatter, som alt havde et uægte barn og påstodes at have adskillige fædre til det næste.

Da han ikke kunne sige sig fri for pigen, mødte han en dag i året 1741 til åbenbar skrifte i Uvelse kirke. Men da han skulle bede menigheden om forladelse, drev han spas og bad i stedet »de smukke piger« om mange undskyldninger for at have indladt sig med sådan en tøs. Følgen blev, at han nogle uger senere atter måtte på kirkegulvet og anmode om guds og menighedens tilgivelse.²⁵

I enkelte tilfælde kunne man dog undgå denne udskrigen af ens privatliv. Ønskede man det, indgav man en ansøgning til præsten vedlagt attest om hæderlig vandel og betalte en efter hver enkelts forhold passende sum til de fattige og lige så meget til justitskassen, hvorefter ansøgningen gik videre til bispen, og anbefalede den af ham, kunne man være sikker på at opnå kongelig bevilling til fritagelse for kirkens disciplin, hvilket betød, at man lige med andre guds børn mødte op til privat skifte lørdag eftermiddag og derefter til altergang om søndagen. Betingelsen for at opnå fritagelse var, at vedkommende havde ført et ordentligt liv og iøvrigt havde sin sognepræsts sympati. Thi på hans udtalelser byggede biskoppen sin indstilling.²⁶

Det var et stort antal ansøgninger, øvrigheden modtog, og selv om langt fra alle anbefalede, slap mange dog fri, og flere, jo længere frem i århundredet man kom – 1710-30 fire procent af seks

og halvfjerds tilfælde, men 1760-90 ni procent af et hundrede og fire og tres tilfælde.²⁷

Begrundelserne for fritagelse var ret forskellige – pigen Sophie Høeg påstod 1766, at hun var voldtaget, hvad ingen ville tro. Biskoppen fandt imidlertid, at det var vanskeligt at bevise det modsatte, hvilket havde til følge, at han for at undgå falsk bekendelse anbefalede at lade pigen slippe fri.²⁸ Præstedatteren Margrethe Sørensdatter fra Børglum fik 1761 biskoppens støtte, da hun »slår øjnene ned for alle, som ser på hende, idet hun angrer og fortryder sit fald,«²⁹ Cornelius Rasmussen fra Hillerslev på Fyn fik kgl. bevilling til fritagelse for lejermarksstraf, da han var en »flittig ordets hører,«³⁰ og kobbersmed i Roskilde Andreas Gennerup fritoges 1765 for kirkens straf for utroskab i sit ægteskab, da han ville blive udelukket fra lauget og frataget retten til at oplære svende, om han stod åbenbar skrifte – sådan vurderede man den begivenhed blandt anstændige håndværksmestre.³¹

Krav på respekt for rang og stand kunne dog ikke redde en sjællandsk skriverkarl, der i 1734 ønskede at forskånes for offentlig skandalisering. »Når en fattig bonde og de hos ham tjenende« måtte bekende deres synder i kirken, burde en skriver også, lød den afsagte kendelse. Det var vanskeligt at slippe fri og kun få, der nød den begunstigeelse.³²

Når ansøgningerne blev tilbagevist, måtte de skuffede stå pinen igennem. Sammen med de flegmatiske, der på forhånd havde opgivet at blive fritaget for straf, trinede de frem på kirkegulvet – 1738 abbad Maren Hansdatter i Kerte på Fyn sin forseelse med at udlægge falsk barnefader, 1755 gik det i kirken i Flemløse ud over student Jørgen Gram, da han havde besvangret en pige fra Odense, 1763 over landsoldaten Hans Augustsen fra Krogsbølle, en gift mand med mange børn, 1735 over Jep Hansen i Sanderum »for lejermaal med lange Ane til Rasmus Jørgensens bryllup,« og 1744 stod Anne Marie Jensdatter salig Poul Hjulmands efterleverske i Rønninge, åbenbar skrifte »formedelst hun både i mandens levende live og siden efter befandtes med fremmede at leve meget letfærdigt og forargeligt og derover måtte begive sig her af sognet« – og de havde lidelsesfæller i alle landets sogne.³³

Alle former for ulovlig elskov præsenteredes for folk gennem den offentlige syndsforladelse – i så henseende tør man ikke anse absolutionen for at have virket fremmende på sædelighedstilstanden. 1767 afskaffede man imidlertid denne tortur og erstattede den med otte dages fængsel på vand og brød, med mindre de skyldige ville betale visse afgifter til de fattige med mere. Thi i så fald sendte kancelliet dem en kvittering, der rigtignok skulle betales med ti rigsdaler, men som så også sikrede indehaveren mod alt videre ubehag i anledning af hans lille fejltrin – for at hindre misforståelser tilføjede anordningen, at det naturligvis ikke betød, at de almindelige lejermålsbøder faldt bort – tværtimod burde de betales uden afkorting.³⁴

Nogle udlagde disse bestemmelser sådan, at dermed var enhver berettiget til at komme til alters, uanset hvordan hans optræden havde været. Det var dog ikke kirkens mening. Få måneder efter forordningens ikrafttræden understregede provst Bøgh i Kerteminde kraftigt, at før straffen var udstået, kunne synderen ikke få del i det hellige sakramente, og han støttede derfor en af herredets præster i en afgørelse, han havde truffet om, at en gårdmand, der havde besvangret sin tjenestepige, ikke kom til alters, før hans fængselsstraf var afsonet.³⁵

Mens det i de kommende år blev almindeligt, at »det sjette buds foragtere« som Marie Baugersdatter i Erritsø 1777 fik otte dages vand og brød i stedet for at stå åbenbart skrifte,³⁶ levede den gamle praksis dog videre i flere sogne, således fik Anne Fram i Odense 1786 kongelig bevilling til fritagelse for åbenbar skrifte,³⁷ og samme ret nød ungkarl i Rønne Jens Hansen Drejer, da han 1793 blev udlagt som fader til enken Elisabeth Anders Peders uægte barn.³⁸

Den gejstlige straf eksisterede da stadig, skønt dens antræk førte tanken hen på de verdslige straffe, løsagtige personer idømtes. Først blandt disse bør de tidligere nævnte lejermålsbøder behandles. Grundtaksten var i Danske lov ansat til fire og tyve lod sølv for mænd og det halve for kvinder – i praksis henholdsvis tolv og seks rigsdaler (egentlig fire og tyve og tolv rigsdaler),³⁹ og kunne de skyldige ikke betale, »da straffes de efter deres formue og med fængsel på kroppen.⁴⁰ Disse strenge bestemmelser mildnedes en smule ved en

forordning 1714, der fastslog, at de skyldige, som ikke kunne betale, skulle sættes til strafarbejde – mændene i fæstningerne og kvinderne i spindehusene – indtil de havde »indtjent deres straf,« idet man kvitterede otte skilling pr. dag.⁴¹ Dette voldte »imidlertid kongens kasse for meget besvær, og hans betjente blev sinket i deres arbejde.« Derfor ændrede man ti år senere loven således, at fattige personer »ved ret og dom for sessionen« kunne ske aftingning i deres bøder. Kunne de slet intet betale, stod straf med fængsel eller gabestok dog stadig ved magt.⁴²

Næsten alle var for fattige til at betale de idømte bøder. Kun tre procent af to hundrede og syv og fyrre kvinder, der fik deres sag behandlet ved Koldinghus rytterdistrikts session i årene fra 1733-48, erlagde det fulde beløb seks rigsdaler. Resten fik afkortning, som regel tre til fire rigsdaler, så deres bøde blev en rigsdaler eller to.⁴³

Man møder flere gange den forvandlingsstraf anført, som den skyldige måtte udstå, såfremt den aftingede bøde ikke blev betalt – to rigsdaler eller fire dages fængsel og en time daglig i gabestokken – to rigsdaler eller halsjern, vand og brød i fire dage – fire mark eller sidde et etmål på vand og brød og to timer i gabestokken – tre rigsdaler eller fire dage med feddelen på vand og brød – var, hvad man anså for passende i de dele af landet.⁴⁴

Ved sessionen på Kronborg rytterdistrikt var man tilsyneladende lidt mere human, her kunne damer, hvis bøder blev reduceret til to rigsdaler, nøjes med at gå med feddelen i to timer. Hen i firserne syntes man dog tilbøjelig til at lade en rigsdaler svare til tre timers slæb med halsjernet.⁴⁵ Betalingsevnen var iøvrigt ikke større i disse egne end i hine – i tiden 1761 til 94 betalte kun fem procent af fire hundrede og halvtreds kvinder hele bøden – de øvrige fik den nedsat til en à to rigsdaler, et beløb det for mange var vanskeligt at udrede.⁴⁶

For mændene stillede forholdene sig på tilsvarende måde. De mange tilfælde på ukendte og falsk udlagte barnefædre bevirker blot, at der findes oplysninger om langt færre mænd end kvinder. I Koldinghus rytterdistrikt blev i ovennævnte periode et hundrede og syv og treds mænd idømt bøder for lejermål, og af disse fik syv og halvfems procent straffen aftinget og betalte summer, der

lå fra tre til syv rigsdaler.⁴⁷ Forvandlingsstraffen lød for mænds vedkommende i almindelighed på arbejde i skubkarren for en kortere eller længere periode – fire rigsdaler takseredes til fire ugers arbejde, seks rigsdaler til to måneders og otte rigsdaler til tre måneders trældom med skubkarren i Fredericia fæstning. Enkelte som Peder Kvong i Andkjær fik dog valget imellem at betale fire rigsdaler »eller i portstuen at piskes på hans bare ryg af portneren fyrre slag.«⁴⁸

I de omtalte herreder på Sjælland foretrak man at lade fattige horkarle bære den spanske kappe eller sidde nogle dage på vand og brød. De, der var idømt tolv rigsdalers bøde uden aftingning, og som ikke formåede at betale, hvad de skulle, gik rundt med den spanske kappe i fire timer eller henslæbte halvfjerds dage i slaveriet, mens fire rigsdaler beregnedes til tolv dages fængsel på vand og brød.⁴⁹ Af tre hundrede og to og halvfjerds mænd, der i tiden 1761–95 blev dømt i det kronborgske rytterdistrikt, fik alle med undtagelse af fem procent nedsat deres bøder til beløb af samme størrelse, som deres jyske kolleger betalte.⁵⁰

Alligevel kunne straffene være meget hårde såvel for kvinder som mænd. Thi adskillige af de indstævnedede personer var så fattige, at alt, hvad de ejede og havde, gik med, hvis bøderne skulle betales. Blandt de folk, der fik deres sager til behandling ved sessionen i Nordsjælland i året 1764, fandtes kun få, der ikke blev ganske ruineret af den idømte straf. Der var blandt andre ni kvinder for retten – om de tre erfarede man, at deres gangklæder var alt, hvad de ejede og havde, tre ejede intet, og tre fik deres formue opgjort til et par rigsdaler eller tre, og bedre stod det ikke med de udlagte mænd.

Hos sådanne personer var der intet at hente. Det hjalp ikke Kirsten Pedersdatter, at hun fik bøderne nedsat til to rigsdaler, når alt, hvad hun ejede, knap udgjorde halvanden, eller Johanne Jensdatter, at hendes bøder blev fastsat til en rigsdaler og to mark, når det netop var den sum, hendes gangklæder kunne indbringe.⁵¹ De var under alle omstændigheder henvist til at tage den korporlige straf, hvis ikke en eller anden fik ondt af deres elendige stilling og tilbød at betale det krævede beløb. Så heldige var enkelte f. eks. en af de nysnævnte kvinder, Birthe Rasmusdatter, hun ejede »nogle gang-

klæder af ingen værdi, men Rasmus Christensen fra Grønholt har lovet for hende at ville betale en rigsdaler, når hun for kropstraf må forskånes,⁵² og Hans Hansen og Jens Johansen i Erritsø undgik den legemlige afstraffelse ved, at et par velvillige mænd garanterede bødernes betaling, mens Jacob Mikkelsen bøde på otte rigsdaler betaltes af hans venner.⁵³

Men det var de færreste, der var så heldige – ofte var fattigdommen ensbetydende med offentlig forhånelse i gabestokken eller nogle ugers ophold i tugthuset. 1745 anvendte man i Koldinghus rytterdistrikt grundtaksten tolv ugers ophold i Viborg tugthus for usædelige ungkarle og seks uger for samme slags ungmøer, såfremt bøderne ikke blev betalt inden fire uger efter dommens forkyndelse⁵⁴ – og af tugthusprotokollen ser man, at sådanne domme blev fuldbyrdet.⁵⁵

Der var god grund til, at man anstrængte sig for at få bøderne nedsat, så forvandlingsstraffen kunne mildnes en smule, og der gled da også en jævn strøm af bønskrifter ind til myndighederne fra folk, der var truet af strenge straffe, og hvis eksistens ville blive håbløs, hvis retten gik sin gang, og dommen fuldbyrdedes i hele sin udstrækning. De begrundelser for ansøgningerne, man anførte, giver fingerpeg i den retning. Johanne Hansdatter fra Ilved i Sydjylland beklagede sig over, at hun ved sin tjeneste i Viborg næppe kunne få så meget, som det kostede at have barnet i pleje hos fremmede, og for ikke ganske at bukke under bad hun om nedsættelse af bøderne samt om, at den gejstlige straf – otte dages vand og brød måtte udsættes, til hun kunne forlade sin plads.⁵⁶ En lidelsesfælle, Mette Hansdatter fra Højelse på Sjælland, slog på, at hun gennem de fire år, i hvilke hun havde unddraget sig myndighedernes kontrol, selv havde forsørget sit barn og følgelig var yderlig fattig. Men hun skulle prøve at skaffe een rigsdaler, hvis man ville nøjes med det, og det gik man med til, mod at hun udstod den kirkelige straf med otte dages fængsel.⁵⁷

Tilsvarende skæbner var flertallet af det sjette buds foragtere vis, selv om bøderne blev nedsat.⁵⁸ I al sin tarvelighed en klar tilkendegivelse af, hvor alvorlig en straf lejemålsbøderne var for det store flertal af Befolkningen. Men deraf forklares også, at kongen fandt

sin fordel ved at lade bøderne aftvinge, frem for at alle skulle straffes med fængsel.

Forøvrigt gik man resolut til værks for at få bøderne ind. Da en karl fra Koldingegnen 1740 søgte at unddrage sig bødens betaling, fik regimentskriveneren ordre til at tilbageholde et passende beløb af hans tilkommende løn,⁵⁰ og en anden karl fra samme egn fik sine ejendele beslaglagt og solgt, da han 1736 rømte efter et lejemål i Vamdrup.⁶⁰ Lignende fremgangsmåder ønskede biskoppen i Ribe anvendt over for andre genstridige i sit stift.⁶¹

Var der intet at erholde, gik retten sin gang. Parret Hans Henriksen og Anne Nielsdatter fra Smidstrup ved Kolding evnede således ikke at betale de nedsatte bøder og blev derfor begge indsat på portstuen under arrest på vand og brød i fire og tyve timer.⁶²

Fængselsstraffen gjorde det imidlertid umuligt for moderen at forsørge sit barn, mens afstraffelsen stod på, og det faldt så sognet til byrde i den tid, og for at hindre det lod man undertiden moderen slippe med skrækken. En enke, Margrethe Villemoesdatter, der 1751 skulle anbringes i Viborg tugthus, fordi hun ikke kunne betale sine bøder, fik f. eks. lov til at gå fri, i alt fald så længe, barnet var så lille. Hvad hendes partner angik, stod sagen ikke meget bedre. Thi lejemålet var begået i Hvejsel præstegård, og bøderne skulle derfor tilfalde præsteenkekassen (ellers tilfaldt de godsejeren). Kom manden i tugthuset, blev enkerne imidlertid snydt, og man foretrak da at opnå en mindelig ordning, om det så også tog tid, før pengene blev betalt.⁶³

I et lignende tilfælde, man en halv snes år senere oplevede i det nærliggende Skibet, flygtede kvinden, mens manden omsider fik tolv rigsdaler slæbt sammen og betalt til enke-kassen, hvorfra de videre-sendes til to enker i herredet – »en god hjælp,« tilføjede præsten i Bredsten.⁶⁴

Lejemålsbøder betaltes af alle, der indlod sig på løse forbindelser; men størrelsen var afhængig af forseelsens art, idet man tog hensyn til, om det var parternes første lejemål, eller de tidligere havde forset sig, og om det var gifte personer, der var implicerede. Særlig det sidste forhold har interesse, da gifte horere altid synes at være blevet hårdere straffet, som loven også krævede det.⁶⁵

Ved Kronborg og Koldinghus rytterdistrikters session idømtes alle skyldigfundne ægtemænd i det tidligere nævnte tidsrum fire og tyve rigsdaler i bøde, og en del dertil en tiendedel af deres boslod, og den straf ifaldt ægtemanden Hans Jørgensen da også ved Båg herredsting 1762⁶⁶ – thi loven krævede straf »efter yderste formue« – og der skulle egentlig betales til sidste hvid.⁶⁷ Enkelte slap dog billigere fra det, Peder Nielsen fra Plejelt således med fire rigsdaler subsidiært tolv dages fængsel, og Morten Jørgensen fra Vejby kunne nøjes med otte.⁶⁸

Når det var gifte kvinder, forhøjede man bøderne til tolv rigsdaler, og forvandlingsstraffen beregnedes til otte à ti ugers arbejde i et tugthus.⁶⁹ Ved Koldinghus session var man mere tilbøjelig til at moderere bøderne end på Sjælland. I mange tilfælde gik man endda helt ned til fire eller seks rigsdaler og en forvandlingsstraf på to til seks ugers fængsel⁷⁰ (se senere).

Når et par giftede sig, før barnet blev født, befalede loven, at bøderne skulle sættes ned til en fjerdedel, og i de tidligere nævnte sessionsprotokoller finder man da også eksempler på denne praksis. Hyppigt slap forældrene imidlertid helt for bøde. F. eks. blev Johanne Pedersdatter og Morten Pedersdatter fra Anisse 1772 ganske fri for at betale, ligesådan gik det en halv snes år senere Anna Andersdatter og Niels Mogensen fra Helsingør,⁷¹ og 1747 fik Else Pedersdatter og Rasmus Rasmussen fra Anst ved Kolding samme begunstigeelse.⁷² Fuldskab synes man at have betragtet som en formildende omstændighed, og året før lod man derfor den fattige Peder Pedersen fra Egtved slippe med at betale en rigsdaler for sit i fuldskab begåede horeri med Else Jensdatter.⁷³

Kildematerialets angivelser er for ufuldstændige til, at en nærmere bestemmelse af det omfang, i hvilket graduering af straffene efter de enkelte tilfældes omstændigheder har fundet sted, kan foretages. Men det kan altså konstateres, at der også uden for anordningernes bestemmelser synes at være målt straf ud i forhold til forseelsens omfang.

Bøderne var imidlertid kun en side af den verdslige straf. Hvis forseelserne gik ud over det simple lejemål mellem ugifte, takseredes de til straffe af et ganske andet omfang. De mænd, der indlod

sig med flere kvinder, således at forholdet fik synlige følger, risikerede i følge Danske lov at blive straffet på liv og lemmer, såfremt der da var tale om »den ene uberygtede mø eller enke efter den anden,« mens de slap med fængsel eller bøder, hvis det var med berygtede kvindfolk, de havde drevet deres synd. Kvinder, som tre gange mødte op som horer, skulle stryges til kagen og siden jages ud af landet.⁷⁴ Men da denne sidste straf havde til følge, at »ingen ville have dem i deres tjeneste, og andre tjenestefolk ikke ville forrette arbejde eller søge spisning med dem,« ændrede man den 1751 således, at de i stedet blev dømt til seks à otte års tugthus.⁷⁵

Lovens bestemmelser blev ført ud i praksis med undtagelse af den nævnte livsstraf, som man synes at være vejet tilbage for at fuldbyrde.⁷⁶ 1767 tilbragte Niels Weyersted fra Vorgård således seks uger i Viborg tugthus, fordi han tre gange havde avlet uægte børn, og Niels Larsen fra Herningholms gods sad tyve år senere tolv måneder på samme sted i en lignende anledning, mens Peder Ulf fra Eltang 1740 indsattes til fæstningsarbejde i Fredericia i tre år.⁷⁷ Men ellers gjorde mændene sig ofte usynlige eller aflagde benægtelsesed, når de kom ud for så ubehagelige situationer – de tidligere omtalte sessionsprotokoller har adskillige vidnesbyrd herom.

Anderledes med kvinderne – selvfølgelig kunne det ske, at de rejste bort, men havde de først et barn, var det langt vanskeligere, og derfor måtte de som regel stå turen igennem, og den var sandelig ikke blid. Ved Båg-Vends herreders ting idømtes Bodil Rasmusdatter fra Alsbo 1744 kagstrygning for hendes tre lejermål, og det var en hård straf.⁷⁸

Biskop Anchersen i Ribe fortalte ganske vist 1732, at – »vi ikke ved eksempler på, at denne lovens dikterte straf på de skyldige nogen steds forhen er blevet eksekveret.«⁷⁹ Hvis han dermed ville sige, at straffen aldrig blev fuldbyrdet, havde han ikke ret, thi der kan fremvises flere eksempler på, at kagstrygning har fundet sted, 1738 underskrev kongen f. eks. to domme, der lød på kagstrygning – for henholdsvis tredje og fjerde gang begåede lejermål, og endnu i århundredets sidste fjerdedel noteredes ved fanger i rasphuset ordet kagstrøgen, hvilket tør tages som tilstrækkeligt vidnesbyrd om, at straffen virkelig er blevet eksekveret.⁸⁰ Man vil derfor være tilbøj-

lig til at mene, at de fleste kagstrygningsdomme er blevet ført ud i livet. Ved en dom, der 1741 blev afsagt over Kirsten Pedersdatter fra Bjært ved Kolding, fordi hun tre gange havde født børn uden for ægteskab, understregede man da også, at kagstrygningen skulle ske med »die ris og tre slag af hvert ris.«⁸¹

Ved forordningen 19/3 1751 bestemtes det, at kvinder, som tidligere blev straffet med kagstrygning for flere gange begået hor heretter i stedet skulle anbringes seks à otte år i tugthuset (se foran), og siden da synes kagstrygning for sådanne forseelser ophørt – derimod ikke for en række andre forbrydelser, hvor den også fandt anvendelse. Gennemgang af c. et halvt hundrede tilfælde af straffe for tre gange lejersmål eller mere viser, at efter nævnte forordnings fremkomst var den anvendte straf fængsel i det fastsatte antal år.⁸²

Enkelte blev dog benådet, så de slap med mindre, det gjaldt f. eks. Bodil Marie Hansdatter fra Ribe, der 1776 indsattes i Viborg tugthus, Maren Svenske fra Rogenstrup, som det følgende år anbragtes i samme fængsel, Inger Pedersdatter, der løslodes 1791 o. fl.a., den første slap med fire år, den næste med ni måneder og den sidste med et halvt år. Benådningernes tal steg i århundredets sidste årtier, og omkring 1800 var det få, der udstod den fulde straf.⁸³

For fjerde gang begået lejersmål burde de hårdeste straffe – uden afkortning – ramme den skyldige. Så vidt kom det dog sjældent. Straffen var tiest den samme for den tredie gang begået horeri. Som eksempel kan nævnes, at man 1757 ved det vordingborgske rytterdistrikt afsagde dom over en kvinde Lisbeth Mortensdatter, fordi hun tre gange havde født uægte børn og dertil aborteret en gang. Dommen lød på otte års arbejde i nærmeste tugthus samt betaling af tolv rigsdaler sølv foruden sagsomkostninger, og da man spurgte, om hun var fornøjet med den afsagte dom, eller hun ville appellere til højesteret, svarede hun, at hun var vel tilfreds, hvorefter hun indsattes i Møens tugthus for at afsone sin straf.⁸⁴

Men også straf for så groft horeri formildedes. En kvinde Anne Dorthesdatter, som 1782 påbegyndte afsoningen i Viborg tugthus af otte års straf for fjerde gang begået lejersmål, løslodes 1788, og Maren Lem i Salling, der for en lignende forseelse, sammesteds skulle tilbringe syv år fra 1783 at regne, slap fri, da de tre år var

gået,⁸⁵ mens pigen Birthe Jørgensdatter, som 1787 dømtes til otte års fængsel, efter ansøgning benådedes til seks og senere fik straffen yderligere formindsket.⁸⁶

Når man sammenligner disse afgørelser med et reskript, som 1708 sendtes til byfogeden i Nakskov med ordre til at lade en kvinde, der fire gange havde født uægte børn, prygle ved kagen og derpå forvise kongens riger og lande, viser den samme tendens sig til en mildnelse af strafudmålingen, som før omtales.⁸⁷

Bedrev ægtefolk hor mere end een gang skærpedes straffen. Mens de for første lejermål som nævnt ramtes på gods og penge, skulde de anden gang forvises landet, men tredie gang bøde med livet.⁸⁸

Så galt gik det dog ikke. For anden gang begået lejermål i ægteskab udstod man en ret kort fængselsstraf – set i forhold til tidens almindelige straffemåde. For tredie ægteskabsbrud dømtes man ganske vist i en stor del af århundredet til døden, men var sikker på benådning, idet man i stedet ifaldt kagstrygning og langvarigt straffearbejde, med mindre der forelå formildende omstændigheder.⁸⁹

Blandt de særligt anstødelige former for elskov regnede man den, der blev bedrevet af ukonfirmerede unge. Disse omfattede i det 18. århundrede mange, som var både atten og tyve år, og spørgsmålet stilles dermed i en anden belysning, end hvis det ses ud fra det 20. århundredes begreber om ikke-konfirmerede personer.⁹⁰

Det hændte så ofte, at ukonfirmerede dyrkede venus, at kanceliet 1745 udstedte en forordning om straf for den slags syndere. Heri forbød man præsterne at konfirmere dem tidligere end ellers på grund af svangerskab, hvilket ellers øjensynlig var ved at blive skik under påberåbelse af faren ved barselsengen eller ønske om ægteskab, før barnet kom til verden.

Konfirmation var nemlig en nødvendig forudsætning for, at man kunne blive gift. Tværtimod burde sjælesørgeren holde dem tilbage, indtil de var ordentlig forberedt. Hvis de så efter konfirmationen ægtede hinanden, skulle de stå åbenbar skrifte – hvis ikke sendes til nærmeste tugthus »og der ved arbejde tæmmes et halvt eller helt år.«⁹¹

I de følgende år blev den normen for afstraffelsen af ukonfirmerede overtrædere af det sjette bud, og næsten hvert år sad en

eller flere personer i de forskellige tugthuse, dømt til et halvt års arbejde for utilbørlig elskov, før de havde bekræftet deres dåb.⁹²

De ukonfirmerede boledede ofte med folk, der havde konfirmationen bag sig, og når man opdagede sådanne forhold, var det ikke blot den ukonfirmerede, men også hans partner, man sendte til arbejde i det nærmeste fængsel et halvt år – en tingenes tilstand, gårdmand Christian Olsen i Ramløse konstaterede, efter at han 1767 havde besvangret den ikke-konfirmerede pige Margrethe Hansdatter fra samme by. Thi samtidigt med, at pigen blev dømt til et halvt års arbejde i nærmeste tugthus, meddeltes det ham, at han skulle straffes efter samme recept, og det ændrede ikke sagen, at den konfirmerede partner var et kvindeligt væsen.⁹³

Hvad enten hun lystede eller ej, måtte Mette Olsdatter fra Tørvælde 1757 vandre seks måneder på arbejde i manufakturhuset i Møens tugthus, som følge af hendes letfærdige omgang med en ukonfirmeret dreng, Vilhelm Gottmøller, der undveg fra amtet. Der til kom yderligere seks og tredive dage som forvandlingsstraf for seks rigsdaler i lejermålsbøde, hun ikke formåede at betale.⁹⁴

Det fremgår dog ikke af alle strafudmålinger, at den konfirmerede deltager i synden fik fængsel. Om en gift husmand Christen Larsen fra Tersløse meddeles det f. eks. kun, at han tildeltes den almindelige straf for ægtefæller, der blev grebet i hor,⁹⁵ og i flere tilfælde oplyses slet intet. Lejlighedsvis støder man på varianter af den almindelige straf. I Viborg tugthus sad f. eks. kvinden Ellen Poulsdatter fra d. 20. marts 1784 til den 26. i samme måned det følgende år på grund af for tidlig elskov »med en ukonfirmeret dreng,«⁹⁶ og fire år senere anbragtes den fem og tyve årige karl Clemens Hansen i Møens tugthus, dømt til at blive der, indtil hans bibelkundskab mentes at være tilstrækkelig til, at han kunne konfirmeres, og det varede to år og to måneder.⁹⁷

1812 eftergav man Karen Andersdatter, hvis egentlige hjemsted var Bornholm, den straf, hun var idømt for hor før konfirmationen, mod at hun til gengæld indsattes på vand og brød i fire dage.⁹⁸ Man synes nemlig på det tidspunkt at have ændret opfattelse m. h. t. det forsvarlige i at straffe ukonfirmerede personer hårdere end voksne folk – »eksemplet har vist i senere tider,« skrev Sjællands

biskop 1793, »at kancelliet ikke bifalder nogen påstand herom, da man finder det underligt, at en person, som ikke har kundskab, skal straffes hårdere end konfirmerede personer, som må have tilbørlig kundskab,« og efterhånden hørte straffen op.⁹⁹

Når forbuden elskov gav sig synlige udslag i svangerskab, var al mulighed for at fortie sagen ude og offentlig skamskænden vis. Det 18. århundrede nøjedes dog ikke med at straffe folk, der var vitterlige lovovertrædere. Blev der mistanke mod en, var man straks på færde, og Danske lov gav denne fremfærd hjemmel ved at forlange den slags personer tildelt en advarsel, og hvis det ikke frugtede, straf med skrifte og bøder.¹⁰⁰ Når man konstaterede ulovlig erotik mellem et par, greb man derfor ind, selv om der ikke var tegn på graviditet, og parret ifaldt almindelig straf for lejemål.

Da en ægtemand fra Kollerød, Jens Jensen 1712 fortalte, at han havde bedrevet horeri med Gertrud Hansdatter, gennemgik han følgelig hele besværet med åbenbart skrifte og lejemålsbøder. Ingen kunne ganske vist bevise, at hans påstand var rigtig, eftersom pigen hverken var gravid eller på anden måde gav anledning til mistanke; men når han selv sagde det, var det lige så godt.¹⁰¹

Tilståelsen var dog ganske overflødig, når omstændighederne var tilstrækkelig fordægtige, hvilket biskop Anchersen i Ribe 1732 lod forstå, da han bestemte, at »en fornem mands søn,« som var løbet bort med en letfærdig kvinde, men vendt tilbage, ikke måtte delagtiggøres i nadveren, før han havde opnået guds og menighedens tilgivelse ved skrifte på kirkegulvet. Man kunne vel ikke påvise besvangrelse; men det havde ingen betydning i bispens øjne. Tværtimod gav han sagen langt videre perspektiv ved at kræve ynglingens lovlige forbindelse med sin fæstemø afbrudt, såfremt kvinden gjorde indsigelse mod samme.¹⁰²

Så var det mere forståeligt, at Anders Michelsen fra Kattinge ved Roskilde blev straffet for samleje med Inger Madsdatter, da det var sket »så åbenbar og ublu, at alle vidste det, og nogle havde set dem tilsammen, skønt ingen frugtsommelighed deraf fulgte.«¹⁰³

Rundt om i kirkebøgerne træffer man notater om afløsning af folk for den slags synder – i Agnsø kirkebog omtales f. eks. 1739, at en tjenestepige Elisabeth Jeftasdatter fra Agnsøgård underkaste-

des kirkens disciplin efter egen tilståelse om letfærdighed, og under 1761 oplyses det i Allerslev kirkebog, at Johanne Pedersdatter led samme skæbne der i kirken, fordi hun »i fastelavnsugen var blevet fundet at have en ægtemand, Marcus Andersen, husmand ibidem, i sengen hos sig og derpå med bemeldte husmand på nogen tid var bortløbet.«¹⁰⁴

Særlig ofte findes den slags meddelelser vel ikke, dog tit nok til at vise, at i sådanne tilfælde skånede man ikke folk – i alt fald ikke de ugifte. Den hensynsfuldhed, man viste ægtefæller – og som er omtalt gentagne gange, gjaldt ikke for andre, og det var sjældent, at man slap så billigt, som to personer i Møgeltønder, der som følge af kvindens tilståelse og påstand om ægteskabsløfte mistænkedes for utilladeligt samkvem, og som bispen blot anbefalede præsten at advare privat.¹⁰⁵

Man skulle iøvrigt ikke spøge med disse forhold, da løgnagtig påstand om erotisk omgang med denne eller hin person kunne straffes med en bøde på tre mark, som tilfældet var for andre løgnagtige beskyldninger.¹⁰⁶

Mens en mand næsten altid kunne fri sig for lejermålsstraf ved at aflægge ed på, at han var uskyldig, havde han ingen muligheder for at undslippe, hvis han blev truffet i selskab med fruentimmer, der vitterlig var kendt som løsagtige eller ernærede sig af utugt.

I så fald skulle han efter loven første gang sættes otte dage i fængsel og anden gang dobbelt så længe, mens kvinderne skulle straffes til kagen eller med arbejde i spindehuset, og var de tillige ruffersker og bordelværtinder endvidere forvises fra den by eller provins, hvor de hørte hjemme.¹⁰⁷

Man finder i fængselsjournalerne anført enkelte mænd indsat til afsoning af ganske korte straffe for sædelighedsforseelser uden nærmere meddelelse om, af hvilken art de var, og der kan da være grund til at mene, at der bag en del af disse tilfælde skjulte sig personer, der straffedes for ophold i utugtshuse eller for samvær med prostituerede.¹⁰⁸

Den almindeligste straf for prostitution var i tiden 1770–1813 fængsel fra tre måneder til et år, afhængigt af de enkelte tilfældes omstændigheder, og ens, hvad enten det var første eller anden gang,

pigen blev indbragt. Til eksempel kan anføres, at 1778 idømtes den fire og tyve årige Anne Dorthe Stivels tre måneders arbejde i børnehuset for at være grebet anden gang i utugt, og 1779 påny tre måneder, da hun blev taget tredje gang.

Det var straffe af samme størrelse, som man idømte folk for betleri og småtyveri. Disse sidste forseelser takseredes endda jævnlige til længere fængselsophold end utugt. I overensstemmelse hermed beholdt den to og tyve årige Maren Marie Multum 1774 seks måneders fængsel for tyveri, men i 1777 kun tre måneders fængsel for utugt. Prostitution synes altså at have været en forseelse, man anså for ret ubetydelig.

Hvilket omfang forseelsen havde, når straffen blev tre måneders fængsel, fremgår af de oplysninger, der under året 1779 gives om de c. tyve-årige piger Anne Marie Johansdatter og Regine Magdalene Wellejus, som begge blev dømt til tre måneders ophold i spindehuset »for utugtigt levned og omløben på gaden om natten.« De blev »fundet med to soldater på vandhuset (pissaire) ved Christiansborg natten mellem den tredje og fjerde juli.«

For en anden kvinde Johanne Marie Larsdatters vedkommende anførtes, at hun havde »opholdt sig og søgt seng hos en musketer og været delagtig i andre utilladelige ting,« mens grunden til, at to af gadens børn Marie Reimert og Juliane Ham 1778 idømtes fire måneders fængsel, var, at de begge var antruffet »i et soldaterkvarter, hvor de havde opholdt sig hele natten mellem ti soldater.«¹⁰⁹

Alt i alt var det billigt sluppet set i forhold til de ovenomtalte straffe for almindeligt lejemål af forskellig art, og lovens hårde straffe for utugt synes ikke praktiseret, med mindre der var tale om rufferi og bordelværtskab. Personer, der drev den håndtering, havde til gengæld ringe medlidenhed at vente.

1775 straffedes Magdalene Demuth og 1776 Anne Kristine Sørensdatter med kagstrygning og fængsel for livstid. 1771 havde Karen Thomasdatter afsonet femten år af en tilsvarende straf, omfattende en årlig kagstrygning, for hvilken hun samme år benådedes, hvorimod opholdet i rasphuset fortsattes, og de havde adskillige lidelsesfæller, selv om enkelte bordelværtinder slap billigere fra det.¹¹⁰

Hvilken motivering, man på den tid ville give for så hårde straffe er ikke klart. Men sagen får perspektiv gennem en skrivelse, som børnehusets leder hr. Oest 1771 tilstillede politimester Han om et bordel og dets virke. Børnehusets sygestue blev netop da overrendt af – »usædvanlig mange med venerisk svaghed besmittede unge tøse, som frivilligt har anmeldt sig for at kureres,« fortalte han, »fra et eneste Hus i Peder Madsens Gang lige for Pistolstræde er sygestuen på en stakket tid forøget med fem usselige kvinder, hvoriblandt befindes en, hvis alder er angivet på ti år. Denne gav mig anledning til at spørge, hvorledes hun i den alder kunne være kommet til den sygdom, hvorpå hun svarede, at hun var forledt til utugt af en madam, som bor i forbemeldte hus i Peder Madsens gang, navnlig Loranz.« Denne levede af rufferi, og adskillige af de syge pigebørn havde været i hendes hus. Hr. Oest anmodede nu om at få hendes bordelvirksomhed standset og kvinden selv sat fast.¹¹¹

Måske var det den elendighed, som smitten bragte, der stod datiden for øje, når man bevarede de strenge straffe fra ortodoksiens tid.¹¹² Man havde ellers tidligere i århundredet prøvet at begrænse bordellernes vækst ved »under streng straf« at forbyde private fæstekoner at optræde som hjælpere for arbejdssøgende kvinder, og i stedet beskikket tre mænd som fæstere, og til dem skulle piger, som kom til byen uden slægtninge at bo hos, henvende sig. Samtidig forbød man matroser og soldater at holde tjenstepiger eller indlogere kvinder. Men det havde øjensynlig kun båret ringe frugt.¹¹³

Det var bestemmelser, der særlig tog sigte på piger, som hørte hjemme på landet, men som samtidig viser, at blandt de farligste for prostitutionens bekæmpelse regnede man »værterne«, og i forbindelse hermed står utvivlsomt de strenge straffe, der ramte ruffersker.

I samme retning peger den forordning, som 1775 udsendtes om, at værtshusholdere kun måtte holde en pige og ingen under fire og tyve år, og den, han holdt, måtte ingenlunde gå flottere klædt end andet tyende og frem for alt ikke drikke med gæsterne eller underholde dem med sang eller usømmelig spøg. Ingen kvinder – heller ikke under påskud af slægtskab – måtte komme i værtshusene og drikke eller sværme med gæsterne, ingen løsgængere have bolig

der, og ingen piger have mænd på deres værelser.¹¹⁴ Bag disse forbud dukker virkeligheden frem – utugtens centrer var kroer og knejper, hvor subsistensløse kvinder trak kunder til huse. Men roden til ondet var beværtningernes ejere – ramte man dem, holdt man utugten nede. Pigerne selv var det mindre onde, og her lå vel en af årsagerne til, at deres straf blev ringere.

Mens man stillede sig forholdsvis humant over for egentlig utugt, var man ubarmhjertig, når talen blev om samkvem mellem for nært beslægtede. Man skelnede her mellem to kategorier – den ene talte dem, mellem hvem der ifølge guds lov ingen forbindelse kunne indgås, mens den anden talte dem, som kun måtte gifte sig med hinanden efter særlig tilladelse (se kap. Ægteskabsgraderne). Indlod folk af de førstnævnte slægtskabsgrader sig i forbindelse med hinanden – i eller uden for ægteskab – skulle de straffes med døden, mens de sidste skulle straffes på formuen efter yderste evne og senere jages ud af landet.¹¹⁵

Rundt om ved landets forskellige domstole afsagdes der da også århundredet igennem en række dødsdomme over folk, der havde dyrket Venus med deres nærmeste slægtninge som partnere.¹¹⁶ De fuldbyrdedes dog sjældent, idet dommene indsendtes til kongens godkendelse, og i de fleste tilfælde benådede han synderen.¹¹⁷ Før denne afgørelse blev truffet, gik sagen imidlertid gerne til udtalelse hos Sjællands biskop, hvis mening blev bestemmende for dens endelige udfald.

1731 måtte han f. eks. tage stilling til et ubehageligt tilfælde i Norge, hvor en mand, Mogens Hestvig, havde begået blodskam med sin afdøde broders kone. Biskoppen fandt imidlertid, at kongen med god samvittighed kunne benåde delinkventerne på livet, dog at de hver for sig sattes til strengt arbejde i resten af deres liv, og sådan blev det.¹¹⁸

I de følgende år udtalte han sig gentagne gange om den skæbne, der burde overgå forældre og stedbørn, der stod i forhold til hinanden. Den ene gang – 1732 – havde en syv og fyrrerårig mand bedrevet hor med sin fem år yngre stedmoder, og anden og tredje gang havde kvinder plejet omgang med mænd, deres mødre havde ægtet. I det første tilfælde var det Maren Henriksdatter fra Tromsø,

der havde ladet sig besvangre af sin stedfader Jens Hansen, og i det andet pigen Sara Hansdatter, der havde forbrudt sig med mode-rens mand Peder Hestmann. Biskoppen tilrådede kongen at lade loven ske fyldest og de skyldige henrette. Halshugning med efterfølgende opbrænding af kroppen var den straf, som domstolene havde tiltænkt dem. Men kongen lod nåde gå for ret og hensatte dem til livsvarigt strafarbejde i fæstninger og fængsler.¹¹⁰

Samme begunstigeelse nød en del mennesker, som de nærmest følgende år begik tilsvarende forseelser og fik samme dom.¹²⁰ Heller ikke senere i århundredet synes man at være gået hårdere frem. I rasphuset sad således i 1780erne en mand fra Slagelse for at afsone fire års straf for besvangrelse af sin steddatter. Han indsattes d. 10. marts 1781 og løslodes nøjagtigt fire år senere – om dødsstraf hører man intet.¹²¹

Som en mindre grov forseelse synes man i trediveerne at have regnet erotiske forhold mellem folk og deres søskendebørn. Domstolene fandt de skyldige værdige at straffes med døden, men biskoppen pegede på, at »guds lov ikke udtrykkelig lægger dødsstraf til en sådan synd,« og at kongen følgelig kunne benåde dem på livet, mod at de sattes til strengt arbejde på livstid. Sådan gik det da også Cathrine Ingialdsdatter, som i sit fyrreogtyvende år bedrev utugt med sin femtenårige brodersøn.¹²²

Deraf følger det ret naturligt, at forbindelser mellem fjernere led som mellem en mand og hans ægtefælles søskendebørn, ikke bragte bispen i affekt. Derfor anbefalede han også benådning, selv om dommene lød på dødsstraf, og denne sidste afløstes da gerne af kortere eller længere fængselsstraffe.¹²³ Heller ikke ulovlige elskovsforhold mellem søskende medførte altid dødsstraf. Også her anbefalede biskoppen benådning, så de afsagte dødsdomme ændredes til straffearbejde.¹²⁴ Derfor var straffen selvfølgelig alvorlig nok, og en broder og søster fra Bindslev sogn i Vendsyssel valgte da også at gøre sig usynlige, efter at det var blevet offentligt bekendt, at de stod i forhold til hinanden, og som så mange andre forbrydere, der undveg fra straffen, blev de nu efterlyst af præsterne i kirkerne.¹²⁵

Blandt de mange forseelser, domstolene kendte værdige til dødsstraf, var også en persons samleje med to søskende, og da biskop-

pen erfarede, at en mand, Anders Jacobsen fra Boltinggård i sit ægteskab havde besvangret to søstre, anså han det for rimeligt, at den afsagte dom bragtes til udførelse, mens den sidst besvangrede af søstrene burde i fængsel for livstid, hvilket stemte ganske overens med gældende praksis. For mandens vedkommende blev spørgsmålet dog ikke aktuelt, da han rømte fra sognet.¹²⁶

Ellers indstillede biskoppen i almindelighed de skyldige til benådning,¹²⁷ og dødsstraf synes som regel kun at være fuldbyrdet, når andre forseelser skærpede sagen.¹²⁸ Når Ole Pedersen Ose og hans svigerinde, Synneve Noedatter 1737 fik deres dødsdom for blodskam underskrevet af kongen, var årsagen først og fremmest, at fødselen var sket i dølgsmål og barnet lagt under en sten på marken.¹²⁹

Derfor stillede forholdene sig ganske anderledes, hvis en kvinde fødte i dølgsmål, eller det kunne bevises, at barnet var dræbt ved overlagt mord. I første tilfælde skulle hun »agtes, såsom hun sit foster med vilje havde ombragt,« og det betød, at hun skulle have samme straf som i sidste – »miste sin hals og hovedet sættes på en stage.«¹³⁰ Denne straf er blevet fuldbyrdet mange gange århundredet igennem. Bortset fra den besked, justitsprotokollen giver, træffer man spredt rundt om i embedsmændenes breve og notater bemærkninger, der fortæller om sådanne begivenheder.

I en skrivelse fra 1744 meddeler regimentsskriver Morslett fra Hillerød følgende – »en kvinde ved navn Anne Holgersdatter, som i en tre à fire måneders tid har tjent i Hestetangs mølle udi Uggeløse sogn, hr. provst Windekilde i Lynges hans annex, Frederiksborg rytterdistrikt, har udi dølgsmål født et uægte barn, som efter fødselen er befundet død med videre. Samme kvinde er af mig for slig hendes uforsvarlige omgang arresteret og videre tiltalt ved lov og ret, hun nu og i følge højesterets afsagte dom og kongens derpå fulgte allernådigste approbation og formildning i dommen skal miste sit hoved og legemet derefter tilligemed hovedet begraves på kirkegården.«¹³¹ Kirkebogen mangler, og tingbogen tier. Men da dommen havde fået kongens godkendelse med forskånelse for, at hovedet måtte sættes på en stage, er der ingen tvivl om, at den er sket fyldest.

1776 læser man i Viborg tugthus' hovedbog – »barnefader til det barn, som henrettede Maren Pedersdatter af Holstedbro aflivede,«¹³² og 1777 skriver præsten i Testrup sogn i Rinds herred – »Maren Ulriksdatter blev halshugget for begangen barnefødsel i dølgsmål og mord.«¹³³

Den slags meddelelser er for så vidt fuldt så værdifuldt et kilde-materiale som en række domme, hvis eksekution ikke kan konstateres. Søger man ved statistisk materiale at danne sig en forestilling om, hvor hyppige henrettelserne var, må man søge til højesterets protokoller, hvori alle dødsdomme er behandlet, uheldigvis mangler dombøgerne for det meste af det 18. århundrede, og den vej er følgelig ikke farbar. Gennem fængselsjournalerne kan det imidlertid konstateres, at adskillige barnemordersker slap fra deres misgerning med livet, og deraf fremgår det, at en væsentlig del enten er blevet benådet eller dømt til fængselsstraf. I årene fra 1755 til 1799 indkom i alt fald syv og tredive kvinder i Viborg tugthus for at afsonde kortere eller længere straffe for fødsel i dølgsmål. C. halvdelten var inddømt på livstid, mens de øvrige afsonede kortere straffe. Af de for livstid indsatte, løslodes imidlertid halvfems procent af de siden 1760 indkomne efter et kortere åremål – fem til ti år. Til gengæld sad folk, som ikke benådedes, i årevis – den 1757 indsatte Karen Sørensdatter således til 1777, da hun undveg ved at brække ud gennem vandhuset, og Anna Frederiksdatter fra Vrejlevkloster, som fængsledes 1755, slap først fri 1779, da hun flygtede.¹³⁴

Mandtalsbøgerne for børnehuset på Christianshavn giver et lignende billede. Her sad i årene 1769 til 1778 en snes kvinder, hvis straf for fødsel i dølgsmål og barnedrab enten var takseret til fængsel på livstid eller ændret fra dødsstraf til livsvarigt fængsel. Enkelte af dem skulle årligt piskes ved kagen, indtil kongen 1777 benådede dem for denne del af straffen, og ved flere anføres det, at de er kagstrøgne. Da deres løsladelsesdata ikke ses, kan den faktiske straffetid vanskeligt bestemmes, men det er jo givet, at de har undgået dødsstraffen.

For en stor del af disse kvinder var følgerne af deres ulykkelige handling da ikke så alvorlig, som man kunne formode, når man

studerede loven. En hel del af de afsagte domme var også langt mindre vidtrækkende, end loven krævede – utvivlsomt fordi man har taget hensyn til de foreliggende omstændigheder. De førnævnte kvinder i Viborg tugthus, hvis straf var livstid, afsonede fra nogle få måneder til tre à fire års fængsel,¹³⁵ i Møens tugthus påbegyndte en kvinde, Karen Jørgensdatter 1783 afsoningen af en straf på seks år for at have født i dølgsmål, den formildedes ved kongens nåde til fire år, og samme sted sad fra 1793 til 1794 Perle Hansdatter dømt til et års straffearbejde for en lignende forseelse.¹³⁶

Man straffede også folk, der søgte at blive deres foster kvit før fødselen. Børnehuset talte flere, der havde forsyndet sig i den retning. I 1770erne var den otte og tyve årige Karen Hansdatter således i færd med at afsone seks års tugthus og Anne Birgitte Lund to års børnehusarbejde for uforsigtighed ved deres barnefødsel, mens Dorthe Rasmusdatter tilbragte de første otte år af firserne i rasphuset, fordi hun havde ladet sig besvangre af en gift mand og siden prøvet at »forsætte fostret med laurbærdrik.«¹³⁷

I denne forbindelse kan opprimeringer (ihjelliggen af børn) ikke forbigås. Begivenheder af den art var nemlig så almindelige, at de næppe bør betragtes som rene uheld. De hyppige fødsler, som kendetegnede de fleste ægteskaber gjorde, at ikke alle nye verdensborgere betragtedes som en kær gave. I fattige hjem betød en ekstra mund at mætte let en tilsvarende mindre portion til de øvrige i familien, og den tanke lå da nær at anbringe den uønskede lille i sengen om natten, så den blev klemt ihjel.

Det var derfor vanskeligt at konstatere, om der var tale om hændelige uheld eller om overlagte mord. Det sidste lod sig vel aldrig bevise, og den tanke synes at ligge bag ved Danske lovs måde at behandle opprimeringer på, idet den bestemte, at forældre, der lå deres bjørn ihjel, i alle tilfælde skulle stå åbenbar skrifte, og hvis det var første gang, give noget til de fattige, men hvis det var anden gang straffes »på sin formue eller liv efter sagens beskaffenhed.« Men var det andre folks børn man lå ihjel, skulle man i spindehuset eller bøde med livet.¹³⁸

Fra 1712 til 1773 indbragtes der i Ribe stift i alt fald to hundrede og fyre tilfælde på opprimeringer til bispens kendelse – eller

fire pr. år. For halvdelens vedkommende er straffen anført og overstiger i ingen tilfælde – ud over åbenbart skrifte – en bøde på nogle få mark. Den anden halvdel mangler bispens svar. Men på en stor del er præstens anbefaling anført – og med den besvarede halvdel som baggrund er der ingen tvivl om, at de har fået samme skæbne som disse, der også i almindelighed er anbefalet af præsten. Forhandlingen om spørgsmålene plejede at være ganske formel og uden særlige kommentarer – det synes ikke at have været hændelser, man ofrede nogen opmærksomhed.¹⁴⁰ I denne forbindelse er sagen dog omtale værd, da den utvivlsomt var en af datidens mest anvendte former for børnebegrænsning.

Gik det tiest ret smertefrit af for de skyldige, kunne det dog få alvorlige følger – især når det indtraf mere end en gang for samme person. For randersborgeren Anne Christine Conradsdatter kom det til at betyde seks og tyve års ophold i Viborg tugthus, idet højesteret 1749 dømte hende til livsvarigt fængsel, fordi hun to gange havde ligget børn ihjel, og hun indsattes derfor samme år i tugthuset i Viborg, hvor hun døde 1775.¹⁴⁰

En anden måde at skaffe sig af med uønskede børn var at lægge dem et sted ved altfar vej, så andre kunne tage sig af dem (jfr. kap. Parterne). Loven forordnede kagstrygning til sådanne mennesker, og hvis børnene var henlagt på marken, hvor ingen kom, livsstraf.¹⁴¹ Man gik dog knap så strengt til værks. En tredive årig kvinde Anna Larsdatter slap 1772 med fire ugers tugthus for at have henlagt sit spæde barn i en forstue, og en jævnaldrende kvinde Anne Hansdatter, hvis elleve uger gamle barn blev fundet i porten til bryggergården i Nørregade i København, anbragtes et år i spindehuset.¹⁴²

I forbindelse med straffene for almindelige sædelighedsforbrydelser bør samfundets vurdering af bigami omtales. Loven fandt dødsstraf passende for en sådan forseelse.¹⁴³ Som andre forseelser på disse områder gik sagerne til udtalelse hos biskoppen, før de endelig kom til kongens afgørelse. Om en mand, Jacob Madsen, hvis forseelse var så grov, at han syntes viet til tre kvinder på en gang, mente biskoppen, at vel kunne kongen uden at komme i konflikt med guds lov, benåde manden for dødsstraf, når han i stedet sattes til hårdt arbejde resten af sin tid, »men efterdi denne himmelrå-

bende synd mere end nogen skulle tro, endog her i stiftet tager overhånd, så ønsker jeg, at den over ham ergangne dom, andre til afsky og eksempel, måtte fuldbyrdes« – hvilket dog ikke skete.¹⁴⁴ Derfor foreslog biskoppen endnu engang at lade loven ske fyldest, idet han nogle måneder senere i en lignende forbindelse skrev – »så var det godt, om slig en dom blev eksekveret; thi ellers ville deslige skændige ugeringsmænd herefter som hidtil synde med oprakte arme«. ¹⁴⁵ Men man straffede nødigt med døden, og derfor fremførte biskoppen endnu engang sit synspunkt, da han 1732 skulle udtale sig angående en soldaterkone, der under sin mands fravær havde giftet sig med en anden.¹⁴⁶ 1734 nøjedes han dog med at foreslå livsvarigt tugthus til en matros, som efter at have været gift med en kvinde i seks år, oplyste, at han havde en ægte-hustru i Sverrig, og da hun kom til Danmark, genoptog han samlivet med hende uden at tage hensyn til sin danske kone – og han slap også med en begrænset straf.¹⁴⁷ Senere i århundredet lagde man samme humane indstilling for dagen, hvorfor en halvtredsårig Anne Rasmusdatter da også 1774 benådedes til livsvarigt tugthus, skønt hun havde giftet sig anden gang, uden at hendes første ægteskab var opløst.¹⁴⁸

Ligesom bigami kvalificerede folk til livsstraf, hvis loven skulle følges, forordnede den »bål og brand« for »omgængelse, som er imod naturen,«¹⁴⁹ og mens benådning var temmelig vis i flertallet af de nysnævnte tilfælde, gennemførte man gentagne gange i århundredets første halvdel dens bogstav direkte mod dem, der søgte samleje med dyr.¹⁵⁰

1735 kom en sag frem mod den nittenårige Jørgen Anansen, som tilstod at have »beblandet sig med en ko.« Bispen skrev, at han ikke burde benådes, men miste sit liv – grundet på hans enfoldighed og ungdom slap han dog fra det med fængsel.¹⁵¹ Et par måneder senere udsendtes en skrivelse fra kancelliet om, at »en i Danmark,« som for omgængelse mod naturen med en hest var dømt til bål og brand, skulle kvæles, før han kastedes i ilden, og hoppen, som han havde forsyndet sig imod, skydes, før den blev brændt, og 1751 kom der et reskript af ganske tilsvarende indhold. Først fastslog det, at en afsagt dom om straf med bål og brand for unaturlig omgang med

en ko »approberedes«, dernæst meddeltes, at manden, »som ikke ønskede dommen appelleret,« skulle kvæles, inden hans legem blev flammernes bytte.¹⁵² Der kan da næppe være tvivl om, at disse straffe er blevet fuldbyrdet; men senere i århundredet benådede man ogsaa disse syndere og ændrede straffen til fængsel med efterfølgende landsforvisning.

Med en sådan dom indsattes den norskfødte Lars Andersen 1769 i rasphuset for at afsone tre års fængsel, og når det var overstået at blive sendt til Vestindien for bestandig,¹⁵³ og da en musketer Mathias Drepche 1790 var stærkt mistænkt for »at have intenderet unaturlig omgang med en ko,« blev han – skønt det ikke kunne bevises – sat tre måneder i rasphuset og derefter jaget ud af kongens riger og lande med trusel om slaveri på livstid, om han viste sig igen.¹⁵⁴ Langt billigere slap karlen Peder Christensen fra Hanherrederne, idet han i 1795 afsonede et halvt år i Viborg tugthus for »omgang mod naturen.«¹⁵⁵

Eftersom voldtægt må opfattes som en form for erotik, der strider mod enhver samfundsorden, er det rimeligt at undersøge nærmere, hvordan man straffede dens udøvere i det 18. århundrede. Også her var livsstraf den grundtakst, man gik ud fra. Benådedes manden, skulle han enten ægte den skændede kvinde eller »give hende af sine penge og gods efter fælles venners råd og samtykke.«¹⁵⁶ Uheldigvis foreligger der trods gennemgang af et stort materiale kun et par eksempler på straf for voldtægt. I Viborg tugthus sad fra 1764 til 1766, da han døde, en mand ved navn Christen Sørensen for at udstå en straf på fire år, som han var idømt for voldtægt, og en snes år senere dømte byfogeden i Nakskov den en og tredive årige Niels Rasmussen fra livet, fordi han havde taget en kvinde med vold. Ved kongelig resolution nedsattes straffen imidlertid til to års arbejde i rasphuset.¹⁵⁷

Ved gennemgang af et betydeligt antal straffesager melder der sig selvfølgelig det spørgsmål, om man behandlede samme art forbrydelser på samme måde først og sidst i det behandlede tidsrum. På grund af det her benyttede materiales uensartethed – benådningssager først i perioden og fængselsjournaler sidst i perioden – kan der ikke gives et endeligt svar, og da det ikke er opgaven at

undersøge retsudviklingen i det 18. århundrede, vil der ikke blive anstillet særlige undersøgelser i den anledning.

Nu er der ingen tvivl om, at der foregik en humanisering af strafferetsplejen i det 18. århundrede, eftersom selve lovgivningen viser tendens i den retning (se ovenfor). Det ville blot være interessant at kunne fastslå, om der i selve den praksis, man anvendte i strafudmålingen, foregik principielle ændringer ud over, hvad der var en direkte følge af lovgivningen. Det forudsætter imidlertid en række vidtspændende juridiske undersøgelser, som ikke vedrører denne undersøgelse.

Det indtryk, der lades tilbage efter det i dette kapitel brugte stof, er, at straffene for en række forbrydelser er blevet mildnet, således synes det sjældent, at man o. 1800 afsagde dødsdomme for forseelser som fødsel i dølgsmål, tredje lejermål i ægteskab, samleje mellem beslægtede, omgang med dyr o. l., og straffene for forseelser som utugt og bordelvirksomhed synes også formindsket.

Det mest gennemgribende forsøg på at humanisere retsplejen på dette område blev foretaget af Struensee, der ved en forordning 13/6 1771 ophævede al straf for lejermål også lejermålsbøder og forlangte, at ægte og uægte børn skulle døbes på samme tid i kirken, og at uægte fødsel ikke måtte regnes nogen til skade. Følgen blev, at alle børn skulle døbes som ægte. Man aner den gejstliges forargelse bag den bemærkning, præsten ved Vor Frue kirke i Svendborg 13/10 1771 indførte i kirkebogen, da han skulle omsætte loven i praksis – »dette er det første barn, der efter forordningen er døbt som et ægtebarn, skønt det var en horeunge,« skrev han, og det samme suk undslap kollegaen på Drejø, der 1771 måtte døbe sit sognebarn Margrethe Rasmusdatters uden for ægteskab fødte barn på samme måde som ægtefolks børn.¹⁵⁸

Det kneb i høj grad præsterne at finde sig til rette med det nye. Skulle en gift gårdmand, der var udlagt som barnefader af »et ledigt fruentimmer«, som havde tjent på hans gård, virkelig kunne slippe for åbenbart skrifte, forhørte sognepræsten i Hesselager hr. Landt sig undrende hos bispen – det kunne han.¹⁵⁹

Loven ophævedes imidlertid, da Guldberg tog magten efter Struensees fald, og det skabte ny forvirring. Skulle hr. Brage i Klinte nu

fremstille en bondepiges barn som ægte eller uægte i kirken, når han anden pinsedag 1772 skulle bekræfte dets hjemmedåb, spurgte han sin foresatte biskop, og skulle forældrene stå åbenbart skrifte eller ikke. Da forordningen 27/2 1772 havde ophævet Struensees lov, var alt ført tilbage til det gamle, belærte hs. højjærværdighed den tvivlrådige præst, og følgelig burde barnet stilles frem som uægte, og forældrene – ikke stå skrifte, men hensættes på vand og brød og betale de respektive bøder.¹⁸⁰

Dermed var reformåndens virke på sædelighedslovgivningen kvalt, og det 18. århundredes tankegang atter vendt tilbage, og det hjalp ikke en pige fra Borup, at hun påstod, at det uægte barn, hun bragte til verden 1772, var avlet, mens Struensees lov stod ved magt. Barnet var et horebarn, og såvel hun selv som barnet skulle behandles som den gældende lov forlangte.¹⁸¹

Nogle år før Struensees tilsynekomst i Danmark var der sket en betydelig forbedring i de uægte børns stilling, idet det ved en forordning af 14/10 1763 bestemtes, at barnefædre skulle deltage i deres uden for ægteskab avlede børns underhold ved årlig at betale en efter deres vilkår og formue afpasset sum til moderen, og denne skulle udgøre mindst halvdelen af de omkostninger, barnets »nødtørftige underholdning« efter øvrighedens skøn ville koste, og betales til barnets tiende år.

I begyndelsen voldte det meget besvær at få loven praktiseret, da barnefædre fandtes uvillige til at betale et passende beløb, og derfor indgik der til amtskontorerne en stadig strøm af klager fra kvinder, der blev ladt i stikken af svigagtige bolere.¹⁸² Mange gange gik det, som Maren Olufsdatter fra Ejby erfarede, at barnefaderen vel indvilligede i at betale, men udeblev med pengene, når terminen var inde. Hun skulle have fem rigsdaler om året – 1772 beklagede hendes fader sig imidlertid over, at hun i tre år kun havde modtaget fem rigsdaler ialt og anmodede om at få det resterende beløb skaffet til veje ved udpantning.

Nogle forsøgte andre udveje for at blive fri, karlen Jens Christensen i Thorslunde f. eks. ved at påstå at være uskyldig – han fik valget imellem at aflægge benægtelsesed eller betale, hvad retten

havde fastsat, eller som Hans Olsen, der tjente i Ølsemagle, ved at forlange at overtage barnets opdragelse, hvilket såvel moderen som retten afslog, hvorfor han sluttelig efter mange udflugter betalte en rimelig sum.¹⁸³ Det var et skjul, som flere benyttede, når de blev krævet for penge; thi moderen udleverede nødtigt sit barn til en ugift tjenestekarl, og så var der håb for vedkommende om at slippe for betaling.

Derfor udsendte kancelliet 1794 en forordning, i hvilken det sloges fast, at moderen havde ret til at opdrage barnet, og at faderens bidrag skulle inddrives af øvrigheden, hvis han ikke betalte.¹⁸⁴ Et par år før havde en forordning bestemt, at genstridige fædre skulle idømmes arbejds hus efter de sædvanlige bestemmelser om bøders afsoning (forordning 6/12 1743 stk. 12),¹⁸⁵ og i 1790erne træffer man da også i børnehuset folk, der var indsat for at afsone deres børnebidrag. 1798 sad den sytten årige Søren Nielsen f. eks. en og tredive dage for at afsone fem rigsdaler og fire og tyve skilling, og 1800 måtte en syv og tyve årig karl, Niels Hansen sidde syv og halvtreds dage for at kvitte ni rigsdaler, som han ikke havde betalt til sit barn.¹⁸⁶

Denne foranstaltning gjorde utvivlsomt sin virkning på mere genstridige gemytter. Et bevis herpå fik man 1792 i Vejle, hvorfra der kom besked til amtsstuen i Kolding om, at en ladefoged på Aggersbølle ikke ville betale til sit uægte barn den sum, som retten havde fastsat. Man besluttede derfor at indstille ham til anbringelse i tugthuset et passende stykke tid. Det hjalp. Nu kom han til forlig med pigen om at udrede en rimelig sum. Så giftede hun sig imidlertid uden hans vidende, og derfor mente han, at betalingen kunne bortfalde. Det var dog en misforståelse. Retten greb ind og fastsatte hans ydelse til fire à fem rigsdaler om året.

Samme år gjorde man dog en undtagelse fra loven, idet man afslog at lade en kvinde i Stjær få sit uægte barn anbragt hos sig, da hun krævede det. Barnefaderen havde sat det i pleje hos sin broder, der var degn, og her havde det ordentlige forhold. Han henviste til, at det betød en forringelse af barnets kår, hvis man flyttede det efter moderens ønske, at hun selv havde ønsket det anbragt, hvor det var, og at grunden til hendes krav var ønske om børnepenge

af ham. Heri gav retten ham medhold, og det bestemtes, at det skulle blive, hvor det var.¹⁰⁷

Alle vanskeligheder til trods var det et betydeligt fremskridt for de ugifte mødre og deres børn, man havde nået. Repræsenterede det måske end et langt mindre frisindet syn på det uægte barn end det, Struensee havde udtrykt, var det et holdbart standpunkt, der kunne føres ud i livet og blive en virkelig forbedring, måske det meste, man på det tidspunkt kunne nå.

Lige så betydningsfuld for de samme menneskers økonomiske kår var forordningen 12/6 1812, der endelig afskaffede lejermålsbøderne – for at forældrene des bedre kunne klare børnenes underhold, stod der i forordningen. Den betød, at sulten og nøden var rykket de i forvejen ulykkeligt stillede folk endnu et stykke fra livet, og at muligheden for senere at falde til i det almindelige samfund var øget en smule.

Enkelte grupper af samfundet indtog en særstilling m. h. t. strafudmåling for sædelighedsforseelser – det gjaldt militære og gejstlige.

De første nød visse forrettigheder, idet forordninger af 29/12 1696 og 21/9 1729 fritog menige for at betale bøder for det første lejermål, de begik, ligesom de var fritaget for åbenbart skrifte. Det gjaldt dog ikke soldater der var gift, og heller ikke befalingsmænd eller egentlige officerer.

Det var utvivlsomt bestemmelser, som man tog sig til indtægt, og det kom da også sadelmageren Herman Probster fra Slagelse til gavn ved det lejermål han begik 1767; thi han arbejdede for den stedlige garnison, og bispemanden fandt, at det militære privilegium omfattede ham, så han slap for både at betale bøde og blive ydmyget i kirken.¹⁰⁸

En del prøvede at udnytte disse begunstigelser ved at lade sig »enrullere« til soldat, når de fornam, at deres syndige elskov ville få synlige følger. Landsoldaten Daniel Jørgensen fra Alsted var 1749 så heldig at få denne handlemåde taget for gode varer, så han slap for følgerne af sin letsindige optræden.¹⁰⁹ Ellers blev den ikke taget gyldig. En mand, Hans Pedersen fra Skærbæk i Ribe stift prøvede 1770 at unddrage sig straffen for to gange i sit ægteskab at have

bedrevet hor, ved at lade sig hverve til soldat. Han kom derpå tilbage til sognet og ville nu indtegnes til altergang som andre skikkelige folk. Det ville præsten blot ikke gå med til. Hans Pedersen flyttede derfor til Rødding, hvor han var ukendt, og her lykkedes det ham at vinde præstens velvilje, så han blev antaget til privat skriftemål.¹⁷⁰ En mand fra Harboøre, der en halv snes år senere forsøgte sig med et lignende arrangement, måtte derimod udstå den almindelige straf for lejermål.¹⁷¹

Vidtløftige personer, der optrådte som barnefader to, tre eller flere gange, slap begribeligvis ikke for straffen. Biskoppen i Viborg kom 1743 ud for det tilfælde, at en soldat på en gang var udlagt som barnefader af to kvinder, og den stedlige gejstlige var følgelig kommet i vildrede med, om han skulle stå skrifte i kirken mere end en gang, og om bødernes beløb burde fordobles. Hvad det første angik, fandt bispen en gang tilstrækkeligt, og det sidste måtte den verdslige myndighed gøre, som den ville, blot manden ikke slap fri for straf.¹⁷² At en landsoldat i Thorslev, som nåede at sætte fire uægte børn i verden, mente at være fritaget for straf, fandt biskoppen i Ålborg ganske komisk,¹⁷³ og under samme synsvinkel så hs. højærværdighed på Sjælland en derværende soldats krav om fritagelse for straf, da hans færden på usædelighedens vej anden gang bragte ham i forbindelse med myndighederne.¹⁷⁴

Privilegiet gjaldt ikke underholdsbidrag til moderen. Det skulle betales, hvad enten man var soldat eller ej, og da en soldat fra Gadstrup 1788 nægtede at yde sit bidrag pukkende på sin ret som militær, blev han revet ud af sin behagelige vildfarelse med en meddelelse om, at han skulle betale omtrent halvdelen af sin årsløn til pigen.¹⁷⁵

Giftede soldater, der bedrev hor, var man også enige om at straffe efter loven, også når det kun var første gang, de havde overtrådt det sjette bud. Biskoppen i Viborg ville endog 1741 have sådanne mennesker slået »i jern til arbejde ved skubkarren i næste fæstning,«¹⁷⁶ og man træffer i den slags sager stadig bispernes understregning af, »at loven påbyder, at gemene militære personer skal udstå kirkens disciplin, når de i deres ægteskab begår lejermål, endog når det er første gang.«¹⁷⁷

Mens soldaterne indtog en begunstiget stilling m. h. t. straf for begåede lejermaal, ramtes gejstligheden særlig hårdt, såfremt den forså sig mod den gængse moral. I følge Danske lov 2-11-13 og 2-1-5 skulle præster, hvis hustruer kom for tidligt i barselseng, miste deres embede. I virkeligheden fik de gerne, når der var gået to år til-ladelse til påny at søge embede og fortsætte deres gejstlige virke.

Kapellanen hr. Iver Nicolaj Broacher i Tim suspenderedes såle-des 1737 fra sit embede på grund af, at hans kone nedkom nogle uger for tidligt. To år senere fik han imidlertid oprejsning og blev kort tid efter præst i Staby.¹⁷⁹ En lignende skæbne fik kapellanen i Simsted, hr. Jens Fabricius 1740, da hans første barn kom til ver-den, før den regelmenterede tid efter brylluppet var gået.¹⁷⁹ Flere slap dog billigere fra en sådan affære, blandt dem var hr. Hans Dreyer i Tranekær. Kort efter hans bryllup kom det frem, at hans hustru var gravid og han suspenderedes fra sit embede. Efter ansøg-ning til kongen fik han imidlertid lov til at forblive i sin stilling, mod at han den første søndag efter at oprejsningsbrevet var ham leveret, trådte frem på prædikestolen og afbad sin forseelse for menigheden.¹⁸⁰ Sognepræsten i Otterup hr. Ude Høst slap også 1743 for at miste kaldet, da han befandt sig i samme omstændigheder som kollegaen på Langeland; men foruden at ydmyge sig for menig-heden i kirken måtte han betale fyrrer rigsdaler til Viborg skole og fem rigsdaler til Odense hospital.¹⁸¹

Når der var tale om egentlig hor, var embedsfortabelse derimod en sikker udgang på sagen, hvad folk som hr. Kaalund i Vorbasse og hr. Hoe i Lerup erfarede.¹⁸² Det antal præster, som overtrådte det sjette bud, er imidlertid så lille, at tilfælde herpå kun sjældent forekom, og en statistisk opgørelse er følgelig ikke mulig og for så vidt også overflødig, da det stort set kan siges, at præsterne var for-skånet for de problemer, der rejste sig af egentlig løvsagtighed, og spørgsmålet har i denne forbindelse fortrinsvis interesse ved at vise de krav, man stillede til de mennesker, der var sat til at være time-lige og åndelige vejledere for andre.

De samme bestemmelser gjaldt også degne- og skoleholderstan-den. Derfor afsatte man 1744 degnen i Viffert i Himmerland Niels Lorentzen Bocholt, da hans kone fem måneder efter brylluppet ned-

kom med en arving. Degnen søgte imidlertid kongen om nåde, og han fik tilladelse til at forblive i sit embede mod at betale en afgift til nærmeste hospital.¹⁸³ Samme nåde tildeltes 1726 degnen i Hareslev-Rakkeby, Jens Kristensen,¹⁸⁴ hvorimod degnen i Sæby Christen Thomsen Andrup 1743 måtte afstå sit embede til sin broder, fordi hans første barn fødtes for tidligt, og først flere år senere blev han degn i Dronninglund.¹⁸⁵

Så hårdt straffede man ellers sjældent andre end sådanne degne, der anklagedes for direkte løssagtighed. Selv af dem slap adskillige for egentlig afsked, idet de efter nogle års forløb fik tilladelse til atter at komme i kald – det var tilfældet med v. Hæsingegadegnen Peder Møller, som på grund af lejermål i sit ægteskab 1762 afsattes fra sit embede, dog med den formildende bestemmelse at han to år efter måtte tildeles et andet.¹⁸⁶ Den ugifte degn på Holmsland Jens Taftbjerg fik endda lov at forblive i sit embede, når han betalte ti rigsdaler til Varde hospital – til trods for, at han måtte vedgå at være fader til et uægte barn,¹⁸⁷ og Vennebjergdegne Hans Kjærgård fik udlagt en trediedel af kaldets indtægter i de to år o. 1792, han på grund af løssagtighed var uden embede.¹⁸⁸

For en del betød overbevist horeri dog fortabelse af embedet for tid og evighed, som tilfældet var med degnen Niels Herløv i Åle i Vestjylland 1739, degnen Christen Holm i Skovby på Fyn 1742, Husbydegne Peder Mogensen 1759 og en del andre.¹⁸⁹ Der er ingen tvivl om, at der var en større procentdel af degnene, der forså sig mod det sjette bud, end tilfældet var med præsterne, men tallet synes dog ikke at ligge over otte procent, når man ser det i forhold til det samlede antal degne på Sjælland og i Vendsyssel.

Skoleholderstanden (d. v. s. faste skoleholdere) straffedes omtrent som degnestanden. Skoleholderne Jacob Johansen Friis i Lunde på Fyn, Andreas Broch i Ferslev på Sjælland og Peder Holm i Skullelev i samme landsdel benådedes således for deres straf, de var ifaldet som følge af deres koners for tidlige nedkomst,¹⁹⁰ andre som skoleholderne Holst i Jerup og Rasmus Pedersen i Ålborg fik mod at betale nogle mindre afgifter lov til at blive i deres kald.¹⁹¹ På grund af den stadig skiftende skare, der udgjorde skoleholderstanden, og de mangelfulde oplysninger om den enkelte, er det vanske-

ligt at give blot noget i retning af en statistisk opgørelse over, hvor mange der overtrådte den borgerlige moral.¹⁰²

Som omtalt (kap. ægte eller uægte) synes man at have stillet større krav til en studeret end til en ustuderet degn og skoleholder. Et nøjere bevis kan der dog ikke føres herfor, da det antal tilfælde, hvor overtrædere af loven kan karakteriseres i uddannelsesmæssig henseende er for lille til, at noget kan bygges på det. Men sammenholdt med de resultater undersøgelsen over behandlingen af drikfældige personer i disse samfundslag førte til, er der god grund til at mene, at højerestående og mere uddannede gejstlige behandledes hårdere end den gruppe skoleholdere, der var gået lige fra det praktisk liv i embede.

Den retspraksis, der her er skildret som karakteristisk for det 18. århundrede, var iflg. Troels-Lund en videreudvikling af de synspunkter, man havde anlagt over for sædelighedsforseelser siden reformationen. Med den lutherske opfattelse af ægteskabet som en gud velbehagelig institution blev kønslige forbindelser uden for dette at betragte som særlig grovkornede synder, der burde straffes hårdt, og en række forordninger til denne opfattelses virkeliggørelse så da også dagens lys i årtierne omkring reformationens indførelse.

I hovedtræk gik de igen i Danske lovs bestemmelser om samme forhold og truede således overtrædere med strenge straffe som livsstraf eller store bøder. I et par generationer efter deres fremkomst tog man dem ret bogstaveligt, og adskillige mennesker undlivedes, fordi de forså sig imod dem. På Christian den Fjerdes tid blev det imidlertid praksis, at man i stort omfang så igennem fingre med den slags begivenheder, og selv om lovens bogstav stadig lød lige strengt, blev retspraksis efterhånden betydelig formildet, og dette forhold bestod så videre frem til den her behandlede periodes begyndelse.

Efter denne skete der ikke afgørende forandringer før straffeloven 1866, hvis §§ 308 og 309 ophævede al straf for lejemål.

Noter.

Forkortelser.

Følgende forkortelser er anvendt såvel i noterne som bilagene.

H. = herredspakke, dvs. indkomne sager til bisperne, liggende i pakker efter det herred, hvorfra de stammer, placeret i bispearkiverne.	skr. = skrivelse.
Kh. S. = Kirkehistoriske samlinger.	kopb. = kopibog.
sg. = sogn eller sogneby.	a. a. = amtsarkiv.
h. = herred.	B. = bispearkiv.
just. = tingbog.	Bi. = bilag.
kgb. = kirkebog.	ib. = ibidem.
	D. L. = Danske lov.
	ford. = forordning.

Ægte eller uægte.

1) D. L. 2-8-1 f. og 3-16-3, kirkeritualet. 2) D. L. 5-2-32 f. 3) ford. 19/2 1783, D. L. 3-16-12 og 2-8-6. 4) V. B. kopb. 19/7 1741 fol. 277. 5) O. B. kopb. 12/10 1740 fol. 155. 6) Sallinge H. 30/7 1782. 7) Lejerskov kbg. 1782. 8) Svendborg frue kbg. 15/12 1742 - parret er ikke anført som viede. Skilsmisedommen er ikke fundet. 9) Universitetsarkivet pk. 1202, responsa af det teologiske fakultet c. 1736. 10) Bi. E I-IV. 11) Vends H. 24/1 1770 og O. B. kopb. 27/1 1770. 12) bi. A I. 13) Sj. B. kopb. 21/11 1770. 14) R. B. kopb. 16/12 1805. 15) Bi. A I. 16) R. B. kopb. 16/11 1731. 17) Bloustrød kbg. 1789. 18) R. B. kopb. 20/2 1756 fol. 258. 19) Sj. B. kopb. 25/2 1766. 20) O. B. kopb. 23/8 1747 fol. 277. 21) Sj. B. kopb. 26/6 1769. 22) R. B. kopb. 16/2 1732, Aalb. B. kopb. 20/12 1761. 23) O. B. kopb. 27/2 1743 fol. 41. 24) Borup kbg. 1747. 25) Kerte kbg. 1787, Vejle kbg. 1794. 26) Tikøb kbg. 1778. 27) f. eks. Spjellerup kbg. 1737. 28) Svendborg frue kbg. 13/6 1787. 29) Sallinge H. 18/6 1783. 30) O. B. kopb. 21/6 1783 fol. 816. 31) R. B. kopb. 25/7 1781 fol. 644. 32) O. B. journal (Åssum h.) 25/9 1788 og kopb. 25/9 1788 fol. 278. 33) R. B. kopb. 17/10 1780 fol. 543. 34) O. B. kopb. 27/10 1804, Sj. B. kopb. 5/11 1791, Aarhus B. kopb. 25/11 1806. 35) R. B. kopb. 22/11 1740 fol. 87. 36) D. L. 6-13-1. 37) O. B. kopb. 15/8 1748 fol. 445. 38) R. B. kopb. 5/4 1771 fol. 25. 39) Sj. B. kopb. 21/6 1735 fol. 211.

40) Vammen kbg. 1825. 41) Aalb. B. kopb. 19/3 1781. 42) O. B. kopb. 29/8 1790 fol. 150 og kancelliets promemoria 21/7 1787. 43) ib. 6/11 1794 fol. 319. 44) R. B. kopb. 1/3 1809. 45) Aalb. B. kopb. 29/1, 12/3, 27/6, 26/7, 18/12 1725, 14/8 1726 fol. 76, 82, 105, 109, 131, 138. 46) Odense frue kbg. 19/9 1729. 47) Aarh. B. kopb. 9/11 1786. 48) D. L. 2-5-4. 49) talrige eks. herpå under publice absolverede. 50) Rær kbg. 13/1 1726, 18/2, 28/10 1727. 51) Snoldelev-Tune kbg. 12/2, 17/3, 25/4 1779. 52) Aalb. B. pk. indberetninger om fødte og døde 1700-46, året 1745. 53) Fraugde kbg. 29/4, 3/5, 1/6 1749, Anders Hansen og Ane Jørgensdatter, Allerslev kbg. 1729, Birthe Handsd. og Jens Lauridsen. 54) Merløse H. 7/1, 21/1, 5/7 1766 og Sj. B. kopb. 19/1, 1/2, 1/7 1766. 55) O. B. kopb. 15/5 1748 fol. 415. 56) Aalb. B. kopb. 7/4 1764. 57) Aarh. B. kopb. 23/11 1787. 58) Tyrsting kbg. 1811. 59) Stenløse kbg. 6/2 1795. 60) Krogstrup kbg. 1738. 61) Kirke Hyllinge kbg. 1800. 62) Fjenneslev kbg. 1746. 63) Torsted kbg. 1761. 64) Krogsbølle kbg. 1795. 65) Vejerslev-Aidt-Thorsø kbg. 1745. 66) Vedslet kbg. 1766. 67) Sørbymagle kbg. 1730. 68) Egebjerg kbg. 1729. 69) V. B. kopb. 9/5 1811. 70) Bi. A III. 71) Bi. A II. 72) Merløse H. 1758, jfr. G. Hansen, Præsten s. 125. 73) ib. 74) Joacim Junge, Den nordsjællandske landalmues karakter, skikke, meninger og sprog (1798), udg. v. H. Ellekilde 1915, s. 155 ff. 75) Bi. A V og VIII. 76) D. L. 2-11-13, risk. 9/5 1738, se kap. straffene. 77) jfr. D. L. 3-16-12. 78) Horns H. 1773. 79) O. B. kopb. 18/2 1790 fol. 32. 80) Sj. B. resolutionsprotokol 24/11 1733 fol. 233. 81) Aarh. B. kopb. 23/12 1773. 82) d. v. s. Bi. A II, III, IV, V, VII, VIII. 83) Bi. A V. 84) Bi. A V. 85) ib. 86) Bi. A VI og VII. 87) Bi. A IX, II. 88) Bi. A IV. 89) Bi. A II, III og IV. 90) Bi. A XI og VII. 91) Bi. A X, XIV. 92) Bi. A VI. 93) Troels-Lund, Dagligt liv i norden, bd. IX, s. 44 ff. (ill. udg.). 94) Gustav Bang, Kirkebogsstudier, s. 82 og 67, Bi. A XII. 95) ford. 4/1 1799. 96) Eks. O. B. kopb. 13/6 1746, 21/6 1783, Sj. B. kopb. 31/7 1790, Aalb. B. 15/7 1754, R. B. kopb. 6/9 1806, Aarh. B. kopb. 28/12 1807, Aalb. B. kopb. 13/11 1808, O. B. kopb. 11/10 1809.

Tidens opfattelse.

I noterne til dette kapitel er titlerne på bøgerne forkortet, deres fulde titel samt udgivelsesår må søges i listen over gennemgæet samtidig litteratur. Hakon Stangerups, Romanen i Danmark i det 18. århundrede, nævnes St. Betegnelserne I og II a b og c henviser til de grupper, medicinske og moralske skrifter sidst i bilagene er delt i.

1) Chr. Wolfsen, Fornuftige tanker -, s. 286. 2) Søren Hempel, Håndbog i moralen for ungdommen, s. 27. 3) ib. s. 28. 4) jfr. skrifterne under grupperne I b, a og c. 5) Betragtninger over de almindelige årsager til ulykkelige ægteskaber, s. 173. 6) En letfattelig lægemetode for dem af

begge køn, der hemmelig lide –, s. 11. 7) Om de bedste midler at forebygge følgerne af selvbesmittelse –, s. 8 ff. 85 ib. s. 10. 9) Sædelære for landsbyfolk, s. 13. 10) Grupperne I b, a og II. 11) Gruppe I a. 12) D. Saml., G. Vogel, Undervisning for forældre, opdragere –, s. 14, 16, 18–20. 13) Gruppe I b. 14) Gruppe I b, a og II. 15) En letfattelig lægemetode –, s. 3. 16) En kort historie om en onanit –, s. 15. 17) Om de bedste midler at forebygge følgerne –, s. 8. 18) Patriotens billige klagemål –, s. 17. 19) En ny forordning for samvittigheden –, s. 6. 20) Et par ord til vor tids horekoner –, s. 18 ff. 21) Er det muligt, at en hustrus bolere kan være –, s. 8 f. 22) Gruppe I b, a og c. 23) Samlejet –, bd. I, s. 185. 24) Den forsigtige fruentimmerven –, s. 6 ff., 57 ff. 25) Spøgefulde ægteskabspligter –, s. 6. 26) Medicinsk diætetisk brudegave –, s. 12, 26, 32. 27) ib. s. 32, 52, 57, 63, 68, 77. 28) R. Fernau, Kærlighedens og ægteskabets afslørede hemmeligheder –, s. 23. 29) J. F. Albrecht, Mennesket og dets køn, s. 23, 38, 77, Dr. Laves, Kvinden og hendes yndigheder, s. 34, 91 og 96. 30) Den fysiske kærlighed –, s. 33 f. 31) Den galante ungdom –, s. 6, 11, 14, 21, 28. 32) Om den delicatessen, som anstår det smukke køn –, s. 3, 7, 22. 33) J. P. L. Snell, Kritik over folkemorale for præster, s. 1–48. 34) Moralske forelæsninger over kyskhedens og det ægteskabelige fordrags pligter –, s. 3, 12, 48–54. 35) Fruentimmerregler til Paderne –, s. 9, og Moralske forelæsninger over det ægteskabelige fordrags pligter –, s. 50. 36) Hvorledes skal jeg te mig –, s. 63, 42. 37) M. Mikkelsen, Lommebog for forlovede og nygifte, forklaring til ordet afholdenhed. 38) Kærlighedens bog –, s. 42. 39) Kærlighedens glæder og ægteskabets hemmeligheder –, s. 5–10. 40) Tres kærlighedsparagraffer –, s. 5 f. 41) Nyttårgave for tjenestepiger –, s. 13 ff. 42) Talt op efter Hakon Stangerups angivelser i Romanen i Danmark i det 18. århundrede. 43) St. s. 189, 271. 44) St. s. 27. 45) N. Prah, Lars Ågerups hændelser –, forordet. 46) St. s. 156–58. 47) St. s. 148 ff. 48) C. A. Thielo, Matrosen, som blev kejser –, s. 188 ff. 49) C. A. Thielo, Den unge uglenspil –, s. 154 f., 169 f. 50) Lillies efterretninger om nye bøger, 1756, s. 629. 51) N. Prah, Lars Ågerups hændelser, 5. bog, s. 107 ff. 52) St. s. 89 ff., s. 267 f. 53) C. A. Thielo, Cecilia, s. 13 f. 54) K. L. Rabec, Eulalia Meinau, s. 8. 55) J. C. Tode, Kærligheds nytte, s. 194 ff. 56) B. Bang, Adelaide v. Hartner, s. 114–28. 57) Karl Bernhardt, Lykkens yndling, udg. 1901, s. 256, 299. 58) Poul Chievitz, Fra gaden, udg. 1898, s. 53 ff. 59) H. C. Andersen, Kun en spillemand, udg. 1901, s. 111 og 145. 60) H. Pontoppidan, Lykkeper I, udg. 1949, s. 71. 61) Jacob Paludan, Jørgen Stein, udg. 1944, s. 225. 62) Bi. A XIII. 63) Følgende citater fra justitsprotokoller viser det: Båg-Vends h., fol. 884, 5/9 1732, – et vidne oplyste, at »et kvindmenneske kom til hans gård og tilbød sin tjeneste mod hans vilje. Kvinden havde i den tid, hun tjente ham, flere gange besøg af en person, som udgav sig for hendes broder ... han lå hos hende i sengen

3-4 gange«. – Salling h., fol. 452, 1/5 1741, et omvandrende par kom til Højrup og begærede nattelogis – »da der blev svaret, at der kun var en seng, sagde de, at det gjorde intet, da de var søskende, hvorpå de gik i seng sammen«.

Hyppigheden.

1) Borre kbg. 1700 og 1701. 2) Karlby kbg. c. 1780 og Karlby kbg. c. 1740. 3) Bi. C I og C IV. 4) Bi. C IV. 5) Iflg. et udeladt bilag beregnet på grundlag af det fulde materiale for det 19. årh. 6) Mange eks. i bi. C I. 7) Bi. C IV. 8) ib. 9) Bi. C I og C IV. 10) = note 5. 11) Eilert Sundt, Om sædelighedstilstanden i Norge 1857, s. 249, Johannes Sjöstrand, Den äktenskapelige fruktsamheten i Sverige, 1940, s. 21. 12) Gustav Bang, Kirkebogsstudier, s. 70. 13) Bi. C VI. 14) Bi. C IV, Gustav Bang nvt. st. s. 71, jfr. H. H. Fussing i Hist. Tidsk., 11. rk. 1, s. 287. 15) J. D. W. Westenholtz, Prisskrift om folkemængden i bondestanden, ved A. Rasmussen 1919, s. 80 ff. 16) Nvt. skrifter henholdsvis s. 30 og 62. 17) Odense a. a., pk. 486, lejermålssager, 6/9 1707. 18) Edv. Ehlers, Folkesyfilis i Danmark.

Parterne.

1) Bi. D I, C IX. 2) Skovby H. 2/9 1779. 3) Kerte kbg. 1736, Toksværd kbg. 1729, Alsted kbg. 1744. 4) R. B. kopb. fol. 53 18/7 1760. 5) O. B. kopb. fol. 711 1/10 1749. 6) Ålb. B. kopb. fol. 49 18/11 1785. 7) Kancel. skrv. 24/1 1743. 8) Brabrand kbg. 1735. 9) Sdr. Omme kbg. 1791. 10) Dover kbg. 1813. 11) Borup-Kimmerslev kbg. 1744. 12) Eks. herpå i noter til kap, »ægte og uægte« nr. 41-44. 13) Vib. B. kopb. fol. 148 23/4 1792. 14) R. B. kopb. 1/3 1809. 15) Vindinge kbg. 1729. 16) Vestenskov kbg. 1746. 17) Roskilde a. a. lejermålssager 1770-1800 skrv. 1/5 1770. 18) Koldinghus a. a. indkomne breve 14/3 1797. 19) Alsted kbg. 1738. 20) Ålb. B. kopb. 21/7 1788. 21) Rønninge kbg. 1737, Koldinghus a. a. indkomne breve 14/3 1717. 22) Vindinge-Bjerger-Åsum h. tingbog, fol. 384, 21/8 1762. 23) Gamtofte kbg. 1737, andre eks. i kbg. Dover 1798, Hersleb 1783, Ølgod 1732. 24) Kjettrup kbg. 1786. 25) Eks. i kbg. Sørbymagle 1775, Dråby 1802, Humle 1746. 26) Vinding-Bj.-Ås. h. tingbog 1762, fol. 379, 384, 389, 396. 27) ib. 1768, fol. 17, 18, 23. 28) Båg-Vends h. tingbog 1731, fol. 744, 760, 771. 29) D. L. 1-14-5 til 8. 30) Båg-Vends h. tingbog 1731, fol. 723, 734, 760, 791, 792. 31) Bi. D I. 32) Tyrsted kbg. 1792. 33) Dronninglund kbg. 1806. 34) Sj. B. kopb. 20/12 1765. 35) Odense a. a., pk. 486, lejermålssager, 10/9 1727. Højesterets domsprotokoller mangler. 36) Haverslev kbg. 1785. 37) Vindinge kbg. 1784. 38) Albert Fabritius, Danmarks riges adel 1946, s. 69, her anføres 20 eks. fra det 16. og 17. årh. til c. 1660. 39) F. Ahlefeldt Laurvig, Generalen I 1927, s. 41 ff., Kh. S. 1-6-407 ff. 40) Char-

lotte Dorothea Biehl, Interiører fra Frederik d. femtes hof, 1909, og Interiører fra Christian d. syvendes hof, 1910, udg. ved L. Bobe. 41) Bi. D I, eks. i kbg. Tyrsted 1730, Viby (Ning h.) 1725, Bælum 1784, Ringe 1811, Revninge 1809, 1835, Søby 1796. 42) Odense a. a., pk. 486, lejemålssager, 6/9 1707, eks. i bi. D IV. 43) Spjellerup kbg. 1725. 44) Vennebjerg kbg. 1783. 45) Vorde-Fiskbæk-Romlund kbg. 1799. 46) Kerte kbg. 1779. 47) Gentofte kbg. 1775. 48) Slemminge-Fjelde kbg. 1809. 49) Harte kbg. 1801. 50) Bjerger kbg. 1739 og 1740. 51) Kbg. Linå 1809 og Borup 1809. 52) Selsø kbg. 1753. 53) På grundlag af Wibergs præstehistorie, A. Petersen, Sjællands stifts Degnehistorie, og P. Rørsig, Vendsyssels Degnehistorie. 54) Roskilde a. a., lejemålssager 1770-1800, 21/12 1777. 55) Ørslevkloster kbg. 1809, 13, Eskildstrup kbg. 1804, 07, 10. 56) Bi. D VII. 57) Koldinghus a. a., indkomne breve, 29/5 1705 og 13/6 1708. 58) Rønninge kbg. 1733. 59) Vib. B. kopb. 14/4 1745, fol. 449. 60) Bi. D II. 61) ib. 62) Søby kbg. 1792, Solbjerg kbg. 1751, 56, 57. 63) Nr. Nissum kbg. 1798, 1801, 06, 07, 09. 64) Vestenskov kbg. 1797, 1803, 09, 11, 13. 65) Rønninge kbg. 1740, 46, 48. 66) Gundslev kbg. 1812. 67) Kbg. Romdrup 1801, Mårslet 1745, Solbjerg 1804, Vor 1810. 68) Roskilde a. a., lejemålssager 1770-1800, 21/4 1789. 69) ib. 2/1 1777. 70) ib. 4/3 1799. 71) Møens tugthusarkiv kopb., brev 20/5 1743. 72) Børnehusets arkiv mandtalsbøger 1770-1813. 73) ib. mandtalsbog 1772-1778 kv. s. 59-74, jfr. Grethe Hartmann, Boliger og Bordeller, 1949, kort I og II. 74) Børnehusets mandtalsprotokoller 1782-1806, s. 43, 1772-78 kv. s. 21. 75) Udregnet p. g. a. 9432 eks. 76) Bi. D I og D II. 77) Ford. 14/10 1763. 78) Bi. D III. 79) O. B. kopb. 10/10 1742, fol. 565. 80) Bjerger H. 1766. 81) Lunde H. 1784. 82) Gentofte kbg. 1769. 83) Hemmet kbg. 1799. 84) Fraugde kbg. 1802. 85) Folketællingen 1787 nvt. sogne.

Ægteskabsgraderne.

1) K. Rob. V. Wikmann, Die einleitung der ehe, s. 165 ff. og 257. 2) ib. s. 115 f. 3) ib. s. 281. 4) Risk. af 4/5 1778 og 25/10 1777, gælder kun for Norge, en omstændighed, der understreger, at fænomenet ikke har været kendt i Danmark. 5) K. Rob. V. Wikmann nvt. st. s. 165 f., 196. 6) D. L. 3-16-1 til 5 og 10. 7) D. L. 2-8-2 til 3 og 3-16-11. 8) D. L. 3-16-11 og ford. 6/2 1694. 9) D. L. 3-16-10. 10) Sj. B. kopb. 11/4 1733, fol. 158, 23/10 1809. 11) ib. 3/12 1811. 12) ib. 20/1 1810. 13) D. L. 3-16-9 ff., jfr. Nannestad, Fuldstændig og tydelig tabel på de beslægtede og besvogrede, som efter ford. 14/12 1775 ikke må ægte hinanden. 14) Ford. 27/2 1770, 3/4 1771, 14/12 1775. 15) O. B. kopb. 1/8 1742, fol. 505. 16) Aarh. B. kopb. 18/11 1757, 25/10 1757. 17) O. B. kopb. 28/5 1749, fol. 641. 18) Skovby H. 29/1 1771, 8/2 1771. 19)

Horns H. 1767, Sj. B. kopb. 29/1 1769. 20) Sj. B. kopb. 11/11 1809. 21) Aalb. B. kopb. 19/2 1728, fol. 237. 22) Sj. B. kopb. 5/8 1730, fol. 315, Aarh. B. kopb. 30/7 1785. 23) Fy. B. kgl. bevillinger til ægteskaber i forbudne led 1664–1802, 9 pk. 24) Findes spredt omkring i kopi-bøgerne og herredspakkerne. 25) Sj. B. kopb. 5/1 1733, fol. 2. 26) ib. kopb. 7/2 1734, fol. 54. 27) ib. kopb. 16/2 1730, fol. 59. 28) O. B. kopb. 16/4 1746, fol. 45. 29) Skam H. 28/5 1768. 30) Aarh. B. kopb. 27/9 1785. 31) D. L. 2–8–4 og 5–2–4 ff., 5–2–13 og ford. 14/4 1752 om sørgedragter. 32) O. B. kopb. 4/9 1745, fol. 505. 33) V. B. kopb. 20/6 1744, fol. 85. 34) Sallinge H. 30/7 1782, jfr. D. L. 5–2–13. 35) D. L. 3–16–8. 36) Sj. B. erklæringsprotokol 20/6 1765. 37) O. B. kopb. 14/11 1772, fol. 589. 38) Eks. i bi. B II. 39) R. B. kopb. 21/12 1808. 40) D. L. 3–16–14. 41) Aalb. B. kopb. 21/8 1726, fol. 158, jfr. bi. E III. 42) V. B. kopb. 6/7 1778, fol. 312. 43) D. L. 3–16–14, 8. 44) Sallinge H. 5/7 1774. 45) Aalb. B. kopb. 18/3 1784. 46) D. L. 3–16–14. 47) Bi. E I–V. 48) Aarh. B. tamperretsprotokol 16/5 1731, fol. 110. 49) V. B. tamperretsprotokol 17/9 1760, fol. 87, konsistoriums arkiv, tamperretsprotokol 27/5 1733, fol. 350. 50) V. B. tamperretsprotokol 6/6 1743, fol. 62. 51) Aalb. B. tamperretsprotokol 17/12 1710, fol. 163. 52) Aarh. B. tamperretsprotokol 19/5 1717, fol. 93. 53) ib. 19/12 1731, fol. 112. 54) ib. 20/9 1730, fol. 109. 55) Aalb. B. tamperretsprotokol 7/6 1693, fol. 84. 56) V. B. tamperretsprotokol 6/3 1743, fol. 61. 57) Aarh. B. tamperretsprotokol 16/12 1716, fol. 53. 58) V. B. tamperretsprotokol 22/2 1741, fol. 58. 59) D. L. 3–16–15, jfr. bi. E I–V. 60) Aarh. B. tamperretsprotokol 19/12 1753, fol. 156. 61) Aalb. B. tamperretsprotokol 18/12 1691, fol. 39. 62) Universitetsarkivets tamperretsprotokol 25/2 1733, fol. 343. 63) D. L. 3–16–15, 2. 64) Aarh. B. tamperretsprotokol 20/12 1752, fol. 155. 65) V. B. tamperretsprotokol 8/6 1729, fol. 32. 66) D. L. 3–16–15, 1, V. B. tamperretsprotokol 14/3 1764, fol. 92. 67) V. B. tamperretsprotokol 14/3 1764, fol. 92. 68) Aalb. B. tamperretsprotokol 3/6 1691, fol. 37. 69) ib. 18/9 1689, fol. 11, konsistoriums arkiv tamperretsprotokol 27/5 1733, fol. 348. 70) Aarh. B. tamperretsprotokol 31/5 1730, fol. 108. 71) O. B. kopb. 5/11 1747, fol. 321. 72) ib. 12/2 1746, fol. 19. 73) ib. 15/5 1748, fol. 413. 74) Aalb. B. kopb. 15/12 1730, fol. 333. 75) D. L. 3–16–15 til 16. 76) Findes i næsten alle de i bilaget og teksten anførte tamperretsdomme. 77) Sj. B. erklæringsprotokol 2/11 1770. 78) R. B. kopb. 8/8 1780, fol. 526. 79) Sj. B. kopb. 27/11 1766. 80) Aalb. B. kopb. 12/1 1785, fol. 116. 81) Sj. B. erklæringsprotokol 20/9 1767. 82) D. L. 3–16–8. 83) Tommerup kbg. 1704. 84) Aarh. B. kopb. 15/7 1777. 85) Horns H. 1768. 86) Tallene for det 19. og 20. århundrede er regnet ud på grundlag af »Statistisk årbog«. 87) Bi. E VI. 88) Ford. 10/7 1795 og 7/5 1796. 89) Ford. 14/12 1775, 23/5 1800, 30/4 1824, V. Benzon, Dansk familieret I–II, 1924–26, s. 56.

Straffene.

1) D. L. 6-1-6, 6-1-9, 6-4-1, 6-4-5 ff., 6-6-1, 6-17-38. 2) D. L. 6-1-10, 6-5-2, 6-16-4, 6-17-35 f., 6-22-8. 3) D. L. 6-2-1, 6-3-3 f., 6-3-7 f., 6-7-1 f., 6-10-1 ff., 6-6-1 f., 6-15-1 f. 4) G. Hansen, »Præsten«, s. 130 f. 5) Børnehusets arkiv, mandtalsbog 1772-78, står på et løst blad i protokollen. 6) ib. jfr. D. L. 6-17-38. 7) D. L. 6-18-1 til 8. 8) Børnehusets arkiv mandtalsbog 1772-78, mænd s. 15. 9) Viborg tugthusarkiv, hovedbog 1763, nr. 1072. 10) Møens tugthusarkiv kopb. 19/9 1744. 11) Møens tugthusarkiv, direktionens korrespondancesager 1737-1817, 20/9 1775. 12) Møens tugthusarkiv kopb. 23/9 1774, jfr. D. L. 6-17-32. 13) Viborg tugthusarkiv, hovedbøger 1763, Christen Andersen 1792, Kirsten Svendsdatter 1796. 14) Børnehusets arkiv, rasphusfanger 1782-1806, mænd s. 56. 15) ib. s. 26. 16) ib. s. 32. 17) Møens tugthusarkiv kopb. 11/11 1740. 18) ib. 21/9 1742. 19) ib. 10/8 1779. 20) Ford. 18/12 1767, 19/3 1751, 27/4 1771, 20/2 1789 og 24/9 1824. 21) D. L. 2-8-3 f., 3-9-10, 2-5-22 til 24, G. Hansen, »Præsten«, s. 143. 22) ib. 23) D. L. 2-9-8 og 6-13-1. 24) Kirkeritualet, kap. 4, stk. 2, udg. ved Krogh 1855. 25) Uvelse kbg. 1741. 26) Ford. 23/12 1735, jfr. G. Hansen, »Præsten«, s. 112. 27) ib. s. 114, Fy. B. kgl. bevillinger til fritagelse for åbenbart skrifte og oprejsning for lejermål 1718-64, 1786-94, R. B. indkomne breve om kirkens disciplin 1684-1759, R. B. ægteskabsbevillinger og oprejsning for lejermål 1681-1775 med betegnelsen ad. Reg. 7, cap. 61, V. B. pk. 143 a benådningsbreve i disciplinære sager. 28) Sj. B. resolutionsprotokol 30/5 1766. 29) Aalb. B. kopb. 31/8 1761. 30) O. B. kgl. bevillinger på fritagelse for åbenbart skrifte og oprejsning for lejermål 27/4 1742. 31) Sj. B. erklæringsprotokol 20/9 1765. 32) Sj. B. resolutionsprotokol 31/5 1734, fol. 138. 33) Kerte kbg. 1738, kbg. for Flemløse 1755, Krogsbølle 1763, Sanderum 1735, Rønninge 1744. 34) Ford. 8/6 1767. 35) Bjerger H. 5/12 1767. 36) Koldinghus a. a., indkomne breve 16/12 1777. 37) O. B. kgl. bevillinger på fritagelse for åbenbart skrifte og oprejsning for lejermål 10/2 1786. 38) Sj. B. kopb. 9/4 1793. 39) Kronborg rytterdistrikts sessionsprotokoller 1761 ff., D. L. 6-13-1. 40) ib. 41) Ford. 5/1 1714. 42) Ford. 19/8 1724, 11/8 1725 for byerne. 43) Koldinghus rytterdistrikts resolutionsprotokol 1733-49. 44) ib. 1736, 37, 36, 47. 45) Kronborg rytterdistrikts sessionsprotokoller 1774 og 87. 46) ib. 1761-95. 47) Koldinghus rytterdistrikts resolutionsprotokoller 1733-49. 48) ib. 1744, 46, 37. 49) Kronborg rytterdistrikts sessionsprotokol 1774, 75. 50) ib. 1762-95. 51) ib. 1764. 52) ib. 1764. 53) Koldinghus rytterdistrikts sessionsprotokoller 1738, 45. 54) ib. 1745. 55) F. eks. Viborg tugthus' arkivs hovedbøger 1763 ff., gl. nr. 929, 941, 957, ny nr. 8 og 9. 56) Koldinghus a. a., indkomne breve 24/10 1793. 57) Roskilde a. a., lejermålssager 1770-1800, 21/5 1790. 58) Talrige eks. herpå i bispe-

arkivernes indkomne breve og i amsarkivernes breve om lejemålsager. 59) Koldinghus rytterdistrikts sessionsprotokol 1740, fol. 339. 60) ib. 1736, fol. 136. 61) R. B. kopb. 28/4 1758, fol. 448. 62) Koldinghus rytterdistrikts sessionsprotokoller 1740, fol. 339. 63) Tørrild H. 1751, i flere bispearkiver findes en række pakker med angivelse af lejemålene på gejstlig grund og de dermed forbundne bøder, således i R. B. Misc., reg. 7, cap. 63, pk. 108 1762-77, Aalb. B. pk. 471 for årene 1705 til 1804, andre eks. i indkomne breve om herskabets ret, se D. L. 6-13-1. 64) Tørrild H. 1763. 65) D. L. 6-13-23 f. 66) Sessionsprotokoller for Kronborg og Koldinghus rytterdistrikter og Bålg-Vends h. justitsprotokol 3/9 1762, fol. 719, andet eks. ib. 2/5 1732, fol. 815. 67) D. L. 6-13-24, jfr. ford. 6/12 1743. 68) Kronborg rytterdistrikts sessionsprotokoller 1762-95, 1775. 69) ib. 70) Koldinghus rytterdistrikts sessionsprotokol 1733-49, D. L. 6-13-1. 71) Kronborg rytterdistrikts sessionsprotokol 1773 og 1783, D. L. 6-13-1. 72) Koldinghus rytterdistrikts sessionsprotokol 1747. 73) ib. 1746 og 47. 74) D. L. 6-13-8 f., se bi. F. 75) Ford. 19/3 1751. 76) Bi. F I. 77) Viborg tugthusarkivs hovedbøger 1763 f. nvt. år og Koldinghus rytterdistrikts sessionsprotokoller 1740. 78) Bålg-Vends h. just. 18/12 1744, fol. 853. 79) R. B. kopb. 11/3 1732. 80) Danske kancelli, afd. D, resolutioner på supplikationer 1730-46, 11/4 og 6/6 1738, Børnehusets arkiv, mandtalsbog 1772-78. 81) Koldinghus a. a. indkomne breve 28/12 1741. 82) Fangeprotokoller for Børnehuset, Viborg tugthus, Møens tugthus og Odense tugthus. 83) Viborg tugthus hovedbøger nvt. år, samme forhold viser Møens tugthus mandtalsprotokoller 1787-1806. 84) Møens tugthusarkiv kopb. 3/11 1757. 85) Viborg tugthus arkiv hovedbøger ny nr. 86 og 119. 86) Møens tugthusarkiv ekstraktprotokol 8/2 1787 og mandtalsprotokol 1787. 87) Risk. 26/4 1708. 88) D. L. 6-13-24. 89) Viborg tugthus arkiv, hovedbøger nvt. år. 90) G. Hansen, Degnen, s. 145, og Præsten, s. 119. 91) Ford. 2/9 1745. 92) Eks. i Møens tugthusarkiv kopb. 13/9 1747, 16/2 1748, 2/3, 17/4 1750, 21/2 1753, 28/6 1753, 7/5 1754, 3/10 1755. 93) Kronborg rytterdistrikts sessionsprotokoller 1768. 94) Møens tugthusarkiv kopb. 9/2 1757. 95) ib. 21/7 1785. 96) Viborg tugthusarkiv hovedbøger nyt nr. 126. 97) Møens tugthusarkiv ekstraktprotokol 2/2 og 6/2 1788. 98) Sj. B. kopb. 28/11 1812. 99) ib. 19/10 1793. 100) D. L. 6-13-3. 101) Lynges kbg. 1712. 102) R. B. kopb. 8/1 1732. 103) Herslev kbg. 1733. 104) Agnsø kbg. 1739, Allersleb kbg. 1751. 105) R. B. kopb. 18/12 1770, fol. 210. 106) D. L. 6-13-6 og 7. 107) D. L. 6-13-30 og 6-22-1 og 5. 108) Viborg tugthusarkiv hovedbøger nr. 941 og 954. 109) Børnehusets arkiv resp. år. 110) ib. og kopb. 4/6 1771. 111) ib. 15/3 1771. 112) Jfr. Grethe Hartmann, Boliger og bordeller, s. 23. 113) Ford. 28/7 1728. 114) Plakat 27/10 1775. 115) D. L. 6-13-13 og 14. 116) Bi. F I. 117) ib. 118) ib. og Sj. B. kopb. 11/11 1731, fol. 343. 119) Sj. B. kopb. 13/10 1732,

fol. 319, 26/6 1735, fol. 219, bi. F I. 120) F I. 121) Børnehusets arkiv, rasphusets årsmålinger 1782–1806. 122) Sj. B. korb. 17/12 1733, fol. 79. 123) Bi. F I, Sj. B. korb. 6/6 1730, fol. 236, 21/7 1735, fol. 243. 124) Bi. F I, Sj. B. korb., fol. 502, 4/12 1732. 125) Aalb. B. korb. 12/4 1724. 126) ib. 19/9 1732, fol. 397. 127) ib. 28/2 1733, fol. 98, 1/4 1733, fol. 139. 128) Bi. F I. 129) Danske Kancelli afd. D resolutioner på supplikationer 1730–46, 26–4 1737, fol. 312. 130) D. L. 6–6–7 f. 131) Lyng-Frb. H. 1744. 132) Viborg tugthusarkiv hovedbøger 1763, nr. 1121. 133) V. B., pk. 154. 134) Bi. F I og II. 135) Bi. F I. 136) Møens tugthusarkiv korb. 8/4 1783 og ekstraktprotokol 2/2 1793. 137) Børnehusets arkiv, mandtalsbog 1772–78, s. 78 og 81, 1782–1806, s. 3, Møens tugthusarkiv, ekstraktprotokoller 4/11 1793. 138) D. L. 6–11–14 f. 139) R. B. pk. reg. 7, cap. 63, Om opressioner 1712–73. 140) Viborg tugthusarkivs hovedbøger 1763 f. 141) D. L. 6–6–10, ford. 20/9 1709. 142) Børnehusets arkiv, mandtalsbog 1772–78, s. 60, 1782–06, s. 40. 143) Sj. B. korb., fol. 394, 31/12 1731. 144) ib. 24/4 1732, fol. 145. 145) ib. 4/12 1732, fol. 501. 146) ib. 28/1 1734, fol. 31. 147) Børnehusets arkiv mandtalsprotokoller 1772–78, s. 78. 148) D. L. 6–13–15. 149) Bi. F I. 150) Sj. B. korb. 16/1 1735, fol. 13. 151) Skrv. 1/4 1735 og 28/5 1751. 152) Børnehusets arkiv mandtalsprotokol 1772–78, s. 11. 153) ib. 1792–06, s. 92, mænd. 154) Viborg tugthus arkiv hovedbøger 1795. 155) D. L. 6–13–16 til 21. 156) Viborg tugthus arkivs hovedbøger 22/10 1764. 157) Kbg. Svendborg Frue 1771, Drejø 1771. 158) Gudme H. 9/11 1771. 159) Skam H. 9/6 1772. 160) Borup kbg. 1772. 161) Roskilde a. a. pk. lejemålsager 1770–1800 viser 2 til 5 pr. år, Koldinghus a. a. indkomne breve 1698 til 1796 og 1796–1800 viser lignende hyppighed (for 90'erne). 162) Roskilde a. a. lejemålsager 1770–1800 – 26/1 1770, 17/9 1772, 30/8 1778, 20/3 1784. 163) Ford. 30/5 1794. 164) Ford. 10/12 1790. 165) Børnehusets arkiv, mandtalsprotokol 1790–96 nvt. år. 166) Koldinghus a. a. nvt. pk. 13/11 1797, 5/3 1798. 167) Sj. B. korb. 26/4 1767. 168) Alsted kbg. 1749. 169) R. B. korb. 19/10 1770, fol. 183. 170) ib. 21/2 1780, fol. 472. 171) V. B. korb. 21/4 1749. 172) Aalb. B. korb. 8/12 1725, fol. 129. 173) Sj. B. korb. 21/1 1730, fol. 17. 174) Roskilde a. a. lejemålsager 1770–1800, 25/7 1788. 175) V. B. korb. 18/2 1741, fol. 169. 176) F. eks. O. B. korb. 30/11 1746, fol. 157, Aalb. B. 25/9 1730, fol. 319. 177) Hind H. 1737–39 og Wiberg præstehistorie sognene Tim og Staby. 178) V. B. korb. 26/9 1740, fol. 110 og 126, og G. Hansen, »Præsten«, s. 174 og 200. 179) O. B. kgl. bevillinger på fritagelse for åbenbar skrifte og oprejsning for lejemål 1718–94, 16/4 1751. 180) Gejstl. just. Lunde h. 1743. 181) Wiberg præstehistorie III s. 620, II s. 304. 182) V. B. korb. 16/4, 4/6 1744, fol. 49 og 84. 183) Gejstl. just. Vennebjerg h. 28/3 1729, 14/4 og 19/7 1730. 184) P. Rørsig, Vendsyssels degnehistorier, under Dronninglund. 185) O. B. kgl. bevillinger for fri-

tagelse for åbenbar skrifte m. m. 16/1 1761. 187) R. B. kopb. 29/6, 3/9 1772, fol. 163 og 178. 188) Rørsig nvt. st. s. 182. 189) G. Hansen, Degnen, s. 204 f. 190) Kgl. bevillinger på fritagelse for åbenbar skrifte m. m. 19/10 1742, Sj. B. erklæringsprotokol 10/3 1768, Horns H. 5/2 1773. 191) Aalb. B. kopb. 28/12 1808, 13/1 1761, 29/12 1763. 192) G. Hansen, Degnen, s. 204, Præsten, s. 174 og s. 200, samme i Årh. stifts årb. 1944, s. 1 ff., J. Jessen, Ø. og V. Flakkebjerg h. skolehistorie.

Kirkebøgernes kildeværdi

Opbevaringstilstand. Kirkebøgerne fra det 18. årh. er næsten alle i mangelfuld tilstand, omend i forskelligt omfang. I et større antal sogne er de kun opbevaret i brudstykker. Mange lider af mindre brøst - f. eks. manglende blade, fugtskader eller anden overlast. For at opnå et for undersøgelsens gennemførelse nødvendigt antal har adskillige af sidstnævnte kategori måttet medtages.

Pæsternes arbejdsmetode. Autoriserede principper for kirkebogsførelse fandtes ikke. Præsterne bestemte selv metoden. Nogle blandede alle tilførsler mellem hverandre og hovedsogn med annexsogn, andre førte hver gruppe - fødte, døde, viede etc. - for sig, nogle regnede med kalenderår andre med kirkeår, nogle brugte latinsk datering andre dansk. En del lavede jævnlig overstregninger eller klatter, hvorved læsning umuliggøres.

Faste, ensige autoriserede definitioner af de forskellige kategorier af tilførsler, af hvilke oplysninger, der skulle gives eller af sociale begreber mangler. Der må derfor regnes med forskellig opfattelse af samme betegnelse i forskellige kirkebøger. Sammenligninger af kirkebøgers sociale betegnelser med jordebøgers og fæsteprotokollers oplysninger om hartkornsstørrelser, viser, at endog samme præst ofte bruger ret tilfældige benævnelser. Meget iøjnefaldende er det for militære personers vedkommende. Sociale skillelinier kan derfor ikke drages efter disse oplysninger (jfr. Skrubbeltrang, »Husm. og Ind.«, s. 16).

En del præster havde de enkelte notater på løse sedler og førte først kirkebogen ved årets slutning. Sådanne sedler findes f. eks. i Udby præstearkiv (Vends h.) og Humble. I Helsing-Drøsselbjerg kbg. står 1737 - »disse 4 efterfølgende skulle være indført før de forudførte«, og 1731 opnoteredes 16 navne, men et samlet fødselstal på 39, analoge eks. er almindelige i andre kirkebøger. Landemodemonita taler om dårlig kirkebogsførelse f. eks. Århus 1711 og Viborg 1700 og 1733. Flertallet af kirkebøgerne er eks. derpå - Ulvborg har mangelfulde tilførsler 1722, 24, 52, 55-56, 59-61, Engberg 1809-10, Asperup 1759-1813 etc.

Problemet dødfødte volder særlige vanskeligheder. Ofte kan det ikke afgøres, om de under døde opførte er identiske med en række under fødte opførte dødfødte. I visse tilfælde synes de ikke opnoteret. I Sønderø omfatter navnene på døde således 1729-67 kun voksne.

Sammenligning af præsters og degnes kirkebøger giver visse forestillinger om fejlenes omfang. Hvor begge findes, afslører en gennemgang

uden undtagelse eks. på uoverensstemmelser. I visse tilfælde er kirkebøgerne afskrifter af hinanden f. eks. Viby [Fyn] 1774, men det er ikke almindeligt. Fejlene rammer alle dele af tilførslerne – forældrenes og faddernes navn og stilling, barnets navn, dateringerne og antallet af opnoterede fødte. Af 2114 undersøgte tilfælde var der i 7 % uoverensstemmelse mellem præsts og degnens oplysning om navne, stillinger eller data. I alle sogne med dobbelt kirkebog findes eks. på forskelle mellem de af præst og degn noterede antal fødte (nærmere længere nede).

Præsternes indberetninger om fødte sammenlignet med kirkebøgerne. De nævnte indberetninger skulle indgives siden 1735. De er gentagne gange draget ind i historisk diskussion, bl. a. af Gustav Bang, øjensynlig uden at man har været klar over, at de jyske bispearkiver rummer de enkelte præsters indberetninger for store tidsafsnit og områder (for Ålborg stift også nogle før 1735). Efter 1775 er der skelnet mellem ægte og uægte. For visse områder også tidligere. En sammenligning af kirkebøger og indberetninger – begge udarbejdet af samme præst (de fleste indberetninger er dog en skrifters afskrift af præstens forlæg) – viser for de fleste sogne for enkelte eller ofte mange års vedkommende uoverensstemmelse mellem kirkebogens og indberetningens tal. Eksempler a) summatal for Nørlyng herred 1778 indb. ægtefødte 52, uægte 1, kbg. do. 53 og 3, 1779 indb. 51 og 1, kbg. 45 og 2, 1780 indb. 46 og 1, kbg. 49 og 2, 1781 indb. 67 og 2, kbg. 53 og 2, 1782 indb. 48 og 4, kbg. 49 og 1, b) Vandfuld h. 1788 indb. 74 og 1, kbg. 74 og 1, 1789 indb. 91 og 7, kbg. 90 og 6, 1790 indb. 78 og 10, kbg. 77 og 7, 1791 indb. 95 og 5, kbg. 87 og 5. Af det foran fremførte om de to kilders oprindelse følger, at de må tillægges samme kildeværdi

Fejl grundet optælling kan ikke undgås som følge af kirkebøgernes tilstand og førelse. De dårligst bevarede, vanskeligst læselige og ringest førte er udeladt. For alle bearbejdede kirkebøgers vedkommende er foretaget kontroltællinger af en anden end optælleren. Fejlen er opgjort til 1 pr. 3000 fødsler og til 1 pr. 750 uægte.

Beregning af en fejlmargen er nødvendig for at klarlægge, inden for hvilke grænser det i alt fald er uforsvarligt at drage slutninger om ændrede eller andre tilstande af variationer i de benyttede tal.

Hvor andet ikke bemærkes er perioder de i bilag C I anvendte perioder.

300 perioder er gjort til genstand for undersøgelse over den rolle, forskellen mellem antallet af tilførsler i præstens og degnens kirkebøger spillede. Går man ud fra, at den kirkebog, der har en tilførsel, som savnes i den anden, er rigtig, får man ved at sammenligne procenttallet på grundlag af præstens kirkebøger med procenttallet på grundlag af præstens fødselstal + degnens ekstratilførsler (152 perioder), at i 20 % var forskellen mellem de 2 procenttal under 0,2, i 54 % fra 0,3–0,6,

i 18 % fra 0.7–1 og i 8 % mellem 1 og 2. Går man ud fra degnens kirkebog og foretager den analoge undersøgelse (116 perioder) bliver tallene 16 % under 0.2, 66 % fra 0.3–0.6, 10 % fra 0.7–1, 8 % mellem 1 og 2.

Tilsvarende undersøgelser af forholdet mellem præsternes kirkebøger og deres indberetninger over fødte og døde for 250 perioder viser 8 % med overensstemmende fødselstal og procenttal. Af de resterende 230 perioder udgjorde forskellen mellem procenttallene i 9 % under 0.2, 28 % fra 0.3–0.6, 39 % fra 0.7–1, 16 % fra 1–2, 8 % over 2. I 82 østjyske sogne (3176 fødsler efter kbg., 3304 efter indb.) viste procenttallet 1788–1800, 3.89 iflg. kbg., 4.41 iflg. indb.

For dødfødtes vedkommende viser forsøg på at korrigere de enkelte kirkebøgers fødselstal sig uigennemførlige (når Gustav Bang i H. T. 7–2–418 kasserer præsternes indberetninger – de i Statistisk Tabelværk 5 R. A nr. 5 s. 88 værende – delvis p. g. a. manglende kontrol over problemet dødfødte, burde kirkebøgerne også kasseres, eftersom begge kilder lider af samme mangel og er udarbejdet af samme personer). Forskellen i procenttallet på uægte – når man kun tæller fødsler (dødfødte incl.) opført under døbt, og når man lægger alle dødfødte til opført under døde – er i 23 % fra 0.5 og derover, i 41 % under 0.1, i de resterende 36 % mellem 0.1 og 0.5 (undersøgt 220 perioder).

Exakte udtryk for de mangler, der skyldes kirkebøgernes brøst, kan ikke opstilles. De foranstående tal udtrykker ikke de samlede fejls maksimumsstørrelse eller nøjagtige omfang. Det begrænsede sammenligningsmateriale hindrer en sådan beregning. De fortæller, at statistisk nøjagtighed var et underordnet begreb for flertallet af datidens præster, når de førte kirkebøger, at de statistiske resultater, der kan nås på grundlag af kirkebøgerne alt i alt kun er grove udtryk for den virkelighed, der engang var, at der kun kan drages historiske resultater af betydelige variationer i tallene, og at der følgelig kun kan fastslås hovedlinier i udviklingen på grundlag af det statistiske materiale.

Kirkebøgernes bearbejdning. De bedst egnede kirkebøger er udvalgt til bearbejdning, et flertal af disse er dog også behæftet med de ovennævnte mangler.

Efterstående to skemaer er udarbejdet til kirkebøgernes bearbejdelse. I som udgangspunkt for beregningen af procenttallet på uægte, II til undersøgelse over første fødsels forhold til trolovelse og vielse. For alle sognes vedkommende er der foretaget kontroltællinger af en anden end optælleren. Omfanget af det gennemgåede materiale ligger betydeligt over det i omstående bilag fremlagt, da bogens nedskæring har nødvendiggjort udeladelse af c. 100 sogne anvendt i særundersøgelser. Kirkebøgernes værdi som statistisk materiale gør decimalberegninger i procenttallene i bi. C I urimelige.

Skema I

år	dr	pi	moderen	sogn:		herred:	bemærkninger	antal fødte	
				faderen				ægte- år	uægte- tal
1725	»		Anne Høg, Mogenstrup	Peder Jensen Krog, Mogenstrup			tjente sammen	1725	17
1725	»		Anne Madsd., Sdr. Jernløse	ukendt			soldat, truffet på marken	1726	8
1727	»		Lisbeth Andersd., Sdr. Jernløse	Søren Nielsen, Brorfelde				1727	17
1728	»		Chatrine Hansd., Sdr. Jernløse	Jens Larsen			ukendt person på heden	1728	13
								1729	7
								1730	7
								1731	14
								1732	16

Skema II

fødsels- el dåbs- dag	faderen	moderen	sogn:		herred:		
			trolovelses- dag	vielses- dag	ægte	uægte	bemærkninger
17/8 27	Christen Jepsen, gartner	Dorthe Pedersd.	27/4	2/6 27	»		
29/9 27	Jens Jensen, Sønderby	Anna Madsd.	5/12 26	27/1 27	»		
1/7 28	Niels Nielsen, Hesselberg	Mette Jeppesd.	14/2 28	11/4 28	»		

Statistisk tilstrækkelighed

Procenttallet på uægte, som grundstamme for undersøgelserne søgtes fremskaffet 2 anvendelige kirkebøger pr. herred. Det lykkedes ikke for Jyllands vedkommende. Grundundersøgelserne over udviklingen 1725 til 1813 lagdes derfor på øerne, mens de jydsk undersøgelse i første række gjaldt lokale variationer – dels i Jyll., dels i forh. t. øerne – undersøgelserne 1750–75 begrænsedes derfor til at konstatere, at udviklingen forløb i overensstemmelse med øernes. En halvering af sognenes tal gav samme procenttal for uægte, hvoraf fremgår, at det anvendte antal sogne er tilstrækkelig stort.

Materialets svaghed i statistisk henseende gør det meningsløst at inddrage større stofmængder i forsøg på at nå mere nuancerede resultater, da sådanne vil skjules af den fejlgrænse, der nødvendigvis må regnes med.

Tidsafstanden mellem første fødsel og troløvelse eller vielse. I mange sogne kan der kun skaffes eet el. to eks. pr. år på ægteskaber med fødsel (i en del dog betydeligt flere). Det vanskeliggør statistisk behandling af spørgsmålet første fødsels stilling til troløvelse og vielse. Der er behandlet en række 5-årige perioder for et stort antal sogne for at muliggøre undersøgelser over lokale variationer. Et nogenlunde stort antal eks. kunne kun nås ved at undersøge store områder. Herved forsvandt muligheden for at påvise eventuelle snævre lokale forskelligheder. En behandling af problemet i kurver som sket er for procenttallets vedkommende måtte også opgives.

Ved undersøgelser af dette spørgsmål for sociale grupper vedkommende inden for bondesamfundet mangedobles vanskelighederne. Det er nødvendigt at tage udgangspunktet i godsregnskabs angivelse af den enkeltes hartkorn og derefter søge ham i kirkebogen – undersøgelser med en så lille resultatprocent, at vejen må betegnes som ufarbar. Kirkebøgernes oplysninger om social stilling, hjemsted etc. må i almindelighed betegnes som et uanvendeligt grundlag for udarbejdelsen af en statistik.

En række af de i kap. »Hyppigheden« som referat gengivne undersøgelser støtter sig dog delvis til dem. I hver undersøgelse var der oprindelig gjort rede for, hvilken begrænsning der i det enkelte tilfælde måtte tages. Et eks. Ved beregning af den betydning, fremmedelementet havde blandt fædrene, er alle, om hvem intet hjemsted anføres, regnet som tilhørende hjemsoget. Ved optælling af de med fremmed hjemsted anførte personer fås et minimumstal for, hvor mange der var fremmedelementer.

Bilag

A. I

Troløvede mødre introduceres.

sogn & herred	år	trol.	dåb el. fødsel	introdukt.	vielse	forældrene
Soderup (Merløse)	1727	15/6	27/7	17/8	21/9	Lars Nielsen-Sidse Pedersd.
Vallekilde (Skippinge)	1728	23/5	4/9	17/10	7/1	Ole Ibsen-Else Laursd.
Fodby (Ø. Flakkebjerg)	1790	22/5	6/7	25/7	25/7	Mads Olsen og kone.
Jordløse (Sallinge)	1742	14/2	9/4	30/5	30/5	Niels Jensen-Frederikke Frederiksd.
Jordløse (Sallinge)	1775	13/8	8/10	29/10	17/11	Rasmus Madsen og kæreste.
Jordløse (Sallinge)	1794	21/3	22/6	27/7	24/10	Christian Rasmussen-Karen Pedersd.
Sanderum (Odense)	1778	31/8	20/9	25/10	27/11	Hans Madsen-Karen Pedersd.
Sanderum (Odense)	1790	11/2	24/5	20/6	17/2	Hans Augustsen-Ane Rasmusd. (han døde).
Vindinge (Vindinge)	1779	-	1/4	18/4	28/4	Søren Jensen-Kirsten Christensd.
Oure (Gudme)	1793	4/1	7/1	3/2	8/2	Hans Jørgensen-Karen Larsd.
Gamtofte (Båg)	1784	8/4	9/5	14/6	14/6	Jørgen Christensen-Dorthe Hansd.
Magleby (Langel)	1734	14/3	6/4	16/5	16/5	Anders Hansen-Kirsten Madsd.
Magleby (Langel)	1749	12/1	19/1	26/2	26/2	Hans Hansen-Maren Hansd.
Råbjerg (Horns Jyl.)	1746	18/11	19/11	1/1	24/1 47	Lars Nielsen-Margrete Larsd.
Sindal (Vennebjerg)	1747	26/4	28/5	2/7	6/8	Niels Madsen-Marie Nielsd.
Vissing (Galten)	1795	21/6	27/5	21/6	3/10	Jens Thomassen-Ane Ch. Pedersd.
Skallerup (Vennebjerg)	1806	13/2	10/3	14/4	19/4 07	Jens Nielsen-Kirsten Jensd.

Bi. A I, et udpluk af oprindelig c. tre hundrede eks., viser, at trolovelsen ansås for ægteskabsstiftende, og trolovede for ægtefolk, idet introduktionen var kendetegnet på, at en kvinde regnedes for ægtehustru. En del af de efter 1799 anvendte data er indskrivelsesdata. Ved ford. 22/11 1754 ophævedes introduktionen, men skikken bevarede mange steder de følgende årtier (G. Hansen, »Præsten«, s. 119).

A. II

Ægteskaber med børn før ni måneder efter vielsen.

		1725-29	1745-49	1760-64	1775-79	1790-94	1806-10
Sjælland	%	49	51	50	50	48	47
	antal	618	681	673	666	714	647
Jylland	%	52	52	49	51	48	48
	antal	682	734	769	784	806	744
Fyn	%	48	47	48	47	46	46
	antal	452	386	438	381	404	456

Med udgangspunkt i vielserne i kirkebøgerne er det undersøgt, hvilke ægteskaber, der fik børn i samme sogn. Bortrejste kan ikke identificeres. % er den del, der fik børn før ni måneder. Hvis den faldende tendens tør tages som udslag af andet end tilfældigheder, skyldes den måske nedgangen i lange trolovelser. Bi. A IX.

I Rubin og Vestergårds ægteskabsstatistik, s. 116, søges der på et ret begrænset materiale påvist overensstemmelse mellem høj procent uægte og høj procent for tidlige fødsler. Svenskeren Hannes Hyrenius viser i - Studier rörande den utomägtenskapliga fruktsamhetens variationer - s. 34 f., at en sådan overensstemmelse ikke kan påvises for Sverrig. Sammenligning af bi. A II med bi. C III viser samme resultat for Dan-

A. III

Afstand i tid mellem trolovelse og første barn.

Jylland.

antal	år	% 0-2 md.	% 3-5 md.	% 6-8 md.	% 9 md.	% 10-12 md.	% 13- md.
426	1725-30	9	12	12	10	24	33
516	1745-50	9	17	10	7	21	36
535	1775-80	5	19	12	9	19	36
549	1790-95	7	14	11	8	23	37
295	1805-10	11	17	5	5	28	34

Sjælland.

antal	år	$\frac{0}{0}$ 0-2 md.	$\frac{0}{0}$ 3-5 md.	$\frac{0}{0}$ 6-8 md.	$\frac{0}{0}$ 9 md.	$\frac{0}{0}$ 10-12 md.	$\frac{0}{0}$ 13- md.
462	1725-30	8	9	9	8	27	39
553	1745-50	2	12	15	7	24	40
562	1775-80	5	14	11	5	30	35
546	1790-95	5	16	10	7	30	32
206	1805-09	9	17	9	6	25	34

Fyn.

1400	1725-1810	7	14	11	11	28	29
------	-----------	---	----	----	----	----	----

Skemaet viser, hvor stor en del af det angivne antal trolovelser der medførte barnefødsler inden for det øverst anførte antal måneder efter trolovelsens indgåelse. Efter 1799 - trolovelsens ophævelse - er anvendt enten trolovelsesdata, hvor de findes, eller indskrivningsdata, hvis de findes, begge dele ret sjældne. Kun trolovelser, der medførte barnefødsler er medtaget.

A. IV

Første fødsels stilling til vielse og trolovelse i byerne.

	vielse $\frac{0}{0}$	trolovelse $\frac{0}{0}$	antal
1640-90.....	59	48	278
1710-40.....	58	51	301
1755-90.....	56	47	327
1815-40.....	48	43	380

Materialet stammer fra 5 provinsbyer. Man ser, hvor stor procent af det anførte antal der fik første barn 8 md. eller tidligere før henholdsvis vielse og trolovelse.

A. V

Tidsafstanden mellem vielse og første barn i forskellige samfundslag.

		1650-90	1710-40	1755-90	1815-40	1860-80
adelige	%	8	20	20	12	5
	antal	108	154	253	408	498
borgerlige	%	19	22	24	26	22
	antal	149	348	351	408	523
præster	%	4	5	6	2	—
	antal	179	406	488	516	—
degne	%	—	16	19	—	—
	antal	—	354	461	—	—
bondesamf. . . .	%	49	47	49	47	46
	antal	482	1219	1421	1184	1208

Materialet er – til adelige adelsårbogen, indtil 1800 dens fulde stof, derefter så mange stamtavler efter 1884, at anførte tal kunne nås – til borgerlige stamtavler over slægter med slægtsnavn – til præster Wibergs præstehistorie – til degne degnehist. af A. Petersen og P. Rørsig samt kaldsbreve i Fyns bispearkiv, iøvrigt kirkebøger. Degnestanden eksisterede kun som bosiddende c. 1700–1814 (G. Hansen, Degnen, s. 32 f.). Degne- og præstestand repræsenterer så vidt muligt samme egne, da forholdet iflg. bi. A II var omtrent ens i landets forskellige egne, er det forsvarligt at regne et tal ud, der er udtryk for bondesamfundet modsat andre samfundslag. Ang. borgerskabet kan man gå ud fra, at slægtsnavnet i det store og hele angiver en bestemt dannelsemessig – og dermed delvis social – stilling. Hvad kønspraksis angår ses de da også at adskille sig fra, hvad der var almindeligt i bysamfundet taget som helhed (bi. A IV). Ang. statistisk tilstrækkelighed henvises til afsnittet herom.

Kun for adelens vedkommende er udsvingene i tallene så store, at der ikke kan være tvivl om, at der ligger andre årsager end tilfældigheder bag.

A. VI

Adelsslægter med tilfælde på for tidlig barnefødsel.

slægtens navn	-1690	-1740	-1790	-1840
Ahlefeldt			»	
Ahlefeldt Laurvig				»
Arenfeldt	»		»	
Belov	»			
Benzov		»		

slægtens navn	-1690	-1740	-1790	-1840
Bernstorff			»	
v. Bertouch			»	
Bille		»	»	»
Bjelke		»	»	
Braem		»	»	
Braes		»	»	
Brochenhus			»	
Brochenhus v. Løvenskjold			»	
Bruun Neergård			»	
Brønnum		»		
Castenschiold			»	
Charisius		»	»	
Due	»			
Fabritius-Tengnagel			»	
Gjedde			»	
Grubbe	»			
Gyldenfelt		»	»	
Gyldensparre	»			
Gøye	»			
Harbou		»	»	
Haxthausen			»	
Hedemand				»
Holstein		»	»	
v. Holstein-Ratlau			»	
Hoppe				»
Høeg-Guldberg			»	
Juel			»	
Kaas		»	»	
Knuth			»	
v. Krogh			»	
Lange	»			
Lerche			»	
Leth		»		
Leunfeld			»	
Lüttichau		»	»	
Løvenskjold				»
Mund			»	
Oldeland			»	
Pilloy		»		
Qualen			»	
Roepstorff			»	

slægtens navn	-1690	-1740	-1790	-1840
Rosenørn			»	
Rosenørn-Lehn				»
le Sage de Fontenay			»	
Schach Brockdorff		»		
Scheel		»	»	»
Sehested Juel			»	
Skeel	»			»
Sponnek		»		
Steensen-Leth		»		
Steensen-Straale		»		
Stiernholm		»		
Thott	»			
Trampe			»	
Ulfeldt	»			
Ulrichsdal		»		
Wedel		»		

Materialet er samtlige i Adelsårbogen 1884–1945 anvendelige stamtavler. Et mærke angiver, at der i vedkommende periode var for tidlige fødsler. Kun for en mindre del af samtlige barnefødsler i en familie kan tidspunktet i forhold til forældrenes vielse bestemmes. En sammenligning af forholdet hos den gamle og den ny adel kan da kun ske, ved at alle tilfælde i hver gruppe sammenregnes under et. Denne fremgangsmåde anvendt på de to mellemste perioder viser, at for den gamle adels vedkommende faldt 22 % af 141 fødsler før 8 md. efter vielsen, for den nyes 19 % af 264 – altså var der ensartet optræden i begge grupper. Iflg. A. Fabritius, Danmarks riges Adel, s. 100, lå middeltallet for tilgangen til adelen før 1660 fra c. 0,8 til 1,7, men i tiden 1711–85 fra 3 til 6. Det er da sandsynligt, at kredse, der blev dansk adel o. 1700, bragte deres gamle manerer med, f. eks. dem, der før var borgerlige, og disse kom da gennem ægteskaber til at præge den gamle adel også. C. 40 % af mændene fra den gamle adel, og c. 37 % af dem fra den ny giftede sig med kvinder fra den modsatte gruppe. Faktorer som længere »forlovelsestid« og de unges større medbestemmelsesret kan ikke udtrykkes eksakt, men bør ikke overses.

Perioderne er med tilnærmelse de samme som i bi. A V.

A. VII

Vielsesalderen blandt landbefolkningen, 1750-90.

	-20 år	21-30 år	31-40 år	41- år	antal
<i>Mænd:</i>					
Jylland	-	53 %	43 %	4 %	563
Fyn	-	56 %	40 %	4 %	289
Sjælland		60 %	35 %	5 %	700
<i>Kvinder:</i>					
Jylland	5 %	72 %	16 %	5 %	555
Fyn	5 %	72 %	17 %	6 %	304
Sjælland	10 %	69 %	15 %	6 %	733

Materialet er kirkebøgerne. Målet er at udelukke alle ikke-første-ægteskaber. I adskillige tilfælde har ægteskabets nummer ikke kunnet konstateres for begge personers vedkommende.

A. VII a

Vielsesalderen blandt adelige og borgerlige i de behandlede perioder.

alder	-1690		1710-40		1755-90		1815-40		1860-80	
	m. %	kv. %	m. %	kv. %	m. %	kv. %	m. %	kv. %	m. %	kv. %
<i>Adelige:</i>										
-20	2	40	-	37	-	42	-	32	-	23
21-30	59	52	56	59	58	50	45	64	56	68
31-40	37	6	39	4	36	8	50	4	40	9
41-	2	2	5	-	6	-	5	-	4	-
Antal		90		137		239		251		176
<i>Borgerlige:</i>										
-20	-	15			-	11	-	14	-	9
21-30	63	70			67	75	59	81	62	78
31-40	21	15			29	14	36	5	29	11
41-	16	-			4	-	5	-	9	2
Antal		51				183		228		177

Bi. A VII viser, at vielsesalderen ligger omtrent fast gennem det 17. og 18. århundrede såvel blandt adelige som borgerlige, og at der følgerlig

ikke er sammenhæng mellem vielsesalderen og det øgede antal fødsler før den regelmentedede tid, der fandtes bl. adelen. Det ses, at adelige kvinder blev tidligere gift end borgerlige, bi. A VII viser, at kvinder i bondesamfundet blev endnu senere gift, og at mændene det sidste sted giftede sig senere end de to andre – utvivlsomt en følge af forskellige økonomiske og sociale kår.

A. VIII

Tidspunktet for første barns fødsel bl. gårdmænd og husmænd.

	Jylland		Fyn		Slælland	
	antal	%	antal	%	antal	%
Gårdmænd	193	41	186	38	112	46
Husmænd	187	48	129	46	144	51

Ovenstående undersøgelse, der svarer til de foranstående bilags, lider af den mangel, at begreberne husm. og gdm. flyder. Den sociale gruppering bygger på oplysninger fra fæste- el. regnskabsprotokoller, undertiden skifteprotokoller, derfra er de respektive personer så søgt i kirkebøgerne – besværlige undersøgelser med en såre lille resultatprocent. Skiftes oplysninger gælder manden ved hans død. Adskillige gdm. blev senere hmd. (F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, s. 32 f., 45 f.), billedet fortegnes derved.

Rubin og Vestergaard – Ægteskabsstatistik, s. 114 ff. – finder, at i 48 % af landbosamfundets ægteskaber i tiden 1878–82 indtraf fødsler for tidligt, altså tal på linie med de i bi. VI fundne. En vis social lagdeling med den i dette bilag opstillede viser analoge resultater.

Et forsøg på at dele efter linien selvejere og fæstere gav ikke resultat, dels forårsaget af det ringe antal selvejere, der kan fremskaffes. Tabellen er derfor udeladt.

A. IX

Tidsafstanden mellem troløvelsen og den efterfølgende vielse.

antal	1	2	3	4	5	6-7	8-10	11-	år
	md. %	md. %	md. %	md. %	md. %	md. %	md. %	md. %	
1340	22	22	20	11	10	7	7	1	1725–29
1379	26	25	15	7	11	11	3	1	1745–49
1415	34	23	17	7	5	8	5	1	1775–79
1429	44	39	8	4	2	2	1	–	1790–94
422	60	19	9	3	3	3	2	1	1805–10

Pladsforholdene har nødvendiggjort, at alle landsdele er sammenregnet under et, hvilket er forsvarligt, da den oprindelig opstillede tabel viste, at forskellen mellem dem var meget ringe. Det ses, at særlig efter 1775 blev lange trolovelser færre, hvilket utvivlsomt for en stor del skyldes ford. 19/12 1783, der bestemte, at ingen trolovelse måtte vare mere end 6 uger. Efter 1799 er indskrivningsdata ligestillet med trolovelsesdata.

A. X

Tidspunktet for første barns fødsel i sogne med særligt religiøst prægede præster.

	rationalister		pietister	
	antal	%	antal	%
A	116	51	250	48
B	360	45	319	43

Tallene under A stammer fra sogne, hvor præster, der vitterlig var henholdsvis rationalister eller pietister, har virket, og omfatter fødsler i c. 10-årige perioder, lagt i slutningen af de respektive præsters embedstid. Tallene under B stammer fra samme sogne, men på et tidspunkt, hvor der ikke var præster med »særlig religiøs« indstilling og beliggende før i tid end perioderne under A. Procenttallet angiver, hvor stor en del af det anførte antal ægteskaber der medførte fødsler før regelmenteret tid. Sogne med særligt religiøst indstillede præster synes ikke at have adskilt sig fra andre i nævnte henseende. Her er der set bort fra, hvilket forhold der eventuelt er mellem præster og menigheder.

A. XI

Forholdet mellem vielsesalderen og tidspunktet for første barns fødsel.

	antal	-20 år %	21-30 år %	31-40 år %	41- år %	
Mænd: 407		—	63	28	9	under 9 md.
407		—	61	30	9	9 md. el. m.
Kvinder: 407		6	85	8	1	under 9 md.
407		8	83	8	1	9 md. el. m.

Skemaet viser forholdet mellem ægtefællernes alder og første barnefødsel. En formodning om sammenhæng mellem ægtefællernes alder og tidsafstanden mellem vielse og første barnefødsel bekræftes ikke af skemaet. En oprindelig opdeling i gdm. og hmd. er fjernet, da den sociale angivelse er usikker, se foran.

A. XII

Tidsafstanden mellem vielsen og første barn i det 17. århundrede.

	%	antal
Indtil 1660	30	73
1660-90	41	321

Procenttallene angiver, i hvor mange tilfælde af det undersøgte antal der fødtes børn før den regelmenterede tid.

sogn	år	trol.	føds.	viels.	forældre
Estvad-Rønbnj.	1671	3/7 70	29/1	29/1	Birial Christensen-Dorthe Frandsd.
do., do.	1685	5/4	26/4	27/9	Jens Pedersen-Maren Mortensd.
Mårslet	1650	8/10 49	20/1	19/5	Peder Skrædder-Mette Michelsd.
Ørslev (Vends)	1677	-	1/4	29/4	Jørg. Skrædder-Maren Larsd.
Lading	1688	4/12 87	2/2	29/2	Laurids Sørensen-Else Sørensd.

Da introduktionsdata ikke findes anført i nævnte tilfælde, må den omstændighed, at børnene ikke kaldes uægte, tages som bevis for deres legitimitet, hvilket er forsvarligt, da betegnelsen uægte almindeligvis anvendes om illegitime fødsler, og endvidere står forældrene ikke skrifte, hvilket de ellers uden undtagelse gjorde, når børnene regnedes for uægte. Man finder f. eks. i Norup kirkebog tilfælde, hvor forældre, hvis børn fødtes nogle uger efter vielsen, står skrifte, det er en straf for for tidligt samleje iflg. D. L. 6-13-1 (jfr. G. Bang: Kirkebogsstudier, s. 82), men den anvendes i almindelighed ikke og betyder ikke, at barnet var uægte.

A. XIII

Tidsafstanden mellem vielse og første barn i det 19. og 20. årh.

	1815-40		1860-80		1900-20	
	antal	%	antal	%	antal	%
Gårdm.	289	46	212	44	242	24
Husm.	262	58	311	62	191	47
Arbejds m.			204	71	263	76
Borgerskab	168	26	193	22	242	12

Materialet er kirkebøger og stamtavler. Husmand er stadig en uklar benævnelse. Bilagets opgave er at vise, at i det 20. årh. sker der et væsentligt fald i for tidlige fødsler bortset fra arbejderklassen.

A. XIV

Bispernes stillingtagen til sædelighedsforseelser.

	ortodox		pietist		supra-natural.		ratio-nalist	
Ophævelse af trol. og ægtstk.	0	4	3	0	2	4	4	5
Ægteskab efter skilsmisse ..	1	2	3	0	0	0	4	4
Blodskam	1	3	4	0	0	1	4	1
Fritagelse for kirk.' discipl. .	12	2	4	6	0	2	1	1
Eftergivelse af lejermålsbøder	6	16	8	2	3	1	2	0
Oprejsning for lejermål	5	11	7	4	2	2	8	4
Besvangrelse før konfirmation	6	0	4	6	2	1	0	4
Besvangrelse i ægteskab	2	5	1	3	2	1	2	3

Bi. A XIV undersøger, om der kan konstateres nogen forskel i den måde, embedsmænd med forskellig religiøs indstilling administrerede lovene på – bisperne er valgt for at få folk med ensartede intellektuelle forudsætninger. De her anvendte c. 200 eks. var oprindeligt anført som 200 kortfattede referater af de enkelte sager. Den her anvendte opstillingsmåde lider af den mangel, at man intet ser til den enkelte sags omstændigheder og til nuancer i bispernes religiøse indstilling, der her angives over hver kolonne. Den kan dog måske tjene til at påvise, at deres afgørelser kun i ringe grad har været afhængige af deres religiøse forudsætninger. Talrækkerne til venstre i hver kolonne er de tilfælde, hvor bispen ønskede en forseelse fritaget for straf; talrækkerne til højre de tilfælde, hvor han ønskede straf.

C. I

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
<i>Danmark øst for Storebælt.</i>							
Gentofte (Sokkelund) %	5	3	3	3	3	2	3
antal	475	463	419	564	659	686	763
St. Magleby (Sokkelund) %	1	1	1	2	2	1	3
antal	653	895	821	866	859	818	844
Brønshøj (Sokkelund) %	9	4	5	5	4	4	5
antal	345	363	298	281	296	292	327
Kirke Syv (Ramsø) .. %	5	7	6	3	2	1	3
antal	205	167	140	165	215	188	212
Greve (Tune) %	2	2	1	4	2	2	2
antal	301	259	138	144	277	355	343
Herslev (Sømme) . . . %	3	3	1	1	2	3	5
antal	151	153	160	167	200	199	208
Snoldelev-Tune (Tune) %	3	3	2	1	1	1	1
antal	301	254	306	311	277	355	343
Hvedstrup (Sømme) .. %	4	4	3	1	2	2	3
antal	134	179	172	167	163	169	169
Sonnerup (Voldborg) %	5	2	2	3	1	5	4
antal	204	216	169	179	164	195	192
Kr. Hyllinge (Voldborg) %	2	1	2	1	2	2	6
antal	253	257	252	269	243	266	231
Alsted (Alsted) %	4	3	2	1	0	1	3
antal	199	208	213	235	265	225	290
Fjenneslev (Alsted) .. %	4	5	3	5	0	2	3
antal	88	120	123	116	174	161	201
Jydstrup-Valsøllille .. %	5	6	4	3	4	3	6
(Ringsted) antal	266	285	298	321	353	364	368
Kirkerup (V. Flakkebj.) %	5	2	3	5	7	3	5
antal	111	128	113	95	95	116	153
Hyllested (V. Flakkebj.) %	4	2	4	1	3	2	5
antal	168	163	141	147	156	169	153
Sørbymagle %	5	3	2	2	5	3	7
(V. Flakkebj.) antal	197	186	169	155	227	229	245
Fodby (Ø. Flakkebjerg) %	3	3	1	2	1	2	6
antal	328	242	255	268	273	269	231
Tystrup-Haldagerllille %	1	4	3	1	2	2	1
(Ø. Flakkebjerg) antal	188	191	228	231	264	247	271
Sorterup (Slagelse) .. %	2	1	1	1	1	1	3
antal	133	159	199	111	149	246	217

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Dalby (Fakse) %	6	4	4	2	2	3	3
antal	321	344	363	365	435	358	426
Helsinge-Drøsselbjerg %	2	3	2	1	1	2	3
(Løve) antal	436	486	497	450	501	590	536
Sengeløse (Smørum) . %	6	4	3	3	3	2	3
antal	241	254	217	187	277	284	351
Glostrup (Smørum) .. %	3	4	1	1	2	2	4
antal	247	251	260	238	226	275	228
Vallekille (Ods herred) %	3	1	1	2	1	3	8
antal	161	185	183	208	204	266	276
Vig (Ods herred) %	2	3	2	2	2	3	4
antal	422	361	341	414	487	432	437
Ll. Fuglede (Ars herred) %	1	1	3	1	1	1	1
antal	118	133	128	79	118	130	138
Benløse (Ringsted) .. %	7	3	4	2	2	2	5
antal	111	160	124	136	163	123	222
Karlebo %	6	3	2	2	3	2	5
(Lyng-Kronborg) antal	408	434	455	389	531	593	761
Uggeløse %	4	1	1	2	2	4	4
(Lyng-Frd.borg) antal	281	267	209	274	269	308	377
Uvelse %	1	3	3	2	2	2	5
(Lyng-Frd.borg) antal	183	196	179	139	147	211	175
Lyng %	4	5	1	2	3	3	3
(Lyng-Frd.borg) antal	235	246	226	210	286	305	289
Gjørløse %	3	4	3	2	2	1	2
(Lyng-Frd.borg) antal	120	164	184	195	183	208	165
Skævinge %	2	2	2	3	6	2	2
(Lyng-Frd.borg) antal	145	134	121	145	118	162	178
Snodstrup (Ølstykke) . %	2	6	4	3	1	-	2
antal	133	69	100	145	122	132	161
Asminderød %	3	4	3	3	2	2	5
(Lyng-Kronb.) antal	517	557	706	665	773	922	855
Gandløse (Ølstykke).. %	3	2	3	2	2	2	4
antal	121	161	183	159	229	246	288
Bloustrød %	7	2	3	2	3	4	2
(Lyng-Kronb.) antal	257	312	295	315	340	320	452
Slagslunde (Ølstykke) . %	2	6	5	2	2	2	3
antal	125	95	93	93	103	123	149
Eskildstrup (Holbo) .. %	3	4	4	5	5	6	5
antal	414	323	324	320	347	345	407

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Agnstø (Skippinge) ... %	9	6	6	2	4	5	5
antal	76	125	99	96	103	123	134
Alsted (Alsted) %	4	3	2	1	—	1	3
antal	199	226	208	207	265	225	290
Borup-Kimmerslev .. %	6	4	4	5	3	3	6
(Ramsø)							
antal	378	404	388	356	358	419	383
Bringstrup (Ringsted) . %	3	4	5	7	2	3	2
antal	155	146	155	153	138	171	131
Kjettinge (Musse) ... %	3	2	2	1	3	3	5
antal	383	393	414	361	376	362	354
Dannemarre (Loll. Sdr.) %	5	2	2	2	3	3	8
antal	229	217	187	190	158	228	207
Allerslev (Bårse) %	5	4	4	3	3	2	6
antal	369	297	293	341	329	371	478
Borre (Mønbo) %	2	2	1	1	2	2	3
antal	313	340	345	206	338	336	318
Svallerup (Arts) %	3	4	2	1	1	2	1
antal	241	273	307	258	271	222	222
Bjærgsted (Skippinge). %	5	5	5	4	2	3	7
antal	81	110	92	115	149	120	126
Udby (Tuse) %	4	1	1	2	1	—	6
antal	208	180	191	176	195	167	157
Hjembæk (Tuse) %	2	3	1	1	3	3	9
antal	168	205	192	175	148	164	202
Sdr. Jernløse (Merløse) %	4	5	2	1	3	2	3
antal	149	154	146	163	202	194	183
Uggerløse (Merløse) . %	4	4	4	3	1	1	2
antal	183	210	205	167	238	247	314
Tyvelse (Tybjærg) ... %	7	2	1	7	2	3	4
antal	98	119	77	83	102	112	113
Vester Egesborg %	5	5	1	3	2	0	4
(Hammer)							
antal	111	123	120	112	143	155	121
Magleby (Møens) %	2	2	1	1	2	2	6
antal	429	419	435	373	380	345	386
Keldby (Møens) %	1	1	1	1	2	3	4
antal	255	323	272	303	342	331	416
Varpelev (Stevns) ... %	2	0	1	3	2	1	2
antal	64	74	67	62	87	90	94
Spjellerup (Fakse) ... %	6	5	1	1	2	6	4
antal	219	131	126	109	133	110	151

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1810
	-27	-50	-62	-73	-87	-1800	-13
Toksværd (Hammer) . %	3	2	1	3	3	1	3
antal	225	401	407	363	355	304	315
Snesere (Bårse) %	3	2	1	1	2	2	5
antal	486	467	416	395	521	458	458
Kallehave (Bårse) %	3	3	2	2	3	4	4
antal	792	825	686	669	793	724	899
Nebbelund (Fuglse) .. %	1	3	2	1	5	4	6
antal	174	147	140	143	166	145	197
Sæddinge (Fuglse) ... %	2	5	3	1	3	3	4
antal	89	101	110	123	121	144	138
Slemminge-Fjelde ... %	3	2	-	-	3	3	9
(Musse) antal	399	357	-	-	368	314	357
Vestenskov (Loll. Sdr.) %	5	4	-	-	5	3	10
antal	298	306	-	-	278	231	229
Utterslev (Loll. Nr.) .. %	3	6	2	3	3	2	6
antal	275	299	302	305	341	338	425
Ønslev (Falster Nr.) .. %	6	3	1	2	9	7	14
antal	259	231	234	165	216	192	172
Gundslev (Falster Nr.) %	2	2	4	4	3	2	8
antal	284	339	208	222	271	255	234
Torkildstrup %	3	2	1	1	1	3	4
(Falster Nr.) antal	200	213	249	193	248	237	210
Eskildstrup %	3	1	1	5	4	3	9
(Falster Nr.) antal	159	119	113	114	141	210	225
Idestrup (Falster Sdr.) %	2	2	3	3	2	4	9
antal	470	423	362	338	452	375	387
Solbjærg (Løve) %	3	4	4	2	5	7	3
antal	71	81	110	234	263	144	85
Tårnby (Sokkelund) .. %	3	3	1	1	2	1	2
antal	761	1111	922	1234	1234	1384	1478
Poulsker (Bornholm) . %	1	1			4	2	4
antal	121	264			325	267	296
Ibskjer (Bornholm) .. %	4	2			3	3	3
antal	338	314			314	398	357
Vester Marie (Bornh.) %	3	3			2	3	5
antal	347	443			481	529	490
Rutskjer (Bornholm) . %	2	2			5	4	6
antal	290	232			225	253	238
Østerlars (Bornholm) . %	3	2			4	2	6
antal	447	379			368	423	349

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13

Fyns stift.

Otterup (Lunde) %	5	2	2	2	3	3	6
antal	96	99	112	125	141	117	127
Nr. Nærá (Skam) %	2	5	5	2	2	2	5
antal	113	139	159	195	107	163	182
Revninge (Bjerge) %	3	2	4	1	5	4	14
antal	149	130	104	110	107	105	139
Vævlinge (Skovby) .. %	12	6	5	4	5	5	7
antal	209	189	174	240	283	269	352
Oure (Gudme) %	2	6	2	2	4	4	11
antal	193	185	119	166	141	142	232
Simmerbølle (Langel.) %	3	3	1	6	5	5	12
antal	122	160	120	134	145	122	173
Humble (Langeland) . %	3	3	2	2	4	6	15
antal	507	642	529	579	721	683	799
Flemløse (Båg) %	6	5	3	6	6	6	7
antal	218	233	216	226	285	314	365
Søby (Båg) %	5	4	5	1	9	8	6
antal	106	102	105	93	105	113	111
Gamtofte (Båg) %	6	5	2	6	7	7	9
antal	170	230	258	270	320	257	296
Stenløse (Odense) %	5	10	5	5	4	10	5
antal	147	147	145	142	164	144	139
Gamborg (Vends) %	3	4	1	2	5	2	5
antal	116	112	107	129	97	108	102
Bjerreby (Sunds) %	5	2	1	2	4	5	6
antal	273	395	383	360	398	446	473
Krogsbølle (Skam) .. %	1	3	3	3	3	3	7
antal	276	256	118	169	307	282	315
Ore (Skovby) %	6	4	—	2	6	10	11
antal	217	197	—	214	213	165	181
Gislev (Gudme) %	4	5	4	3	3	4	6
antal	347	392	348	288	348	406	424
Horne (Salling) %	3	3	2	3	4	3	8
antal	418	399	340	403	444	503	578
Ørbæk (Vinding) %	2	1	3	2	3	4	7
antal	135	146	149	143	141	149	170
Kerte (Båg) %	6	7	5	3	9	11	12
antal	221	251	217	237	395	399	330

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Nr. Åby (Vends) %	5	3	4	2	5	5	4
antal	85	93	127	131	128	111	158
Fraugde (Åsum) %	5	5	4	4	5	8	8
antal	265	283	295	305	327	426	456
Sørup (Sunds) %	6	3	2	4	5	6	7
antal	159	144	125	132	166	155	106
Agerup (Bjerge) %	9	3	3	3	4	8	6
antal	123	119	65	115	141	144	172
Sanderum (Odense) .. %	5	6	5	6	11	8	9
antal	264	284	267	305	315	356	331
Jorløse (Salling) %	2	4	2	2	6	11	9
antal	173	187	155	142	150	188	208

Århus stift.

Tallene for perioderne 1775–1813 stammer for visse sogne i Århus stift fra præsternes indberetninger om fødte og døde.

Karlby (Nr. Dyrs) %	7	5	2	2	0	0	4
antal	59	67	60	51	52	54	75
Ørum (Nr. Dyrs) %	3	2	4	3	4	3	10
antal	122	153	137	129	128	122	145
Beder (Ning) %	4	4	3	2	2	3	2
antal	137	178	128	104	345	492	294
Ormslev (Ning) %	5	4	3	4	5	9	10
antal	80	120	59	89	114	107	117
Grønåbæk (Lysgård) .. %	4	4	2	2	6	5	7
antal	192	215	212	215	223	398	369
Dråby (Mols) %	6	1	1	3	1	3	5
antal	370	349	317	256	267	323	343
Vellev (Houlberg) %	4	2	1	3	5	6	14
antal	163	183	216	209	217	197	179
Engum (Hatting) %	5	6	2	2	3	3	6
antal	147	145	193	216	200	254	214
Tyrsted (Hatting) %	14	3	1	1	5	6	6
antal	151	178	141	168	191	208	197
Dover (Hjelmslev) .. %	2	3	1	2	5	4	4
antal	240	208	289	250	337	414	308
Sinding (Hids) %	2	0	1	1	3	4	3
antal	69	60	54	78	61	54	67

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Lemming (Hids) %	4	2	1	4	1	3	7
antal	125	139	131	126	95	120	91
Årslev (Hasle) %	5	2	1	5	3	2	13
antal	62	47	57	63	75	79	85
Hundslund (Hads) .. %	4	2	3	6	3	2	5
antal	225	292	226	261	342	392	486
Marie-Marlene %	5	6	3	1	—	3	5
(Sdr. Hald) antal	97	68	76	74	64	82	137
Sejling (Hids) %	2	2	0	0	2	0	3
antal	65	67	39	60	49	68	72
Saxild (Hads) %	7	4	3	1	2	5	1
antal	110	132	159	134	168	167	183
Mårslet (Ning) %	4	2	2	3	4	5	2
antal	214	184	231	229	243	267	245
Viby (Ning) %	11	5	2	2	3	6	5
antal	120	156	148	155	153	203	159
Vissing (Galten) %	3	3	5	3	7	2	3
antal	114	116	107	92	103	125	74
Gern (Gern) %	6	5	4	1	2	4	3
antal	135	141	168	189	161	147	137
Bryrup (Tyrsting) . . . %	1	0	3	0	5	4	10
antal	132	119	103	83	91	106	66
Uth (Bjerge) %	8	5	2	4	3	9	11
antal	235	217	168	168	197	232	237
Ø. Tørslev (Gerlev) .. %	6	0	3	4	5	6	8
antal	63	76	145	220	262	264	208
Vedslet (Vor) %	5	2	3	3	4	4	10
antal	131	140	146	204	180	185	161
Kasted og Brabrand.. %	7	6			3	1	5
(Hasle) antal	200	213			201	210	191
Odder (Hads) %	5	3			7	4	8
antal	352	359			440	491	646
Vivild (Sdr. Hald) . . . %	8	8			7	5	9
antal	183	175			193	226	238
Røgen-Sporup (Gern) %	3	4			3	2	5
antal	195	215			175	262	268
Linå (Gern) %	4	4			3	2	5
antal	256	287			230	262	306
Nebsager (Berge) %	1	6			2	4	6
antal	93	97			111	148	181

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Bjerge (Bjerge) %	3	5			5	7	7
antal	159	159			184	217	242
Lyngby (Framlev) .. %	8	0			4	0	12
antal	37	33			27	24	17
Borum (Framlev) ... %	1	2			1	3	4
antal	86	88			98	121	106
Galten (Galten) %	6	3			2	3	5
antal	196	209			199	204	218
Vester Tørslev (Geslev) %	0	4			9	11	14
antal	45	48			45	46	47
Ørsted (Rougsø) %	6	4			4	3	6
antal	386	443			448	439	449
Voer (Rougsø) %	5	4			4	6	6
antal	104	138			102	110	99
Lading (Sabro) %	6	6			9	5	4
antal	165	177			197	177	196
Fårup (Sabro) %	7	7			3	4	12
antal	81	77			67	86	78
Hvirring (Nim) %	3	2			5	2	3
antal	172	183			217	215	297
Endelave (Nim) %	2	2			1	1	1
antal	144	128			165	133	192
Falslev (Onsild) %	3	2			1	4	6
antal	66	67			71	49	46
Sdr. Onsild (Onsild).. %	3	3			7	5	7
antal	72	92			68	82	75
Nordby (Samsø) %	3	1			3	1	3
antal	206	217			245	220	290
Tranebjerg (Samsø) .. %	1	2			2	2	7
antal	255	281			405	440	552
Spentrup-Gassum .. %	3	3			5	6	6
(Nr. Hald) antal	262	258			269	289	254
Tvede-Lunde %	3	4			3	4	5
(Nr. Hald) antal	122	109			179	184	110
Todbjærg (Ø. Lisbjærg) %	8	4			4	3	2
antal	144	178			199	260	249
Thorsager (Ø. Lisbj.) %	4	4			4	4	3
antal	315	310			280	321	242
Hjortehøj (Ø. Lisbj.) . %	3	8			2	4	2
antal	89	65			92	104	97

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Elsted (Ø. Lisbjærg) .. %	6	2			1	3	7
antal	77	98			107	122	93
Yding (Vor) %	5	6			8	3	7
antal	135	98			93	120	106
Søvind (Vor) %	2	2			5	3	5
antal	188	245			259	243	253
Linnerup-Hammer .. %	5	4			2	2	5
(Vrads) antal	127	119			116	145	151
Tim (Vrads) %	4	4			1	3	5
antal	368	359			380	437	497
Tirstrup (Sdr. Dyrs) .. %	3	1			5	2	5
antal	138	144			99	160	159
Lyngby-Albøgger %	4	2			2	3	3
(Sdr. Dyrs) antal	392	365			351	283	300
Gimminge (Støvring) . %	3	3			11	8	4
antal	79	66			72	80	78
Borup (Støvring) %	4	2			4	4	6
antal	125	109			160	139	112
Tyrsting (Tyrsting) .. %	3	4			5	6	5
antal	121	97			75	85	59
Tønning (Tyrsting) .. %	2	2			3	10	6
antal	108	59			91	69	65
Ødum (Galten) %	6	3			4	7	6
antal	167	204			214	225	237
Kærby (Gerlev) %	8	0			2	7	3
antal	61	65			63	56	40
Thorning-Karup %	2	2			3	4	7
(Lysgård) antal	297	312			282	331	309
Agri-Egens (Mols) .. %	3	1			2	2	4
antal	225	237			233	229	210
Vejerslev-Aidt-Thorsø %	2	2			3	5	6
(Houlberg) antal	276	225			224	195	203
Fruering (Hjelmslev) . %	4	3			2	3	5
antal	295	285			301	331	320
<i>Ribe stift.</i>							
Borbjerg (Hjerm) %	7	3	2	2	7	10	8
antal	154	198	240	266	269	229	273
Vejrum (Hjerm) %	16	9	5	9	10	6	21
antal	91	127	114	106	134	156	113

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Starup (Gjørding) %	0	0	0	0	0	3	2
antal	61	58	60	40	60	64	74
Darum-Bramminge .. %	3	3	1	—	—	2	1
(Gjørding) antal	183	235	220	206	279	291	198
Ryde (Ginding) %	5	4	2	8	9	6	12
antal	105	114	127	131	144	145	116
Estvad-Rønbjerg %	5	5	3	1	2	2	5
(Ginding) antal	182	187	160	150	190	186	164
Gellerup (Hammerum) %	2	2	1	2	3	6	4
antal	267	259	229	251	259	294	294
Henne-Lønne %	3	2	2	2	2	2	1
(V. Horne) antal	293	241	206	284	288	338	334
Kvong-Lyhne %	4	3	1	2	2	3	1
(V. Horne) antal	167	174	194	180	200	238	217
Vinding (Holmands) .. %	5	3	4	6	4	2	4
antal	109	156	122	152	128	126	169
Ødsted (Tørrild) %	2	3	5	2	7	4	4
antal	188	201	213	181	180	219	252
Tyregod-Vester %	2	3	4	1	3	1	2
(Nørvang) antal	234	214	201	225	192	204	260
Sædding (Bølling) . . . %	0	3	2	2	6	6	0
antal	52	46	61	58	35	31	42
Ål (V. Horne) %	4	4	4	2	2	1	1
antal	271	244	210	261	265	253	259
Ho-Oksby (V. Horne) %	3	2	2	2	2	1	2
antal	349	240	265	347	313	343	359
Ansager (Ø. Horne) .. %	2	1	1	1	3	2	4
antal	156	176	178	186	205	221	237
Ølgod (Ø. Horne) %	3	2	1	3	3	2	2
antal	242	167	215	235	273	319	307
Bække (Andst) %	10	8			2	6	5
antal	97	76			144	142	159
Lindknud (Malt) %	5	0			1	2	2
antal	66	80			104	142	149
Vejen (Malt) %	6	6			7	2	2
antal	116	127			118	126	154
Oddum (N. Horne) .. %	6	2			1	3	0
antal	143	133			143	107	117
Hemmet-Sdr. Vium .. %	1	2			1	2	4
antal	192	191			209	224	150

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Sdr. Omme (Nørvang) %	3	2			5	2	4
antal	160	185			182	184	158
Skibet (Nørvang) %	5	4			6	3	3
antal	140	208			205	209	185
Egtved (Jerlev) %	6	3			2	3	3
antal	244	315			327	358	393
Højen-Jerlev (Jerlev) %	6	4			3	3	3
antal	278	229			253	249	307
Nr. Nisum (Skodborg) %	5	6			4	9	9
antal	84	148			149	149	158
Lomborg (Skodborg).. %	5	5			6	7	2
antal	77	64			78	122	128
Bølling (Bølling) %	3	5			5	3	7
antal	77	64			56	84	72
Dejbjerg (Bølling).. . . %	2	1			3	4	5
antal	104	82			80	98	118
Engbjerg (Vandfuld).. %		0			7	6	3
antal		16			44	15	33
Ramme (Vandfuld) .. %	7	6			7	11	18
antal	102	87			124	159	109
Thorsted (Hind) %	3	4			4	4	2
antal	30	46			54	46	56
Tim (Hind) %	2	4			3	5	6
antal	156	159			94	172	169
Kollerup-Vindelev . . . %	5	5			6	3	3
(Tørrild) antal	172	129			162	231	217
Rind-Herning %	4	2			4	3	4
(Hammerum) antal	272	290			311	378	364
Hersleb (Brusk) %	5	3			3	3	2
antal	280	272			185	293	323
Hark (Brusk).. %	2	1			2	3	3
antal	149	99			129	122	151
Idum (Ulfborg) %	1	5			7	3	3
antal	101	112			124	118	119
Råstrup (Ulfborg) . . . %	4	0			3	6	3
antal	50	69			39	79	75
Pjedsted-Gårslev %	3	4			4	4	5
(Holmans) antal	279	353			289	273	280
Heinsvig (Slaugs) . . . %	1	1			1	2	4
antal	90	106			105	132	145

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Grindsted (Slaugs) . . . %	2	2			2	2	2
antal	197	203			191	228	206
Alslev-Hostrup %	4	2			1	2	1
(Skads) antal	169	200			302	284	261
Grimstrup (Skads) .. %	2	1			4	4	6
antal	150	173			199	216	195
Skanderup (Anst) . . . %	4	4			6	2	3
antal	211	217			223	203	234

Viborg stift.

Thestrup (Rinds) %	0	3	3	4	5	3	11
antal	29	30	34	25	19	35	19
Als (Hindsted) %	5	5	3	3	4	5	8
antal	363	288	275	299	363	429	354
Ø. Hornum (Hornum) %	9	6	4	5	6	6	4
antal	156	115	171	148	151	197	171
Romdrup (Hornum).. %	3	0	2	0	0	2	9
antal	61	53	45	44	77	59	44
Vindum (Middelsoen).. %	4	2	2	4	2	4	3
antal	139	188	163	159	183	168	153
Ørum (Sønderlyng) .. %	7	5	2	0	5	5	4
antal	116	134	136	108	117	111	128
Gammelstrup (Fjends) %	3	3	3	2	2	0	5
antal	84	69	70	47	58	92	79
Fur (Harre) %	5	2	1	2	0	0	1
antal	173	220	198	175	163	195	204
Aars (Aars) %	3	5	2	5	8	2	6
antal	117	115	107	117	116	150	131
Solbjerg (Helleun) . . . %	3	3	4	2	4	3	2
antal	177	179	160	204	131	188	196
Ørslevkloster (Fjends) %	3	4	2	2	4	9	8
antal	204	183	217	182	180	184	200
Kvolds (Fjends) %	4	0	0	0	0	0	0
antal	47	40	65	58	62	34	58
Gislum (Fleskum) . . . %	6	3	3	3	4	7	5
antal	89	125	60	80	115	117	251
Ferslev (Fleskum) . . . %	2	2	1	1	3	4	1
antal	100	112	78	75	117	67	71
Sønderup (Hornum) .. %	2	0	3	1	7	4	6
antal	155	83	112	105	74	77	95

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Sønderholm (Horum) %	4	6	3	4	7	5	4
antal	158	168	166	177	180	170	144
Skørping (Hellum) .. %	5	2	2	2	2	4	12
antal	166	159	169	175	170	169	143
Bælum (Hellum) %	8	4	6	4	3	2	2
antal	163	200	176	166	130	139	151
Hyllebjerg (Aars) %	3	8			6	7	5
antal	65	52			79	44	61
Havbro (Aars) %	9	9			14	6	6
antal	64	67			58	86	64
Sebber-Lundby (Slet). %	3	2			2	5	4
antal	332	278			300	322	311
Farstrup (Slut) %	2	2			6	5	5
antal	255	192			204	262	220
Gislum (Gislum) %	0	7			2	7	6
antal	52	69			68	72	72
Ullits (Gislum) %	3	3			8	3	5
antal	72	66			62	79	65
Lem (Rødding) %	8	7			6	3	3
antal	120	89			103	119	106
Håsum (Rødding) .. %	7	2			2	0	9
Antal	55	52			44	72	58
Astrup (Hindsted) ... %	2	1			2	3	3
antal	267	308			212	273	225
Rold-Vebbestrup ... %	3	2			2	2	4
antal	148	199			198	126	169
Hjerk-Harre (Harre) . %	3	4			4	2	5
antal	208	185			151	166	171
Roslev-Rybjerg (Harre) %	5	4			2	2	8
antal	167	162			134	169	178
Hem (Hindborg) %	9	6			8	1	6
antal	82	97			114	76	70
Oddense-Otting %	2	4			3	2	7
(Hindborg) antal	130	144			135	123	134
Junget-Torum %	1	2			5	3	5
(Salling Nr.) antal	185	207			223	249	193
Jebjerg (Salling Nr.).. %	1	4			3	3	7
antal	98	101			77	86	59
Thostrup-Roum %	3	5			5	2	5
(Rinds) antal	107	153			158	140	102

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Låstrup (Rinds) %	1	0			4	4	11
antal	84	88			50	117	83
Viskum (Sønderlyng) . %	4	4			5	3	7
antal	50	73			65	79	82
Sønderbæk (Sønderlyng) %	2	0			0	6	3
antal	58	57			76	49	82
Bjerring (Middelsom) . %	4	4			8	4	3
antal	55	84			63	74	79
Ø. Velling-Helstrup-Gren-							
sten (Middelsom) .. %	5	4			4	6	7
antal	187	198			173	208	198
Tapdrup (Nørlyng) .. %	7	0			2	7	4
antal	44	39			56	56	57
Vorde-Fiskbæk-Romlund							
(Nørlyng) %	6	5			9	6	4
antal	251	219			231	207	237

Ålborg stift.

Kallerup (Hundborg) . %	4	4	4	6	9	6	2
antal	24	24	25	18	11	17	46
Hallund %	9	6	5	4	10	6	9
(Dronningslund) antal	134	161	175	166	139	148	135
Hjermslev (Hvetbo) .. %	5	0	3	10	3	4	8
antal	74	79	80	70	97	115	88
Hørmested (Horns) .. %	8	6	8	6	7	8	12
antal	119	118	107	127	105	142	155
Tårs (Børglum) %	6	4	3	5	6	7	7
antal	332	373	308	319	393	377	388
Kåstrup (Hillerslev) .. %	0	0	9	2	5	2	3
antal	30	41	34	43	62	46	38
Torslev (Ø. Han) %	6	5	3	3	4	6	4
antal	196	183	202	180	185	194	169
Hjortdal (V. Han) . . . %	2	2	1	2	3	5	7
antal	85	115	111	122	125	82	82
Ugilt (Vennebjerg) .. %	3	5	8	8	6	5	9
antal	200	223	212	212	262	246	239
Ulsted (Kjær) %	7	6	6	5	7	10	16
antal	198	221	208	165	231	222	240
Rakkeby (Børglum) .. %	0	2	3	5	-	-	10
antal	102	179	153	97	-	-	127

	1725	1738	1751	1733	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Alsted (Mors Nr.) ... %	3	5	2	2	3	7	4
antal	32	57	53	41	73	86	81
Skallerup (Mors Nr.) . %	0	3	0	2	3	5	6
antal	25	33	39	50	39	56	100
Karby (Mors Sdr.) ... %	9	3	1	3	7	4	6
antal	116	142	112	159	160	187	295
Ørding (Mors Sdr.) .. %	3	4	0	2	3	4	7
antal	61	56	55	56	73	96	110
Heltborg (Refs) %	2	3	2	10	4	7	2
antal	166	115	96	101	154	203	180
Søndbjerg (Refs) %	3	1	4	3	6	3	5
antal	96	82	102	109	109	119	131
Torsted (Hundborg) . %	2	0	0	2	2	2	4
antal	47	56	43	61	63	49	90
Skjoldborg (Hundborg) %	8	7	2	1	3	3	3
antal	120	106	132	115	131	177	181
Vester Vandet %	0	1	1	1	1	2	3
(Hillerslev) antal	167	188	138	153	186	241	219
Hjardemål (Hillerslev) %	2	3	2	2	2	4	7
antal	128	123	140	109	133	139	137
Arup (V. Han) %	5	2	0	0	2	3	0
antal	62	67	60	59	67	63	73
Kettrup (V. Han) %	7	5	6	2	9	8	4
antal	180	170	138	127	181	191	166
Jetsmark (Hvetbo) ... %	5	5	2	2	7	10	13
antal	306	290	248	248	236	236	264
Saltum (Hvetbo) %	4	3	5	2	6	5	14
antal	279	296	308	255	306	276	297
Tranum (Ø. Han) %	5	5	7	6	2	5	6
antal	155	190	158	181	225	215	244
Haverslev (Ø. Han) .. %	6	9	5	3	5	2	3
antal	197	206	189	194	164	140	256
Skyum (Hassing) %	2	4	5	3	2	2	3
antal	118	90	97	129	164	148	144
Visby (Hassing) %	15	3	0	0	8	11	3
antal	41	43	44	32	54	44	63
Dronninglund %	6	4	6	6	9	12	14
(Dronninglund) antal	893	782	733	641	834	819	846
Vor (Dronninglund) .. %	7	5	7	6	1	8	6
antal	265	282	285	214	242	265	277

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1801
	-37	-50	-62	-74	-87	-1800	-13
Mygdal (Vennebjerg) . %	3	4	2	1	5	5	5
antal	135	134	63	161	126	124	129
Vennebjerg %	8	3	5	5	9	6	6
(Vennebjerg) antal	128	152	164	134	185	191	143
Åby (Kjær) %	7	1	2	4	7	11	11
antal	314	318	318	267	213	236	297
Hammer (Kjær) %	6	3	5	5	9	6	9
antal	158	152	154	174	130	160	187
Flade (Horns) %	5	3	4	2	8	8	12
antal	211	212	264	215	219	268	260
Tversted (Horns) %	9	4	0	1	4	4	6
antal	118	128	141	171	211	212	184

C. II

Sammenregnede procenttal for uægte i købstæder.

1725-37	1738-50	1751-62	1763-74	1775-87	1788-1800	1801-13
8 %	7 %	6 %	6 %	6 %	8 %	10%
2985	2883	2726	2831	2900	2981	3173

Ovenstående procenttal udregnet på grundlag af det nedenunder stående antal fødsler stammer fra fem købstæder.

C. III

Procenttal på uægte 1700-1724.

	1700-12	1713-24
%	6	5
antal	30846	32074

Ovenstående tal er sammenregnet af 179 enkeltsogne oprindelig opstillet enkeltvis.

C. IV

Procenttal for uægte udregnet for hovedlandsdelene.

	1725	1738	1751	1763	1775	1788	1800
	-37	-50	-62	-71	-87	-1800	-13
Vendsyss., Han h. . . %	5.79	4.54	2.19	2.32	6.75	7.38	9.88
antal	4267	4382	4392	4401	4533	4526	4635
Øvrige Jylland %	4.17	3.85	1.56	1.62	3.91	4.01	4.76
antal	24181	24066	9127	9426	24938	27355	27435
Fyn %	4.56	4.01	3.23	3.34	5.04	5.82	9.09
antal	6497	7030	4835	5481	7726	8004	9020
Sjælland %	3.78	3.07	2.20	2.14	2.30	2.42	3.87
antal	14740	15682	15003	15416	17225	17786	19065
Lolland-Falster %	2.84	2.46	1.52	1.69	3.15	3.00	6.80
antal	4416	4227	3571	3336	4196	4043	4305

Ovenstående tabel er fremkommet ved at sammenregne tallene i bilag C I. De her anvendte decimalangivelser må tages med det forbehold, som de foran anførte bemærkninger om kirkebøgernes kildeværdi kræver. Tabellens hovedresultat er, at det behandlede forhold i alt væsentligt var ens over hele landet.

C. V

Procenttallene for uægte i Jylland på grundlag af præsternes indberetninger.

	Ribe stift		Viborg stift		Århus stift		Ålborg stift	
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
1775			1613	4.28	3987	3.91		
1776			1747	5.38				
1777			1687	5.93	3789	3.44		
1778			1724	4.64	3840	4.19	2032	5.66
1779			1640	4.21	3946	3.70	2244	5.26
1780			1841	3.69	4259	3.38	2392	5.44
1781			1816	5.34	4051	4.34	2363	6.52
1782			1783	5.22	3862	4.07	2106	5.69
1783					3801	4.24	2034	5.70
1784					3555	3.71	1959	6.79
1785					3429	4.20	1991	6.53
1786					3583	3.07	2016	5.95
1787					3535	4.02		

	Ribe stift		Viborg stift		Århus stift		Ålborg stift	
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
1788					3707	4.31	2260	5.84
1789	2793	3.33			3718	4.71	2095	6.43
1790					3486	3.93	2000	5.55
1791					3891	4.08	2225	5.53
1792	2512	2.98			4190	3.91	2393	5.27
1793					4173	4.57	2266	5.95
1794	2701	3.70			4225	3.91	2267	4.45
1795	2218	2.47			3995	3.76	2431	4.93
1796	2617	2.63			3994	3.23		
1797	2400	3.25			4133	3.87		
1798	2831	3.09			4268	3.40	2487	5.63
1799	3069	4.01			4608	5.01	2397	6.29
1800					4155	4.66		
1801					3984	4.40		
1802					4071	4.59		
1803					4372	4.79		
1804					4398	4.61		
1805					4506	5.35		
1808			1853	8.19				
1809			1748	6.02				
1810	3919	5.26	1643	7.78				
1811	3023	4.63	1797	7.48				
1812			1770	7.62				
1813			1762	7.17				

Det her gengivne er det anvendelige materiale af præsternes indberetninger om fødte og døde, bevaret i de jyske bispearkiver.

C. VI

Korrigeret af procenttallene for uægte i det 18. århundrede.

		1725-50	1751-74	1775-1800
Sjælland	%	2.02	1.87	2.01
	antal	10688	10321	11426
Jylland	%	2.34	2.14	2.60
	antal	11193	10903	12515
Fyn	%	2.50	2.32	2.24
	antal	6102	6316	7203

% angiver det antal fødsler, der indtraf i trolovelsestiden, antal det samlede antal fødsler i det undersøgte område. Ved at addere disse procenttal til procenttallene for uægte i det 18. årh. kan disse sammenlignes med tallene for det 19. årh.

C. VII og VIII

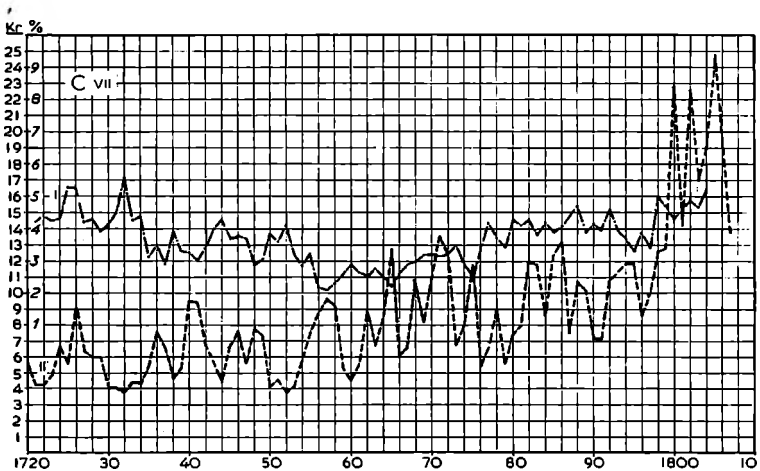
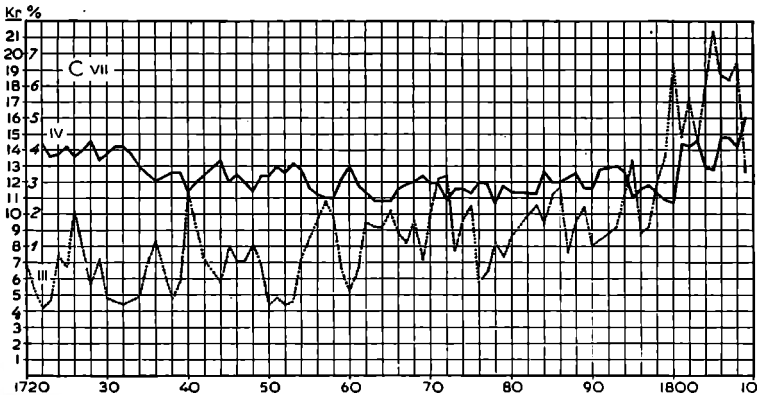
Den økonomiske udviklings betydning for procenttallet for uægte 1725–1813.

I Nationaløkonomisk tidsskrift bd. II 1873, s. 161 ff., har professor H. W. Scharling påvist, at forandringer i rugprisen 1850–70 påvirkede antallet af vielser og fødsler, således at lavere rugpriser betød stigende vielseshyppighed. – I Statistiske efterretninger 1911, s. 44, anerkender Riis-Hansen Scharlings teori og mener, at rugprisen er et gyldigt udtryk for velstandsniveauet for tiden før 1870. For årene 1888–1909 anvender han prisindextallet som målestok for, om tiderne er gode eller dårlige, og efterviser så for nogle europæiske landes vedkommende, at stigende prisniveau – gode tider – betyder øget fødselshyppighed og faldende prisniveau aftagende – svarende til øget og formindsket vielseshyppighed. Vanskeligheden ved at bestemme gode og dårlige år og disses virkning på forskellige samfundslag nævnes.

I sin undersøgelse – De økonomiske perioders indflydelse på vielser, fødsler og børnedødsfald i Danmark i årene 1871 til 1900, udg. 1912 – viser Jørgen Pedersen, at der er en nøje overensstemmelse mellem periodernes økonomiske kvalitet og antallet af vielser og efterfølgende fødsler. For uægte fødslers vedkommende siges – »at forholdet mellem antallene af uægte fødte og ægte fødte synes at være størst i de gode år, mens det formindskes eller i hvert fald ikke – som venteligt var – forøgedes i de dårlige«.

I følge dette skulle grundregelen være, at dårlige tider medførte en faldende procent uægte og gode en stigende. Idet Riis-Hansens opfattelse af rugprisen som et udtryk for en tidsperiodes økonomiske kvalitet godtages – en opfattelse, man også finder hos Eli Heckscher (Festskrift til Harald Vestergård) og hos Adolph Jensen i Nationaløkonomisk tidsskrift 1935, s. 1 ff. – opfattes en pludselig prisstigning som udtrykkende dårlige tider, idet akutte svingninger fortrinsvis tages som udtryk for ændringer i varemængden, en opfattelse, der er forsvarlig i følge de af Gunnar Olsen nåede resultater om de forhold, der var bestemmende for kornprisen i det 17. årh. (Hist. tidssk., 10. rk. VI, s. 428).

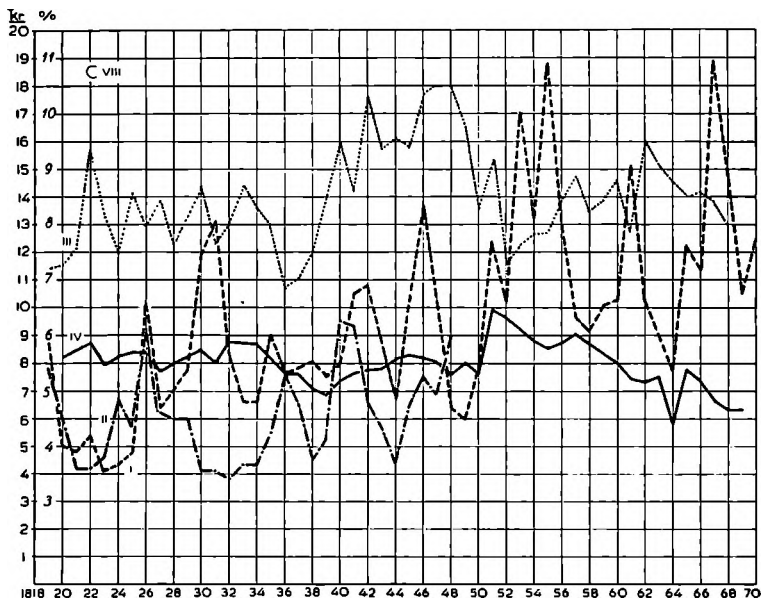
I det 17. og 18. århundredes samfund, hvor levofoden grundet på det lille høstudbytte (Gunnar Olsen nvt. st.) for det brede landbosamfund befandt sig på eksistensminimum, betød en formindskelse af de forhåndenværende levnedsmiddelmængder utvivlsomt, at der indtraf forhold, der fik

alvorlige sunhedsmæssige følger – herunder øjensynlig forhold, der fik følger for fødselshyppigheden.

Opgaven bliver derfor at undersøge, om akutte prissvingninger medførte akutte fald i procenttallet på uægte og i fødselstallet i det hele taget, også før 1870.

Kurverne bilag C VIII for tiden 1820–70 belyser spørgsmålet. Kurve I gengiver udviklingen af rugprisen i Århus stift, efter de i Kapitelstakster i ældre og nyere tid – anførte tal i kr. Kurve III viser udviklingen af procenttallet på uægte, udregnet i forhold til det samlede antal fødte på grundlag af tallene i Statistisk tabelværk I. række 1., 6. og 10. bind, II. række 1. og 17. bind, III. række 2., 12. og 25 bind.

Det ses, at der er en sammenhæng mellem disse to kurver, der svarer til, hvad den ovenanførte grundregel forudsætter. At kurverne ikke stemmer overens på en millimeter kan skyldes, at alle andre faktorer ikke er konstante, at det anvendte talmateriale, både angående priser og procenttal, som alt andet historisk talmateriale er tilnærmede størrelser, og at de gode tiders større vielsestal øger de dårlige tiders fødselstal.

Da forløbet af prisudviklingen er ens i landets forskellige egne (jfr. Kapitelstakster i ældre og nyere tid, s. 116), er det forsvarligt at anvende kurven for Århus stift. Indtil 1835 stemmer kurvernes bevægelser overens med teorien, fra 1825-50 forskydes priskurvens virkninger på fødselskurven et par år. Prissvingningerne 1850-52 standser den påbegyndte opadgående bevægelse, der fortsættes, efter at priserne 1855 falder. De efterfølgende bevægelser svarer til hinanden, som de skal.

Kurven over fødselsoverskudet i samme periode, gengivet i Statistisk tabelværk 5. rk. A nr. 5, s. 83, (parallel med kurve IV, bi. C VIII) viser, at denne følger kurven over uægte fødsler, sådan som J. Pedersen også viste det for tiden 1870-1900, og som Adolph Jensen viser det for Sveriges vedkommende i det 18. årh. (nvt. st. s. 35). Teorien om, at tallet på uægte stiger og falder i samme periode som tallet på ægte, synes da også at passe for det 19. årh.s første del, en ejendommelighed, tyskeren

J. E. Wappæus konstaterede allerede 1851 (Allgemeine Bevölkerungsstatistik, s. 396 ff.).

Sammenligner man niveauet 1820 og 1850 er begge kurver imidlertid steget væsentligt – altså øjensynlig modsat sammenhæng for langtids- og korttidssvingningernes vedkommende. Sammenhængen i sidste er omtalt.

I første må det formodes, at stigende priser medfører fald i ægteskabernes forholdsvis andel (øgede vanskeligheder ved at sætte bo), procenten af ugifte vokser altså, og dermed tallet på uægte børn, under forudsætning af, at den samme procent ugifte indlader sig på løse forbindelser.

Følgelig skal kurven over vielseshyppigheden falde, men samtidig følge kurven over uægte i de akutte bevægelser. Den ses i kurve IV, men for hele landet (efter Statistisk tabelværk ovenst. st.). Den kan anvendes, da kurver tegnet over udviklingen i andre landsdele viser parallelle udviklinger for priser og procenttal på uægte. Endvidere skal kurven over fødselshyppigheden følge kurven over vielseshyppigheden, hvad den som ovenfor nævnt gør.

Selv om kurverne synes at bekræfte de opstillede teorier, skal man være forsigtig med at drage sikre slutninger, da nøje overensstemmelse mellem to udviklingsrækker ikke uden videre betyder, at der er årsagssammenhæng mellem dem. Til belysning af dette er kurve II tegnet. Den viser udviklingen af rugprisen i Århus stift 1719–50 og svarer til kurven over uægte i det 19. årh., som teorien om de akutte bevægelser forudsætter den skal, skønt enhver mulighed for årsagssammenhæng her selvfølgelig er udelukket.

Det er imidlertid rimeligt at undersøge, hvordan forholdene stillede sig i det 18. årh. Adolph Jensen har nvt. st. vist, at for Danmarks vedkommende genfindes den påviste overensstemmelse mellem prisudvikling og fødselsoverskud, og for Sveriges mellem fødselsoverskud og procenttal for uægte.

I bilag C VII er kurve I tegnet over procenttallet på uægte i Jylland i de i bilag C I opførte sogne undtagen Vendsyssel, kurve IV på samme måde over Sjællands sogne, kurve III over rugprisen på Sjælland og kurve II over rugprisen i Århus stift. Den sidste er det forsvarligt at anvende, da det kun er bevægelsens retning, ikke dens størrelse, der har interesse. (Kurverne over uægte er forskudt et år til venstre).

Iagttagelse af kurverne viser, at de stemmer med de ovenanførte teorier og i det væsentlige med Adolph Jensens kurver ovenst. st.

En kurve tegnet over tilsvarende materiale på Fyn viste analoge resultater.

Den omtalte årsagssammenhæng for langtidsbevægelsen er sandsynlig. For korttidsbevægelsen er problemet vanskeligere. En årsag, der påvirker antallet af ægte og uægte fødsler ens i den påviste retning kendes ikke, da viden om årsager til variationer i fødselstallene også i det 20. årh. er

ufuldstændige. Der kan peges på de førnævnte sundhedsmæssige følger af skiftende ernæringsforhold (dog næppe med ens følger for forskellige sociale lag). Sålænge sikker årsagsudredning af forholdet i det 20. årh. ikke foreligger, kan spørgsmålet ikke belyses nærmere. Endelig er tallene for både priser og procent uægte for lidet præcise til, at en minutig årsagssammenhæng kan efterspores.

D. I
Fædrene til uægte børn.

	fornem	soldat	ukendt	ikke-angivet	foged, skriver o. l.	håndværker	underbefalingsmand	bissekræmmer	tigger	særdmand	anden ugift almuesmand	gift almuesmand	antal
Landdistrikter.													
1725-37..	1	27	6	10	3	6	2	2	1	3	37	2	1682
1738-50..	1	29	4	10	3	8	3	2	1	4	32	3	1701
1751-62..	1	26	6	8	4	9	3	2	2	2	35	2	702
1763-74..	1	22	7	11	3	7	2	2	1	3	40	2	766
1775-87..	1	21	5	8	4	7	1	3	1	3	44	2	1704
1788-1800	1	26	8	9	3	6	3	2	1	3	37	1	1861
1801-13..	1	30	7	8	5	5	4	3	2	4	28	3	2211
1870-80..	2	4	2	6	3	10	-	-	-	3	66	4	1417
Købstæder.													
1725-1813	1	31	6	6	6	20	3	6	-	1	24	6	1211

Bilag D I er sammendrag af en række bilag, der for lokale områder undersøgte, hvem fædrene til uægte børn var. Oplysningerne er kirkebøgernes, og følgelig må de bedømmes med ovennævnte forbehold. Under de ovennævnte grupper er samlet en række forskellige benævnelser, der må anses for erhvervsmæssigt og økonomisk at ligge på linie. Alle, om hvem kirkebøgerne ikke udtrykkelig nævner, at de er gift, er regnet for ugifte, og alle kategorier af gifte henregnet under gift almuesmand, dog ikke fornemme. Den her anvendte opstilling har måttet anvendes, da den enkelte gruppes talmæssige størrelse ikke kan angives, og udenægteskabelig elskovs procentmæssige størrelse pr. gruppe følgelig ikke beregnes. Bortset fra gruppen soldater, hvor Vendsyssel og Vestjylland lå en del lavere end de øvrige landsdele, var forskellene mellem forskellige lokaliteter ringe.

D. II
Mødre til uægte.

		daglejer, inderste, sy pige, spinderske, arbejderske, tjenestepige %	datter af inderske, husmand, håndværker, daglejer %	af gejstl. stand %	gård- mands- stand %	tal
Folketæll.	1787	45	42	1	12	1681
Kirkebøger	1725-1813	69	19	2	10	844
do., do.	1870-1880	89	7	-	4	370
Byer do., do.	1725-1813	90	8	-	2	325

Ang. opstilling henvises til bi. D I. I bi. D II er kun medregnet mødre, hvis sociale stilling eller oprindelse er anført. Hvor begge dele fandtes, er de anbragt under første gruppe. Under byer betegner sidste gruppe købmandsstand. Bi. D II er sammendrag af lokalt opstillede tabeller.

D. III

Tilholdssted for uægte børn under 14 år, iflg. folketællingen 1787.

plejebarn	hos moderen el. bedsteforældre	hos faderen	tyende	antal
34	61	4	1	741

Sammendrag af lokalt opdelte tabeller.

D. IV

Adelige damer - også borgerlige gifte med adelige - med uægte børn.

årg.	moderen	faderen	barnets fødsel	forældrenes vielse
1890	Else Budde	Mads Pedersen, ladef.	1692	to uægte børn
1896	Sibylle Gøje, f. 1611, tiltalt for barnefødsel i dølgsmål og halshugget 1635.	barnefaderen ukendt.		
1904	Anne Helvig Marsvin	barnefaderen ukendt	1719	ses ikke
1929	Johanne Sejer	Erhardt Stiernholm	18/1 1782	27/8 1782

årg.	moderen	faderen	barnets fødsel	forældrenes vielse
1931	Anne Florea	Frederik de Pilloy	22/5 1741	x/8 1741
1936	Chatrine Ahlefeldt	Schach Brochdorff	16/11 1735	14/6 1739
1941	Anne Rodenborg	Ambrosius Charisius	1741	6/6 1743
1888	Ida Ahlefeldt	Henning Holstein	16/9 1709	8/11 1709
1908	Anne Sehsted	Christian Gyldenfeldt	18/7 1745	15/9 1747
1894	Mette Kragh	Christoffer Gjedde	17/11 1784	18/5 1785
1897	Sara Wichmann	Jesper Brochenhus v. Løvenhjelm.	23/2 1813	30/4 1813

Kildematerialet er adelsårbogen. Til venstre findes årstallet på den årgang, hvori det anførte eksempel findes.

E.

Pladshensyn har nødvendiggjort, at et udvalg af en række korte referater af tamperretsdomme erstattes med henvisning til deres opbevaringssted. De findes i tamperretsprotokollerne, opbevaret i bispearkiverne, Sjællands dog i Konsistoriums arkiv i Universitetsarkivet. De er grupperet efter emner.

E I. Ophævelse af tvungne troløvelser.

Aalb. fol. 16, 4/3 1691, Aarh. fol. 52, 16/12 1716, Vib. fol. 27.

E II. Ophævelse af troløvelser på grund af sygdom.

Aalb. fol. 162, 17/10 1710, Vib. fol. 24, 11/6 1727.

E III. Troløvede vil ikke fuldbyrde deres ægteskab – straffedom.

Aalb. fol. 13, 17/12 1690, fol. 1, 13/9 1688, fol. 166, 21/9 1712, Vib. fol. 22, 26/9 1726, Aarh. fol. 111, 19/9 1731.

E IV. Troløvelse og ægteskab ophæves grundet utroskab.

Aalb. fol. 75, 14/12 1692, Vib. fol. 30, 19/5 1728, Aarh. fol. 52, 16/8 1715, Aalb. fol. 160, 17/12 1710, Vib. fol. 110, 17/9 1777, Aarh. fol. 201, 18/9 1771.

E V. Troløvelse og ægteskab opløst grundet rømning.

Aalb. fol. 168, 20/9 1713, Vib. fol. 114, 26/5 1779, fol. 88, 17/12 1760, fol. 20, 21/2 1725, Ribe fol. 91, 11/6 1794, fol. 109, 20/12 1797, Aarh. fol. 55, 19/5 1717, fol. 196, 19/9 1770, fol. 148, 20/5 1750, fol. 110, 16/5 1731.

E. VI

Eksempler på i mindelighed ophævede trolovelser, ifølge kirkebøgerne.

sogn	parterne	trolovelsen	
		indgået	ophævet
Brylle	Rasmus Pedersen – Karen Jensdatter	30/7 90	9/11 90
Brænderup	Niels Hansen – Marie Larsdatter	31/7 96	9/9 96
Brænderup	Rasm. Pedersen – Anne Margr. Poulsd.	31/3 98	31/5 98
Birkende	Lars Olsen – Anne Marie Olsdatter	21/1 96	28/2 96
Middelfart	Johan Jørgensen Abel – Anne Jensdatter	16/4 83	25/6 83
Bjerreby	Espen Jørgensen – Anne ---	29/10 97	mgl. 97
Gislev	David Jensen – Karen Andersdatter	6/8 96	13/12 96
Gislev	Rasm. Clausen – Anne Marg. Christiansd.	18/4 97	22/6 97
Humle	Hans Jensen – Maren Larsdatter	2/11 93	23/11 93
Revsvinginge	Lars Jensen – Karen Sophie Knudsdatter	14/11 89	21/11 89

Ovenstående eksempler, der er taget fra de respektive sognes kirkebøger, skal tjene til at vise, at forordningen 19/2 1783 om trolovelsers ophævelse i mindelighed efterlevedes i praksis. Kvantitativt udtrykker det alle de tilfælde, kirkebøgerne rummer for otte og halvfems fynske sogne i perioden 1783–99. Det må altså kaldes en ret sjælden foreteelse. Før 1783 synes lignende former for ophævelse af trolovelser ikke at have fundet sted.

F.

Benådninger for domme for sædelighedsforseelser.

Bilaget anfører en række eksempler på benådninger for dødsdomme afsagt for sædelighedsforseelser. Materialet findes på rigsarkivet. Danske kancelli afd. D – resolutioner skrevne på supplikationer, domme etc. 1730–46. Uheldigvis findes et tilsvarende materiale ikke senere i århundredet. Vil man da finde benådningssager, må der søges blandt kancelliets øvrige ekspeditioner, og det bliver da uoverkommeligt at lave en samlet bearbejdelse for et lignende tidsafsnit som det her anvendte. I stedet er materiale fra fængselsarkiverne anvendt til at belyse straffeforholdene i århundredets senere årtier.

Materialet her viser, at man vel afsagde de dødsdomme, loven krævede, men at de sjældent blev fuldbyrdet. Kun for fosterdrab afsloges benådning. Hvor intet særligt er anført, har sagerne haft følgende skæbne – lovovertræderen er blevet dømt til døden, der er indgivet benådningsansøgning, og denne er bevillet. Kun hvor det udtrykkeligt er anført,

er den afslået. At en del af eksemplerne er norske ændrer ikke deres værdi, da Danske og Norske lov havde samme bestemmelser, og administrationen af begge love skete fra kancelliet.

I. Dødsdom for tredje gang begået lejrmdl i ægteskab.

Fol. 14, 3/11 1730 – Hans Myhren, benådet til arbejde på livstid i bjergværkerne og have sin hovedlod forbrudt.

Fol. 48, 4/4 1732 – Joen Joenssen, benådet til fuldstændig forvisning fra det syssel, hvori han opholder sig.

Fol. 208, 2/3 1736 – Jacob Andersen Næss, benådet til kagstrygning og livsvarigt arbejde på fæstningen Bergenshus.

Fol. 470, 10/4 1739 – Torder Olafsen, benådet til at stå åbenbar skifte og sidde otte dage i arrest på vand og brød.

Fol. 539, 29/4 1740 – Gunnar Einersen, benådet til 14 dages arrest.

II. Dødsdom for omgang med ægtefælles søskende.

Fol. 42, 14/12 1731 – Anne Marie Gregoriidatter, benådet til arbejde på livstid ved fiskelejerne.

Fol. 44, 14/12 1731 – Mogens Adamsen Hestevig, benådet til arbejde på livstid i bjergværkerne.

III. Dødsdom for omgang med ægtefælles søskendebarn.

Fol. 46, 28/3 1732 – Erik Nielsen Wigen og Giertrud Pedersdatter, benådet til strengt arbejde i tre år, han i bjergværkerne, hun i fiskerlejerne.

Fol. 78, 24/10 1732 – Peder Jacobsen og Birthe Olsdatter, benådet som i forrige tilfælde.

Fol. 183, 19/8 1735 – Anders Jacobsen Fallesø og Malene Jensdatter, benådet som forrige tilfælde.

Fol. 380, 21/2 1738 – Hans Pedersen og Giertrud Olsdatter, benådet som i forrige tilfælde.

IV. Dødsdom for omgang med to søskende.

Fol. 47, 28/3 1732 – Maren Olsdatter, benådet til arbejde på livstid i fiskerlejerne.

Fol. 148, 15/10 1734 – Anders Olssen og Bente Hansdatter, benådet til livsvarigt arbejde, han i fæstningen og hun i fiskerlejerne.

Fol. 150, 15/10 1734 – Niels Torsen Eichen og Anna Findsdatter, benådet som forrige, dog kun arbejde i seks år.

Fol. 499, 17/7 1739 – Johannes Svendsen og Marie Arnesdatter, benådet som foran.

- Fol. 580, 9/4 1740 – Isach Andersen og Ingeborg Steenbjørnsdatter, benådet som foran.
Fol. 537, 22/4 1740 – Michel Andersen og Ingeborg Carlsdatter, benådet til livsvarigt tugthus.

V. *Dødsdom for bigami.*

- Fol. 53, 6/6 1732 – Jacob Madsen, benådet til indtil videre at arbejde i jern på Bremerholm.
Fol. 115, 16/1 1734 – Margrethe Jørgensdatter, benådet til livsvarigt arbejde i børnehuset på Christianshavn.
Fol. 391, 9/5 1738 – Lars Isachsen, benådet til livsvarigt fæstningsarbejde.

VI. *Dødsdom for omgang med søsters barnefader eller mand.*

- Fol. 80, 24/10 1732 – Marthe Danielsdatter, benådet til nogle års arbejde i fiskerlejerne og forvisning fra amtet.
Fol. 84, 10/4 1733 – Else Nielsdatter Schiolde, benådet som foregående.
Fol. 86, 11/5 1733 – Synneve Amunds datter, benådet som foran.
Fol. 199, 2/12 1735 – Margrethe Mortensdatter, benådet til fem års arbejde i spindehuset.
Fol. 425, 1/8 1738 – Anna Hansdatter, benådet til livsvarigt tugthusarbejde. Havde også født i dølgsmål.
Fol. 431, 29/8 1738 – Niels Nielsen Sætter, benådet til tre års arbejde i fæstningen.

VII. *Dødsdom for omgang med søskendebarn.*

- Fol. 88, 29/5 1733 – Chatarina Ingjaldsdatter, benådet til livsvarigt arbejde i børnehuset.
Fol. 146, 15/10 1734 – Johannes Larsen Wie, benådet til fæstningsarbejde, pigen til arbejde i fiskelejerne.
Fol. 436, 17/10 1738 – Lars Gregersen Klepstad og hans søskendeadatter, benådet som foregående.

VIII. *Dødsdom for fødsel i dølgsmål.*

- Fol. 186, 26/8 1735 – Kirsten Olsdatter, benådet til halvandet års arbejde i spindehuset. Hendes moder var for bistand i forholdet dømt til spindehuset for livstid, hun fritoges for straf.
Fol. 193, 29/10 1735 – Maren Togiærsdatter, benådet til livsvarigt arbejde i fiskelejerne.
Fol. 226, 25/6 1736 – Malene Arentsdatter, benådet som foregående.

- Fol. 268, 3/8 1736 – Anne Rasmusdatter, dømt til at halshugges og begravnes i kristen jord. Dommen kgl. konfirmeret.
- Fol. 413, 27/6 1738 – Anne Hagensdatter, benådet til livsvarigt arbejde i spindehuset.
- Fol. 414, 27/6 1738 – Margrethe Andersdatter, benådet som foregående.
- Fol. 422, 1/8 1738 – Johanne Larsdatter, benådet som forrige.
- Fol. 425, 1/8 1738 – Anna Olsdatter, benådet som forrige.
- Fol. 474, 27/4 1739 – Birgitte Pedersdatter, dømt til halshugning for to gange at have født i dølgsmål. Dommen approberet.
- Fol. 522, 22/1 1740 – Kirsti Joensdatter, benådet til kagstrykning og livsvarigt arbejde i fiskelejerne.

IX. Dødsdom for mord på sit barn.

- Fol. 125, 9/4 1734 – Karen Hansdatter, dømt til halshugning og hovedet at sættes på en stage. Formildes til at hoved og legem begravnes på eksekutionsstedet.
- Fol. 270, 24/8 1736 – Anna Frederichdatter, dømt som foregående.
- Fol. 352, 6/9 1737 – Karen Jensdatter Brasch, dømt som foregående.
- Fol. 529, 9/4 1740 – Anne Iversdatter, dømt som foregående.

X. Dødsdom for omgang mod naturen.

- Fol. 161, 23/2 1735 – Torgier Anonsen, dømt for omgang med en ko, p. gr. a. ungdom og vankundighed benådet til livsvårigt fæstningsarbejde.
- Fol. 197, 18/11 1735 – Hans Einæsen, for omgang med en ko dømt til at brændes. Benådet til at blive kvalt, før han brændes.
- Fol. 198, 23/12 1735 – Ole Larsen Holman, for omgang med en hoppe, dømt og benådet som foregående.
- Fol. 214, 13/4 1736 – Ole Christensen, for omgang med en ko, benådet til livsvårigt fæstningsarbejde.
- Fol. 513, 6/11 1739 – Niels Hansen, dømt for omgang med en hoppe, benådet til kvælning, før han brændes.

XI. Dødsdom for omgang mellem forældre og børn eller stedbørn.

- Fol. 176, 5/8 1735 – Maren Henriksdatter med sin stedfader, benådet til livsvårigt arbejde i fiskelejerne.
- Fol. 178, 5/8 1735 – Tosten Olssen Hestman og hans steddatter Sara Hansdatter, begge benådet til livsvårigt arbejde i fiskelejerne.
- Fol. 212, 13/4 1736 – Carl Ludvigsen med sin steddatter, begge benådes som foregående.
- Fol. 248, 14/7 1736 – som foregående.

- Fol. 254, 14/7 1736 – som foregående.
Fol. 317, 10/5 1737 – som foregående.
Fol. 395, 19/5 1738 – Christina Biarnedatter for omgang med sin stedfader, benådet til livsvarigt arbejde i spindehuset.
Fol. 472, 10/4 1739 – Joen Bastesen Jordal og hans steddatter, begge benådet til livsvarigt strafarbejde.
Fol. 525, 11/3 1740 – Erik Ingebrechtsen Lund og hans steddatter, benådet, han til seks års, hun til livsvarigt strafarbejde.

XII. *Dødsdom for omgang mellem broder og søster.*

- Fol. 181, 19/8 1735 – Anders Thomsen og hans søster, benådet til livsvarigt arbejde i fiskelejerne langt fra hinanden.
Fol. 376, 7/2 1738 – Peder Guldbrandsen og hans søster, benådet til livsvarigt strafarbejde, han i fæstningen, hun i tugthuset.
Fol. 499, 17/7 1739 – Sæbione Johanssen og hans søster, benådet som foregående.
Fol. 537, 7/10 1740 – Inger Pedersdatter og hendes broder, benådet til livsvarigt børnehusarbejde.

F. II

Straffe for sædelighedsforseelser, afsonet i Viborg tugthus 1766–1807.

1. Straffe for fødsel i dølgsmål.

nr.	navn	hjemsted	straf	indkom	udkom
893	Anne Jensd.	Randers	livstid	19/12 66	10/4 80 k.
965	Kirstine Larsd.	Silkeborg amt	livstid	9/12 69	ikke anf.
987	Maren Andersd.	Ålborg stift	to år	29/11 70	29/11 72
1039	Anne Andersd.	Grundfør	livstid	22/12 72	23/3 83 k.
1128	Birthe Enevoldsd.	Vær	livstid	24/4 76	22/7 06 død
1142	Margrethe Pedersd.	Byholm	to år	20/3 77	20/3 79
1145	Maren Stephansd.	Ålborg	livstid	5/5 77	19/9 90 k.
1161	Ellen Pedersd.	Friisenborg gods	livstid	6/4 78	1/4 87 k.
1165	Anne Iversd.	Møgel-Thorup	livstid	6/5 78	2/2 83 død
1168	Anne Pedersd.	Strandet	kgl. nåde	4/7 78	15/11 79 k.
1181	Johanne M. Jensd.	Ålborg	livstid	6/1 79	30/3 86 k.
	Ny nr. efter 1779:				
1	Inger Hansd.	Æbeltoft	livstid	7/7 79	12/4 83 k.
15	Kirstine Pedersd.	Spørring	tre md.	18/7 80	20/10 80
27	Margrethe Larsd.	Ålborg	livstid	20/3 81	30/4 12
70	Inger Willadsd.	Lindensborg gods	livstid	31/3 82	14/10 87
85	Anne M. Henriksd.	Viborg	tre år	5/10 82	5/10 85
131	Mette Thomasd.	Ringkøbing	livstid	1/6 84	16/11 86 k.
139	Johanne Mouritzd.	Ålborg	livstid	28/8 84	19/9 90 k.
153	Anna Eriksd.	Nykøbing	eet år	16/2 85	17/2 86
176	Kirsten M. Christensd. ..	Thisted	livstid	11/5 86	19/9 90
251	Apelone Jensd.	Haurum	to år	22/8 89	23/8 91
253	Ingeborg Andersd.	Kandstrup	livstid el. om to år at indber. hendes forhold	10/9 89	6/11 91

334	Johanne Stepnansd.	rattsnoimene	fire md.	28/6	92	29/10	92
437	Kirsten Printzes	Æbeltoft	een md. for at have henl. sit i dølgsmål fødte foster	30/6	94	30/7	94
441	Anne K. Johansd.	Thisted	to år	20/7	94	21/7	96
442	Anne Jensd.	Århus	fire år	26/7	94	1/5	98 k.
494	Anne K. Madsd.	Fredericia	livstid	30/9	95	22/2	01 død
621	Marens Christensd.	Lindenberg gods	ét år for uforsigtig om- gang ved barnfødsel ..	22/8	98	23/8	99
637	Mette Pedersd.	Skårup (Nibe)	livstid	9/3	99	3/6	04 k.

2. Straffe for lejemål i ægteskab.

903	Jens Pedersen	Hjerm	een md.	28/7	67	26/8	67
907	Jørgen Weyle	Kolding	to md.	12/7	67	8/10	67
916	Fr. Johansen	Vejen	een år for to gange ..	30/11	67	30/11	68
946	Karen T. Værner	Århus	to år	2/3	69	sept.	70 død
974	Mette M. Hardingsd. ...	Horsens (Himmerland) ..	to år	21/3	70	21/3	72
982	Søren Jensen	Skanderborg ryttergård ..	livstid	26/7	80	11/10	70 død
298	Morten Christensen	Viborg	seks md.	11/4	91	12/10	91

3. Straffe for tredje gang begået lejemål

919	Niels Weyersted	Vorgård	seks uger	19/12	67	30/1	68
993	Maren Sørensd.	Viborg	tre md.	9/4	71	6/7	71
1104	Bodil M. Hansd.	Ribe	seks år	22/8	75	16/1	79 k.
1129	Kirsten M. Pedersd.	Ribe	seks år	6/5	76		usikkert
1141	Maren Svenske	Rogenstrup	seks år	4/3	77	11/11	72 k.

F. II fortsat

nr.	navn	hjemsted	straf	indkom	udkom
11	Anne Christensd.	- - -	seks år	18/4 80	7/11 82 k.
161	Johanne Madsd.	Viborg	seks år	16/8 85	17/5 87 k.
161	Niels Larsen	Herningsholm	tolv md.	12/6 87	14/6 88
226	Inger Sørensd.	Bistrup	fire år	3/1 88	20/12 89 k.
292	Inger Pedersd.	- - -	seks år	25/2 91	13/7 91 k.

4. Straffe for fjerde gang lejermål.

1005	Anne Nielsd.	Læsø	syv år	4/10 76	9/5 73 død
86	Anne Dorothea	Ribeegnen	otte år	21/10 82	8/9 88 k.
115	Anne C. Nielsd.	Ø. Vedsted	et år	10/11 83	11/11 84
119	Maren Bagge	Lem	syv år	19/12 83	20/4 86 k.

F. III

Straffe for sædelighedsforseelser 1782-1806.

måneder:	0-1	2	3	4-6	7-12	13-18	antal
Utugt		11	79	6	-	4	64
Løstgighed .	12	10	29	29	15	5	168
Småtyveri ..	10	28	24	29	6	4	147

Kildematerialet er Tugt- og Rasphusets fangeprotokoller. Tallene angiver % af det anførte antal. Gruppen småtyveri er indsat til sammenligning af straffestørrelsen.

Medicinske og moralske skrifter.

I. *Den almindelige borgerlige morals synspunkter.*

a) Skrifter om onani m. m.

- Becker, G. W.: Velmente råd til giftefærdige piger, nygifte koner, frugt-sommelige og barselkoner. 1804.
- Davidson, W.: Om pollutioner eller sædens ufrivillige udgydelse i søvne. 1801.
- En kort historie om en onanit, der har kureret sig selv, skrevet for for-ældre og opdragere. 1794.
- En letfattelig lægemetode for dem af begge køn, der hemmeligt lide af fødselslemmernes og nervernes svækkelse, samt de sørgelige følger, der har sin oprindelse af onani og andre årsager. 1793.
- Fischer, Ant. Fr.: Den naturlige måde, på hvilken den svækkede mandlige organisme kan styrkes. 1832.
- Hartmann, Ph. C.: Om unaturlig tilfredsstillelse af kønsdriften og dens følger, samt anvisning til øjeblikkelig at forhindre sygelige pollutioner. 1886.
- Hildebrandt, Fr.: Over sædens udgydelse i søvne. 1793.
- Højstnødvendig undervisning og advarsel for unge piger til tidligt at bevare deres uskyldighed, af en erfaren veninde. Udg. af J. H. Campe. 1791.
- Kapff, S. C.: Advarsel fra en ven af ungdommen mod den farligste ungdomsfjende, eller belæring om hemmelige synder, deres følger, helbredelse og forebyggelse. 1867.
- Kügelzen, K. J.: Den unge Hubers lidelser, eller skrækkelige følger af onani. 1842.
- Müller, L. O. Ch.: Den fuldkomne helbredelse af den mandlige uformuenhed ved en prøvet kurmetode, således, at enhver let kan hjælpe sig selv. 1853.
- Oest, I. F.: Højstnødvendig undervisning og advarsel for den mandlige ungdom, som alt er vant til nogen eftertanke. Udg. af J. H. Campe. 1791.
- Om de bedste midler at forebygge følgerne af selvbesmittelse og overdreven elskov. 1798.
- Salzmann, C. G.: Om ungdommens hemmelige synder. 1786.

- Sam, Gottl. Vogel: Undervisning for forældre, opdragere og børnevartere, om hvorledes den utrolig almindelige, forstyrrende selvbesmittelseslast kan opdages, undgås og læges. 1792.
- Bötticher, J. G.: Vink for forældre, opdragere og ynglinge angående selvbesmittelse. 1795.

b) Den alm. autoriserede morals synspunkter – diverse emner.

- Albrecht, J. F.: Mennesket og dets køn. 1855.
- Becker, G. W.: Anvisning til avlekunsten, eller hvorledes, når og i hvilken stilling lader samlejet sig fuldbringe. 1852.
- Betragtninger over det spørgsmål: Kan en kones bolere være hendes mands oprigtige ven og tro rådgiver. Når manden tager ham til sin fortrolige, hvad bliver da følgerne for dem alle tre og børnene. 1771.
- Buddeus, Joh. Franc: Collegium theologico – morale, eller gudelig lærdom om gode gerninger og sæder. 1740.
- Den franske robinsoninde, eller bevis på ægtekærlighed og hvad et fruentimmer kan udstå. 1796.
- Den fysiske kærlighed i og udenfor ægteskab. Udsvævelser, deres følger og helbredelse, onani, dens helbredelse o. s. v. En rådgiver for elskende, forlovede og nygifte i bearbejdelse efter J. Ribbing, Wretling, Ricord, Weber og Gelson. 1900.
- Den galante ungdom blandt mandfolkene, afmalet med sine rette farver. 1760.
- Den kunst at være lykkelige med koner efter Goethe, Lafontaine, Wieland og J. J. Rousseau. En nytårgave for begge køn. 1802.
- Den kunst at være lykkelig med mænd, efter Goethe, Lafontaine, Wieland og J. J. Rousseau. Nytårgave for året 1801. – 1801.
- En liden pakke fundet på vejen fra slottet til Rosenborghave. 1771.
- En ny forordning fra samvittigheden til straf for de ukyske ægtemænd og til trøst for de fornærmede ægtefæller. 1771.
- Erfaringer og midler, med hvilke man kan avle skønne, sunde og med gode anlæg begavede børn. 1796.
- Ethundrede kristopbyggelige levnedregler. 1749.
- Et mærkeværdigt brev fra en broder til sin søster, som har forlangt betænkning over dem, som uden ægteskab avler børn sammen. 1771.
- Et nyt brev fra jomfru Rebecca Abeltoft til sin broder. 1771.
- Et par ord til vor tids horekoner. 1771.
- Feder, J. G. H.: Almindelig praktisk filosofi og dydlære. 1789.
- Fernau, Rud.: Kærlighedens og ægteskabets afslørede hemmeligheder. 1857.
- Frie og grundede tanker om boleriet, samt religionens brev til verdens, især Københavns dydige indvånere. 1771.

- Fritsch, Fredr. Aug.: Moralske forelæsninger over kyskhedens og det ægteskabelige fordrags pligter, især med hensyn til disses vigtighed for unge fruentimmer. 1796.
- Fruentimmerets kald. 1764.
- Hempel, Søren: Håndbog i moralen for ungdommen. 1796.
- Hall, Joh.: Dydernes og lasternes kendetegn. 1738.
- Hemmeligheder af ægtestanden eller kunsten at føre et langt og lykkeligt ægteskab, bevist med filosofisk-medicinske grunde. 1801.
- Henry, M.: Den ulykke og elendighed, der flyder af løssagtighed, og den værdighed og lykke, der følger af kyskhed. 1773.
- Hultman, K.: Ægteskabets lykke, en afsløring af ægteskabets og kærlighedens hemmeligheder. 1888.
- Kvinden og hendes yndigheder, af Dr. Lawis. 1874.
- Kærlighedsbogen eller Kærligheden og ægteskabets hemmeligheder. 1874.
- Kærligheden og forplantningen. Efter Phrenolog O. S. Jawlers »love and parentage«. 1867.
- Mandfolkenes kald. 1765.
- Mayer, L. I.: Kærlighedsfryd og ægteskabsglæde, nøgle til elskov og ægteskabshemmeligheder. 1852.
- Morel, C. J. M.: Kunsten at bibeholde en stor avlingsevne til den højeste alder. 1850.
- Om det huslige livs lykke. 1776.
- Om kunsten at opnå en høj alder, et opløst problem hvorledes parringsdriften bør behandles fra dens oprindelse til dens ophør. 1799.
- Patriotens billige klagemål over utæmmede horeris farlige virkninger i en stat. 1771.
- Paulli, J.: Filosofiske tanker om de moralske årsager til ulykkelige ægteskaber. 1769.
- Pavels, Claus: Nogle af de vigtigste årsager, hvorfor så mange ulykkelige ægteskaber nuomstunder findes iblandt os. 1803.
- Placette, J. la: Den kristelige moral. 1748.
- Robempré, J. Morel: Menneskets avling og organismens helbredelse hos begge køn, en populær rådgiver for alle. 1855.
- Snell, Joh. Pl. Ludv.: Kritik over folkemorale for præster. 1799.
- Socratis ånd tilligemed en recept, hvorved enhver ukysk kone nødes til at elske sin egen mand og ingen anden. 1771.
- Sædelære for landsbyfolk. 1785..
- Udtberg, J. C.: Ægteskabskatekismus, bestående af 12 spørgsmål med gensvar til megen lærdom og opbyggelse for alle dem, som finder lyst og tilbøjelighed til at gifte sig. 1824.
- Vernet, P.: Betragtninger over sæderne, religionen og gudsdyrkelsen. 1774.
- Wodskou, P.: Nye-års-gave 1816, eller besvarelse af de spørgsmål, hvorvidt bør naturens indbydelse i henseende til kønsdriften følges,

hvorledes bemærkes den, og hvorledes samt når, bør den ægges til at vise sig. 1816.

Wofsen, Chr.: Fornuftige tanker om det, som et menneske har at gøre og lade til deres lyksaligheds befordring. 1739.

Ægtebåndet. 1800.

Ægtestandsspejlet eller Himmel og helvede på jorden. En ægtestandskatekismus for begge køn efter den virkelige verden. 1826.

c) Vejledere i kærlighedsaffærer.

A-B-C bog for forelskede og for dem, der ville behage, efter Jocosus: Frauenlieb. 1839.

Anvisning til at gøre lykke hos det andet køn. Gyldne regler for elskende af begge køn. En trofast vejleder i kærlighedssager. 1855.

Behrend, Jac.: Den spøgefulde kærlighedsbog, en vejviser for piger til at få en god mand, og rådgiver til koner. 1840.

- Vejviser til lyksalighed i kærlighedens rige for jordens pryd, det smukke køn. En gave for unge jomfruer og koner, et tugtens ris for pebermøer. 1834.

Betragtninger over det spørgsmål, om det står i vor magt at forliebe os eller ikke. 1787.

Damernes orakel. 1857.

Den galante ungdom iblandt mandfolk, afmalet med sine rette farver, oversat af det engelske sprog i det danske efter personens ringe gaver (Rasmus Graa), udgivet med en fortale af S. Wolf. 1760.

Det smukke køns allernyeste drømme- og heksebog, udg. af L. Mathiesen. 1832.

Det smukke køns prokurator, eller Et bevis på, at det er det smukke køns ære, lykke, fornøjelse og ret højstskadelig at vente så længe, indtil en frier indfinder sig ... fremsat af fru P. R. v. N. 1784.

Eberhard, Aug.: Omgangen med det smukke køn. En rådgiver for mænd, som ville vinde og bevare det smukke køns tilbøjelighed. Af en erfaren mands papirer. 1871.

Eilschovs, Frid. Chr.: Filosofiske bemærkninger over forliebte dårligheder, samlede af Ovidii Elskovskunst. 1748.

Elskovskunsten systematisk fremstillet med stadig hensyntagen til Ovids ars amatoria. 1831.

Esprit d'amour eller Middel til at blive gift, en elegant oplysning for damer af alle stænder. 1856.

Fruentimmerregler til Pardera, den forlovede mø eller Leodolph til Pardera sin fætterske. 1771.

Hvorledes skal jeg te mig? eller Anvisning for mændene til at erobre en skønhed, samt at bevare sin gjorte erobring og anvisning for piger til at vinde mændenes hjerter. (Af J. P. Madsen) 1847.

- Kunsten at blive gift inden 14 dage, spøgefuld alvor. En sikker vejledning for ugifte damer. 1856.
- Kunsten at erobre mændene og bestandig at fængsle dem. En praktisk rådgiver for elskende og giftefærdige piger. Frit oversat fra det tyske efter Thusneld Sternberg. 1844.
- Kunsten at vælge sig en kone og leve lykkelig med hende eller Gode råd for giftelystne mandspersoner, fædre og mødre. 1827.
- Kærlighedsalmanak for smukke piger og unge koner og mænd og ynglinge og matroner, udgivet v. L. Mathiesen. 1832.
- Kærlighedens bog eller Kunsten ved kærlighed, at være og at gøre lykkelig, tilligemed en ægteskabskatekismus. 1856.
- Kærlighedens vejleder og livets lykketjerne, eller anvisning til at gøre lykke hos fruentimmerne, en uundværlig skat for alle ynglinge, forelskede, forlovede og gifte mænd, hvorved de kunne opnå livets skønneste goder og alle kvinders kærlighed. Udg. af Don Juan. 1869.
- Lykkens katekismus. Vejleder for enhver ung mand, der agter at begrunde sin lykke i verden. 1855.
- Mikkelsen, Mikkel: Amors felttjeneste, eller nyttig vejledning til et pige-hjertes bestormelse og fuldstændige erobring med alle deri forekommende bevægelser. 1855.
- Gift dig min ven. Et allerhelvedes med gode råd spækket forsvar for den dydzirede dronning Hymen og hendes velvise ministerium, geheimeråd Amor og kammerfrk. Venus, hvilket hæderlige trekløver så ofte lider skammelig overlast i denne syndige verden. 1858.
 - Uundværlig lommeordbog for forlovede og nygifte. Forklaring og udvikling af forskellige hyppigt forekommende ord og begreber. 1853.
- Nielsen, Prosper: Kærlighedens glæder og ægteskabets hemmeligheder. 1866.
- Nytårgave for tjenestepiger indeholdende nytårsvers, kærlighedsbreve, anvisning til at vende og beholde sin elskedes hjerte, og en sandfærdig historie om Karen Maries ulykkelige forlovelse med en ung greve, der bedrog hende og rejste bort. 1865.
- Om den delicatesse, som anstår det smukke køn, tilligemed nogle grund-sætninger til at befordre unge jomfruers lyksalighed i og udenfor ægtestanden. Et nytårgave for damer. 1795.
- Skal jeg gifte mig eller skal jeg ikke gifte mig. Fortællinger af grevindens tjener. 1868.
- 60 gyldne uundværlige paragraffer i den gyldne uundværlige kærlighed. 1850.
- Tænker du på at gifte dig? Et ord til alle unge mænd og piger (efter Household Tracts for the people), udg. af M. Larsen. 1868.

II. Skrifter med ikke-borgerlig moral.

- Anvisning til hvorledes man bør forholde sig efter samleje, som man befrygter farlige følger af. 1798.
- Den forsigtige fruentimmerven, eller kunsten at sikre sig for venerisk smitte tilligemed forslag ved politianstalter ganske at udrydde lystsygen. 1802.
- Den krænkede og ukrænkede møddomstegn og værd efter physiologiske, moralske og nationale begreber. 1815.
- En nød- og hjælpebog til nytårsgave for elskere og ægtefolk. 1796.
- Gynæologi eller om møddom, samleje og ægteskab. (1-13) 1798-1802.
- Medicinsk-diætetisk brudegave for nygifte og for ynglinge og piger, som er i begreb med at træde ind i ægtestanden. 1797.
- Opdaget hemmelighed, hvorledes man fuldkommen kan sikre sig for at blive smittet af veneriske sygdomme, tilligemed kendetegnene på den veneriske smittelse. 1817.
- Samlejet, et physiologisk, historisk og filosofisk skilderi. (1-3) 1800.
- Spøgefulde ægteskabspligter for unge koner. 1786.
- Udtog af Henckes fuldkomne opdagelse af naturens hemmeligheder, såvel i henseende til menneskets avling som og i henseende til virkårlige valg af børnenes køn. 1796.
- Æskulap, eller lægen i Venus's tempel. En nød- og hjælpebog for glædespiger og deres kunder. 1799.

Danske romaner fra det 18. århundrede – anvendt som kilder.

1. Barokromaner:
 - Holberg, Ludvig: Niels Klim. 1741.
 - Lasson, Margrethe: Den beklædte sandhed. 1723.
 - Pontoppidan, Erik: Menoza. 1742.
2. Spectatorromaner:
 - Riis, Jørgen: Den danske Spektator. 1745.
 - Paulli, Joachim R.: Christ-opbyggeligt tidsfordriv. 1734-37.
3. Realistiske eventyrromaner:
 - Biering, K. G.: Ugebladet The-Bordet. 1762.
 - Bremer, Ph.: Bremenfelderne. 1789.
 - Fleischer, J. G.: Der dänische Robinson. 1750.
 - Der färöische Robinson. 1756.
 - Der isländische Robinson. 1755.
 - Der nordische Robinson. 1749.
 - Prahl, Niels: Lars Larsen Aagerups sælsomme hændelser. 1757.
 - Riese, Otto: Harck Olufs Eventyr. 1747.

- Thielo, C. A.: Charlotte v. Weisenspøe. 1758.
- Den unge uglenspil. 1759.
 - Matrosen, som blev kejser. 1759.
4. Borgerlige romaner:
- Balling, E.: Belidor i Hytten. 1788.
- Caroline og Lambert. 1791.
 - Charlotte og Elisabeth. 1788.
 - Lindo og Elise. 1793.
 - Silvander og Eline. 1785.
 - Sophies historie. 1790.
- Biehl, Charlotte D.: Brevveksling mellem fortrolige venner. 1783.
- Moralske fortællinger. 1781.
- Ewald, Joh.: Levned og meninger, udg. 1804.
- Frankhuysens historie. 1776.
- Hasse, K. P.: Karl Peter Ziermann. 1802.
- Just, A.: Holger Laxmands historie. 1798.
- Kruse, L. Lovises kilde. 1801.
- Morderen med koldt overlæg. 1801.
- Rahbek, K. L.: Eulalia Meinau. 1796.
- Frederik. 1805.
 - Hanna v. Ostheim. 1790.
 - Melnek. 1793-1806.
- Sneedorff, J. S.: Coelies historie. 1766.
- Suhm, P. F.: Signe og Hagbar. 1777.
- Tyrtaus. 1774.
- Thielo,, C. A.: Cecilia. 1763.
- Vilhelmine. 1761.
- Tode, Joh. C.: Kærligheds nytte. 1791.
5. Følsomme romaner:
- Bang, Baltazar: Adelaide v. Hartner. 1800.

Titlerne er forkortet efter de af H. Stangerup i »Romaner i Danmark i det attende århundrede« anvendte principper.

Man mærker det ikke saa meget under Læsningen. Forfatteren har et fast Greb i sit Stof, og han fortæller næsten altid klart og anskueligt, ofte livligt og malende, om Præstens hele Liv og Gerning. — — — Mere overraskende end de økonomiske og sociale Oplysninger er Tallenes Vidnesbyrd om Præsternes Interesser og moralske Vandel.

Dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang.

Aarhus Stiftstidende:

Rent videnskabeligt er det en kulturhistorisk Skildring af stor Værdi og Interesse, men da den egentlige Dokumentation er samlet i Afsnit bagest i Bogen, tynger de, som sagt, slet ikke Fremstillingen, der vil kunne fængsle baade Historikeren og Lægmanden.

Stadsarkivar Aakjær.

Land og Folk:

Resultatet er blevet en usædvanlig lærerig og velskreven kulturhistorisk Bog. Ved et grundigt Studium af alle Kilder er det lykkedes Forfatteren at give et rundt og helt plastisk Billede af den danske Præst, som han dukker ud af det syttende Aarhundredes bramfri Tid og i Løbet af det attende paavirkes af mere maadeholdende og forfinede Livsvaner.

Forfatteren Hans Kirk.

256 Sider - Kr. 6,75.

DET
DANSKE
FORLAG

Nogle Presseudtalelser om

GEORG HANSEN

PRÆSTEN

paa Landet i Danmark i det
18. Aarhundrede

Radikale Venstres Pressebureau:

Georg Hansens Fremstilling er meget læseværdig. — — — Ved Siden af Hugo Matthiesen er han maaske den mest fængslende Kulturhistoriker, vi har haft siden Troels-Lund. N. P. Jensen.

Nationaltidende:

Georg Hansen fortsætter som en ny Troels-Lund sine fængslende Skildringer af danske Samfundstyper fra det 18. Aarhundrede. — — — Bogen om Præsten er knap og klar i Stilen. Det meget omfattende Arkivmateriale, som Forfatteren med stor Flid og Taalmodighed har gennemgaaet, tynger ikke Fremstillingen. Det bidrager tværtimod til at kolorere Bogen med dramatiske Optrin. — — — Han har med sit Arbejde indstillet sig til Kritikerens højeste Karakter. Museumsinsp., Dr. phil. Axel Steensberg.

Højskolebladet:

Faa har som han bestræbt sig for at finde de typiske Tilstands- eller Udviklingstræk paa statistisk Grundlag.

Sædelighedsforhold

blandt landbefolkningen i Danmark
i det 18. århundrede

Historikeren Georg Hansen, der i fyrrerne udsendte de kulturhistoriske bøger »Degnen« og »Præsten«, som vakte betydelig opsigt, også uden for landets grænser, fortsætter med den her foreliggende bog om sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark sine undersøgelser over det 18. århundredes kulturhistorie.

Bogen sætter sig som opgave at belyse, hvilke sexualvaner man havde i befolkningens forskellige lag, hvordan man vurderede sexuallivet i forskellige kredse af samfundet, hvordan myndighederne så på spørgsmålet, og hvilke regler der gjaldt for ægteskab og skilsmisse og for et tilladelig kønslivs udførelse i det hele taget. I forbindelse hermed står en redegørelse for den skæbne, der ramte folk, som overtrådte de gældende bestemmelser.

Bogen indtager en særstilling blandt fremstillinger af sider af erotikkens historie, ved at behandle forholdene i forskellige sociale lag og bygge undersøgelserne på et omfattende statistisk materiale for hele landet, ligesom den retslige side af sagen hviler på udtømmende undersøgelser i retsakter og fængselsarkiver.

Som forf.' øvrige værker er det foreliggende imidlertid ikke blot en grundlæggende videnskabelig undersøgelse, men tillige en i fængslende form fremlagt redegørelse for de behandlede problemer. Bogen henvender sig derfor i lige høj grad til faghistorikeren og den almentdannede læser.